

Асқад Мухтор

Бухоронинг жинкўчалари

Қисса

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1981

Мухтор, Асқад.

Бухоронинг жинкўчалари : Қисса.— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981.—144 б.

«Бухоронинг жинкўчалари» — машҳур давлат арбоби Файзулла Хўжаевнинг ўсмирлик йиллари ҳақида. Билобарин, ундаги воқеалар асримиз бошида кечади. Лекин авторни кўпроқ ҳозирги замон муаммоларига ҳамоҳанг масалалар қизиқтиради. Бу муаммолар асосан ёшлар тарбиясига алоқадор: ижтимоий эътиқод, ҳаётда муқаддаслик, катта мақсадлар йўлида шахсий манфаатлардан кеча билиш, шахс маънавияти, эл-юрт меҳри, унинг табиий замини ва етилмиш шартлари каби масалалардир. Аср бошидаги феодал амирлик муҳити, мураккаб ва чалкаш ижтимоий ҳолатда ёш қаҳрамоннинг уқубатли изланишлари бу муаммолар ҳақида астойдил мулоҳаза юргизиш учун ёзувчига кўп имкониятлар очиб берган.

Мухтар, Асқад. Закоулки Бухары. Повесть.

Ўз2

М 70303—92
М352(04)—81 Рез. 81 4702570200

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981 й.

...Бир халта олтин кутарган
бола чангалзорга кириб йўқолди...

(Мозандарон ривоятларидан)

1912 йилнинг бир куз эртаси Ғозиён маҳалласидан от етаклаб чиққан йнгитча Ҳазрати Имом дарбозаси томон йўл олди. У айланиб ўтган тимлардан, саррофлар тоқини янградиб, қаландар зикри аралаш, ўвоқ-сўпоқ дайди болаларнинг бақириқ-чақириқлари эшитиларди: «Оби ях!», «Айрону чалоб!..» Тавба, кузнинг кун-я! Масковда бу пайтлар тақаланмаган от кўчага чиқолмайди — йўллар яхмалак. Бухорода эса от миниб юриш маҳоллиги эсдан ҳам чиқаёзган экан: аввал Турки Жандий мазори дуч келди, кейин Қулбобои Қўкалдош, Авлиёи Ғариб, хуллас, то шаҳристондан чиқмагунча эгарга минининг иложи бўлмади. Қайроқ кўчага тушиб олганида ҳам, энди узангига оёқ қўяман деган эди, олисда пуштаи Искандархоннинг жизғанақ дўнгликлари, Чилдухтарон туғлари ҳилпираб кўринди. Истамурга етганида эса, етакдаги от эсдан ҳам чиқиб кетди: болаликда кўрган жойлари; элас-элас хотиралар босиб келиб, қадамини секинлатди... Ўша-ўша шўр кўл ёқасида чармгарларнинг дўконлари, пўсттарошларнинг қоракўл ошлайдиган ёмхоналари қўланса ҳидини бурқитиб ётарди. У бу ерларга отасига эргашиб бир неча марта келган, отасининг бу даҳада кемухгарлардан ўстакор кўнчилари, таниш хомжаллоблари бўларди... Умуман, Ромитан йўллари Файзуллога яхши таниш: она юртига кўп борардилар. Мана шу Искандархон масжидининг вақф ерлари ҳам Ромитанда. Бу масжиднинг етти машҳур қориси ҳар пайшанба кеч хатми қуръон қилиб, ўша вақф ерлардан йиллига ўн минг танга оларкан, дейишарди.

Файзулло ўн минг танганинг нима эканини билади. Бугун отасидан кўнгил сўраб келган Юнус фаранг миллионлардан гапирди. Овруподаги, Фарангистондаги матлубот ҳақида, Варшавдаги дўконини негадир ёпиш кераклигини тўғрисида суҳбат-

лашдилар. Файзулло болалигида шундай гапларни эшитаверганиданми, катта нарсалар тўғрисида ўйлашга ўрганган. Ҳозир ҳам уни тушуниб бўлмайдиган мавҳум ҳислар, бир оз ғуссали, лекин қандайдир ёруғ туйғулар чуллаган эди. Бу йўллар, ағдарилган кулранг тупроқ, шудгор ҳовури, хазон ҳиди, кузги гуллар ифори илк болалик йилларини эслатди. У мана шу ерларнинг, мана шу қашшоқ замин, унинг дилни энтиктирадиган, кўзга ёш келтирадиган қадрдон оғушини вужуди билан туярган, хаёлига кутилмаган ваҳимали савол келарди: «Мен нима бўламан?»

Булар бари, балки отасининг бетоб ётганлигидандир. Ота бечора хаста, истисқо дардидан беҳад ночорҳол. Мана шу хазин куздай саргайиб, қадим Бухоронинг кўҳна вайронларидай, катта тўшак билан бир бўлиб тўкилиб ётибди...

Шаҳристон шовқинлари орқада қолди; узоқ уфқларда муз парчасидай шаффоф булут сузар, унинг ортидаги сеҳрли нилый кўк дилни ўзига чорлар эди.

Эндигина ўн олтини қоралаб келаётган, бўйи ўртадан тикроқ Файзуллонинг чўзинчоқ тиниқ юзида, катта-катта кўзларида жиндак қувончу ташвиш аралаш бир паришонлик сезилар, бу ҳолат унинг либосида ҳам кўрингандек эди. Эғнида соф европача тикилган қўнғир костюму устидан оддий майдақавиқ тўн, оёғида бойроқ қишлоқилар киядиган музан чаппаю бошида бежирим чақмоқи дастор. Етагида нимадандир норозидек мунғайиб кетаётган пастаккина кўк бодом дўнан шаҳар дарбозасидан чиққандан кейин табиат эркинлигини сезгандек бошини кўтариб бурун парракларини керганча ҳавони тўйиб ҳидлади, қуёшда товланган бўлиқ сағриси сал титраб қўйди. Улар бир-бирларини тушундилар: бу сабрсизлик белгиси эди. Файзулло барини белбоққа уриб, узангига оёқ қўйди-да, гавдасини энгил кўтариб, сариқ чарм эгарга қинғироқ қўнди. Бедов йўрға худди шунини кутгандек, қадимги арава йўлнинг билқиллаган кулранг тупроғини чангитганча ўйноқлаб кетди.

Ҳасти Имом дарвозаси ёнидаги Галаосиёга қатнайдиган киракаш эшакларнинг кетма-кет ҳанграши салдаёқ эшигилмай қолди. Файзуллонинг тез юргиси йўқ, кузнинг илиқ мусаффо ҳавоси кўксини тўлдириб, сокин хаёлчанликка майил уйғотар, шунинг учун у жиловни аста тортиб, отга тасалли бергандай, ёл остидан силлиқ бўйинини сийпаб қўяр эди.

Офтоб найзага келиб қолди, аммо кун иссиқ эмас, шабада мезон ипакларини тут қаторларига элтиб илади, узоқдаги чорбағларни хазон ўртаб кетган, фақат Ситораи Моҳи Хосанинг парваришли боғлари ҳамон тўқ-яшил рангга бурканиб ётарди.

Файзулло бутун вужуди билан осмон софлигига туташиб

кетгандек сездн ўзини. Кўпдан буён бундай ширин нафас туйгани, бундай ширин ҳаво олгани йўқ эди.

Лағлақ кўприк деган жойга етганида кун ҳам огди. Лойқаруднинг сумбула сеҳрлаб қўйган бир тўрғай тиккада шундай сайраб бердики, Файзуллонинг кўнгли энтикиб кетди. Қуюқ соя ташлаб турган қари тол тагида тўхтаб, эгардан тушди-да, айилни сал бўшатиб, отни қўйиб юборди. Қўланкада сақланиб қолган бир парча майса, сой ёқасида сувга қонган шу бўлиқ тупроқ уни ўзига тортарди. Этигини, тўнини ечди. Аввал ёнбошлади, кейин кўксини бериб, чўзилиб ётди. Лойқаруд товушсиз оқар, тўрғай тинган, қош бўйи тебранган майсаларнинг қовжироқ ҳиди димоққа урар, тагида ер нафас олаётгандек эди. Кўк майсани кафти билан сийпаб, пайпаслаб туриб, бармоқлари чанг қўнган заифгина бўтагулга тегиб кетди. Гулнинг тўзонда хира тортган зангор кўзлари бир нимани илтижо қилаётгандек туюлди. Файзулло унинг атрофидаги хасларни олиб ташлаб, чангини пуфлади, гул титраб-тебранди. «Қўрқма, тентак, узмайман, ўсабер...», дея беихтиёр шивирлади йигитчанинг лаблари. Бу тушга ўхшар, уни эр гўё ўзига тортар, худди тушдагидек нимадир устидан босиб турар эди. Масковда шу туғишган ерларини соғиниб тушлар кўрарди, боғларнинг, шу чанқоқ тупроқнинг ҳидини кўкси билан сезар эди. Бу ётиши, бўтагул билан пичирлаб гаплашиши ўша тушларнинг давомидек туюлди. Йўқ, туш эмас, мана, гул чаккасига тегай-тегай деб кўз олдида тебраниб турибди. Файзуллонинг унга ширин гаплар айтгиси келади. Унинг бундай гап айтадиган кишиси йўқ, бўлса ҳам бари, ҳатто яқинлари ҳам қандайдир бегона. Нуқул отаси билан сафар-тижоратда юриб, беш йил Масковда ўқиб, баридап узоқлашиб кетдими — ҳеч кимга кўнглидагини айтгиси келмайди... У чаккасини ерга босиб, икки қўли билан майсани чангаллади. Ер тирик, жонлидек эди. Файзуллонинг кўзида сабабсиз ёш гилтиллади. «Йўқ, мен ёлғиз эмасман! Мен бегона эмасман!»

Йўқ, у ёлғиз эмас. Унинг меҳрибони, онажони бор. Файзулло у билан ҳали ҳеч нарсани гаплашгани йўқ, лекин онаизор ҳаммасини тушуниб турибди. Райҳон биби фарзанди аржумандининг қайтиб келганига қувонибгина қолмади, кўнгли бесаранжомлигини, паришон ҳолатини ҳам пайқади: бир нима топгандай, яна бир нимасини йўқотгандай сарсари эди боласи. Қайтдию икки кунда уйга сигмай қолди. Худди рубъи маскуннинг бутун ошубу ғавғоси бошига тушгандек. Кўриниб турибдики, дарди бор — гаплашадиган кимсаси йўқ.

Бу дарднинг нима эканини Файзуллонинг ўзи ҳам билмасди. У ёққа борди, бу ёққа борди, маҳаллаларни айланди, танишлар билан учрашди — кайфияти ўша-ўша: эртаги кундан қўрқаёт-

гандек эди. Она ҳам аввал, отасининг узлиб қолишидан хавотирда, деб ўйлади. Лекин кейин, Ромитанга, тоғаларининг олди-га бориб келиш учун жавоб сўраганида, ҳамма ҳайрон бўлса ҳам, она тушунди: «майли, бор, болам, тоғаларингни кўриб, ёзилиб кел.» Онага бу осон эмас эди: ҳамманинг кўзи Масковдан қайтиб келган валиаҳд хўжазоданинг юриш-туришида, унинг бу кунларда бемор ота бошидан силжиши паст-баланд гапларга сабаб бўлишини бойбиби билмайдн дейсизми.

— Онажон... — деб шивирлади Файзулло ерни қучиб ётганча. Офтобрўя қияликда от пишқирди. Бош кўтариб қараса, жониворнинг безовта бўлганича бор экан: нарироқдаги шўрхок юлғунзорда беш-ўнта итолғими, қузғунми дам учиб, дам ерга, қуриган гужум шохига қўниб, бир жойда айланар, салмоқ билан ёйган катта қанотлари қорайиб йилтиллар эди. Ўлжа пойлашяпти шекилли, сеҳрлангандек гужгон ўйнаб, одам шарпасининг йўқолишини кутишяпти. Файзулло ўлаксахўрларнинг ифлос, илгакли тумшуғини, яшиқ бўйинларини кўрдими, тасаввур этдими — ишқилиб, юрагини ваҳима босди. Аллақандай таниш ваҳима.

Ўрнидан турди, тўннини қоқиб кийиб, йўлга тушди. Қузғунларнинг ўлжаси — эшак ўлиги экан, Файзулло уни эгарга минганда кўрди. Қариб, ишга ярамай қолганда Чўли маликка қувилган жонивор бўлса керак, юлғундан бўкиб ўлган, қорни дўмбира бўлиб ётибди. Ўлаксанинг кўнгил ағдарадиган қўланса хиди энди етиб келди. Ёмон ҳид қандай ўткир, қандай беор! Ҳалиги қир гулининг атри сезилар-сезилмас, нафис, занф. Ёлғиз одамнинг эзгу хаёлига ўхшаш, ўчадиган шамдек...

Қаердадир сал ёришиб турган ўша таниш қутқу, ўша паршон безовталики яна вужудини чулғади. Орқасига қайрилиб қаради: одам шарпаси аригандан кейин қузғун галаси бирдан ҳаракатга тушиб қолган эди.

Файзулло отини қичади, тезроқ тоғаларникига етиб бориб ҳаммасини айтиб бериши керак: ўйларини, аҳволу кайфиятини, ҳислари, хавотирларини... Лекин булар нима ўзи, уларни қандай қилиб тушунтиради — ҳали ўзи ҳам билмайдн.

Негадир яна отаси, касал атрофида уймалашган таниш-нотаниш одамлар яна ёдига тушди. Уйда ҳамма хоналар димиққан, ичкари-ташқари гавжум. Меҳмонхоналардан тортиб қазноғу сайсхонагача ҳамма ерда ниманидир кутиш, аста шивир, гўнгир-гўнгир ҳангома, сирли бир бесаранжомлик кечаю кундуз судралиб юради. Бухорои шарифнинг казо-казолари шу ерда, бири кетиб, бири келади: шарнатпаноҳ муфтию аълам, маърифат пешволари, миллатнинг сарватдорлари, Убайдуллаҳўжанинг Балжувон, Қоратегин ва бошқа туманлардаги мулклари-

дан келган тумаштаю корфармонлари, тимчию тижорат соҳиблари, ҳатто дарбор аҳлидан, амирнинг нуфузли надимларидан ҳам кимдир маҳобат билан келиб, дуои ҳумоюн изҳор этиб кетди. Файзулло уларнинг кўпини танимайди. У кунжаки домла қўлида бир йилча абжадхон бўлиб юриб, кейин мадрасада Жомийнинг «шарҳи мулло»сини хатм қилар-қилмай, отаси билан Масковга кетиб қолган эди. Лекин меҳмонларнинг мана бу икки-учтасини яхши билади: ҳазрати Шоражаб муфтий зуфунун — мударрисларнинг саромади, ҳатто Қўқалдошда ваъз айтган, банораспўш охунд, билимли, муомалали, содда, яхши киши, ўзга муфтийлардек кавушбардорларини эргаштириб юрмайди; Хўжа Зухриддин маҳдум, асли муҳрсоз, заршунос эди, фозил тарихдон, маърифатчи, ҳозир Пойи Остонада мактаб тутади; яна бир Мирза Муҳиддин, ўзи «Бухорои шариф» газетасидан, лекин ҳамиша қиримча «Таржимон» деган сарғиш жаридани қўлтиғига қистириб юради... Яна косагаронлик мавлавий... Қисқаси, шунақа бир неча танишлар бор. Қизиги шундаки, бу ерда неча хил маслағу мансаб толиби бўлса ҳам, на жадиду қадим низоси, на сунний билан шиъа, на бошқа бир нифоқ сезилади. Бу хонадонга келиб ҳаммаси бирдан ярашиб, мурсага кириб қолгандек...

Файзуллонинг назарида, улар ҳаммаси унинг йўлини тўсиш, унга дуч келиб бир илтифот кўрсатиш пайидан, гўё ҳаммаси шунинг учун келиб ўтиргандай. Файзулло эса уларнинг мулозиматини ёқтирмайди, катталар қуршовида туриб, ҳамманинг диққатини тортиш жуда ноқулай. Шунинг учун ўзини улардан олиб қочадию лекин суҳбатларини эшитгиси келади. Уларнинг гапларидан Бухородаги аҳвол, янгилıklar, кайфият, ўзгаришлар ҳақида кўп нарсани билиб олиш мумкин. Бир кун улар хонадон соҳиби ҳақида гурунглашдилар, Файзулло беихтиёр қулоқ солди:

«Убайдуллаҳўжанинг олтини туфайли Бухоро оқчасининг мағзи бут: бошқа пошшоликларники сингари пуч қоғоз эмас».

«Ҳа, нима бўлади-да: амир жаноб олийлари билан тиззама-тизза ўтириб музофот мулкнинг тасарғуфини ўйлашар эди. Хўжаевсиз амир амир эмас, тақсир, ҳа».

«Оврупо...»

«Овурпани қайғурасиз, маҳдум. Чўли-биёбондаги қоракўлчи бойларимизни, хомжаллобларнинг ҳолини айтинг. Кемухгаронда ёмхоналар ҳозирдан бад бўй таратяпти».

Хом терининг ҳидланиши ёмон, димоғдан кетмайди. Ҳовлиларидаги катта қазноқнинг тағхонасидан ҳам шундай ачимсиқ ҳид чиқиб туради. Файзулло ундан безор бўлган. Ахир чидолмади:

— Бибижон, мен гоғаларимни кўриб келаман.

— Бора қол, болам, ёзилиб кел.

Файзулло орқасига қайрилиб қаради. Қузгун базми кўз илғамас жойларда қолиб кетган эди. У енгил тортди.

Яна бир фарсах йўл юрса қишлоқ кўринади. Файзулло энтикиб олдинга тикилди. Она қишлоқ, қадрдон обоғая тоғайлар, содда, гўлабир деҳқонлар. Отаси бу томонларга йўли тушганда Файзуллони доим бирга олиб юрар, ўзи саҳройилардан тери йигиб сотувчи гўспанджаллоблар билан савдою тижорат қилиб Чориқулбой қўйхоналарида қолиб кетганида Файзулло ҳамиша тоғалариникида бўларди. Ўша болалик, аллақасқларда қолиб кетган ўша болалик ҳозир яна кўз ўнгида гавдаланди: чўлиқбачаларнинг қумда кураш тушишлари, «қочди-тутди», «пойданақ» ўйнаганлари, гўнг ташувчи ёш-ялангнинг эшак пойгалари... Қувноқ, серсув, сертегирмон қишлоқ эди бу. Чор атрофдан дои ортиб келиб, ун ортиб кетишарди. Шаҳобиддин тоғаси қайрағочдан тегирмон чархи йўнарди. Шаҳобиддин говжигар дейишарди уни. Говжигар дегани бу ернинг шевасида довюрак дегани. Шаҳобиддин тоға йигитлик чоғи Мағоқ жарлигида тўсинни ўпириб тушган тегирмон тошига елкасини тутиб, бир кекса деҳқоннинг яккаю ягона отини ўлимдан асраб қолган экан. Бу лақаб ўшанда қолган. Файзулло келганида Шаҳобиддин говжигар дағал қўлларида кичкинагина ўткир искана билан парракка сайқал бериб, хушбўй пайрахага кўмилиб ўтирган бўлар эди. Файзулло кела солиб, уни қучоқларди-да, рахнасига янтоқ босилган пастак девордан ошиб, эшакда гўнг ташиётган тенгқурлари ёнига югурарди; далада арпалар кўкарган, шудгорларда қарга галаси...

Ҳозир яна ўша баҳор ҳиди димоғига урилгандай бўлди.

Лекин қишлоқ ҳамон кўринмас эди. Узоқлардан кўзга ташланадиган адил тераклар, гужум қайрағочлар йўқ, уфқ негадир сапсарик...

— Боймулло! Файзулло!— деган овоз эшитилди. Қараса, бир новча бола икки боғлам исириқни елкалаганча рўпарадан югуриб келяпти. Файзулло овозни танигандек бўлдию болани танимади.

— Ассалому алайкум, боймулло, дамлимисиз!

— Мўминшо?— деб Файзулло сакраб отдан тушди.— Сенми-сан, Мўминшо!— Улар қучоқлашдилар.— Мунча найнов бўлиб кетмасанг!

Бу Файзуллонинг ўша «пойданақ» ўйинида ҳеч ким бас келолмайдиган қурдошларидан эди. Бўйи чўзилиб кетибди-ю, ўзи ўша-ўша бола, қишлоқи, олача бўз қўйлаги тиззадан. Файзулло унинг олдида миқти, жиддий йигит, ўткир кўзларидаги ўй қу-

вонганидагина аллақаёққа учади. Улар қувнаб-қувнаб ҳол-аҳвол сўрашдилар, болаликни эслаб, яна қучоқлашдилар. «Боймулло» ҳам қолиб кетди, илгаригидай сенлаша бошладилар. От уларга эргашиб бош чайқаб борар эди.

— Менга қара, Мўминшо, қишлоғимиз...

— Ҳа, сен энди кўряпсан. Далаларни кўчма қум босгандан бери қишлоқ... шу. Улик... Пахта экмаймиз, арпа экмаймиз, боғроғ йўқ. Деҳқон болалар чўпон-чўлиқ бўлиб ёлланиб кетди. Узинг қалайсан, энди қайтиб келдингми?

Файзулло жавоб бермади. У бирдан ўпқонга тушиб кетгандек қарахт эди.

— Сен хафа бўлма, тағойиларинг бари омон,— деди Мўминшо.— Одам боласи тирикчиликнинг иложини топар экан. Фақат, қишлоқда йигитлар камлигини пайқаган Ғарибмозор шоқоллари ҳаддан ошяпти.

— Ғарибмозор шоқоллари?

— Ҳа. Ўтган куни мурид овлагани узоқ қишлоқлардан хўжалар келиб, «авроди фатҳия» ўқиб кетишган эди. Бу дуо дардмандларга шифо эмиш, деб кўп халқ йиғлади... Кетида таянчи йўқ қизлар борлигини кўриб кетишган экан, эртасига ҳалигилар келиб, тоза чирқиратишди.

— Қизларни...

— Қизларни сотишади.

— Қимга?

— ...Бахти очилганлари саройга ҳам етиб боради, қолаверса — пинҳона қулжаллоблар бор.

— Қулжаллоб?! Ҳали ҳам-а?

Мўминшо бу саволга тушунмади. Улар индамай юриб, қишлоқнинг тупроқ кўчаларига кириб бордилар.

— Мачит саҳни сарҳовуз эди-ку, бу хома қайдан келди?— сўради Файзулло, қумранг либосдаги даҳшатли манзарага жовдираб.— Руд-чи? Руд қани?

У саволнинг ўринсизлигини биларди. Чорбоғдаги қум босган майсада болаларнинг ялангоёқ изларини кўриб эти увишиб кетди.

Шу маҳал бўғиқ танбур навоси эшитилди. Қимдир синиқ, мунгли товуш билан «Муножат»ни айтарди. Аввал тўхтаб тингладилар. Кейин Файзулло аста куй эшитилган томонга бошлади. Машшоқ барханлар остида девор рахналари қаққайиб ётган вайрона бир ҳовлининг кўча эшиги олдида ўтирганча бутун гавдаси билан тебраниб танбур чертар, эзиб куйлар эди.

Мўминшо меҳмонни енгидан ушлаб тўхтатди.

— Гап қотганни хушламайди... у — басир.

Файзулло турган жойида ерга чўкди. Дўсти ҳам унинг ёнида кўк исириқ боғламини тагига босиб ўтирди. «Муножат»нинг сеҳрли садолари узоқлардан ғариб шомни бошлаб келаётгандай, ернинг ўзидан чиқиб бутун борлиқни раҳм-шафқатга чорлаётгандай эди.

«Дўстлар, мен телба аҳволига йиғланг вор-зор...»

Файзуллонинг юраги эзилиб, қаердадир эски яра очилгандек бўлди. Дилида беш йил аввал кетганида узилган жой эмасмикан? Болалик... Ширин болалик. Унинг дунёнинг бўлак чеккасида эмас, шу ернинг ўзида ўтганига ишонгиси келмайди киши. У ўтирган жойида қум аралаш кулранг тупроқни уқалаб туриб гапирди:

— Бу садо, бу сўзлар шу ернинг ўзида, ҳозир туғилаётгандек... Аслида, биласанми, Мўминшо, бу жуда қадимий куй... Уни жабрдийда бир машшоқ Бухоро зиндониди яратган экан. Муножат... У ҳали ҳам зиндонда янграётганга ўхшайди...

Мўминшо дўстининг кайфиятини пайқадияу гапига унча тушуниб етмади — Файзулло буни кўриб турарди.

— Яшил ўрмонлар, сарин ёмғирлар, пичанзорлар бўлади... Ҳидини искаганмисан? Ўзинг қаёқдан келяпсан шу топда?

Мўминшо гап ўзига келгандагина яйраб-сайраб гапира кетди. У ҳозир қўшни қишлоқдаги бўзчи соҳибкор қўлида халфа бўлиб ишларкан. Файзулло тушунди: бўзчи халфалар белигача чуқурга тушиб ишлайди, шунинг учун Мўминшо шўрликнинг ранги сиңиқ.

— Ҳа, Зандоненинг абрибанда усталари бор, қалами бўзлари Маккаи мукаррамада ҳам хардоргир, дейишар эди. Симкорни мўл оларкансан-да?— деди Файзулло дўстининг кўнглини кўтариш учун.

— Пўқ. Бу йил симкор йўқ,— деди халфа,— бел боғлатиш расми кушодига устакордан бўнак олганман: касбимизнинг пиринимом Аъзам арвоҳларига қуръон тиловат қилдирдим. «Арвоҳи пир» базминин, рисолага кўра устакорлар, оқсоқоллар, вофуршлар ейди, биласан. Ҳозирча шип-шийдон югурдакмиз.

— Майли, эвазига энди белбоғингда моки бор,— деди Файзулло. Кичкина дўстининг мулоҳазали йигитча бўлиб қолгани кўнглига тасалли берарди.— Қўлингдаги нима?

— Ҳазорспон, жинсбанд...

Файзулло Бухоронинг бу қишлоқи лаҳжа сўзларига эски танишларга жилмайгандек кулимсираб қўйди.

— Даданг ҳали бормилар?

— Пўқ... Ўтган йили някларини ўзим боғладим.

Файзулло юзига фотиҳа тортди, шеригининг елкасидан ушлаб, силкиб қўйди.

Қўрғоннинг ташқарисида қизил лозим, малла бўз кўйлак кийган уч-тўртта қизалоқ қумлоқ ўтларини оралаб юришарди. Файзулло улар орасида танишларини топмади. Унинг танишлари энди уй-жойлик бўлиб кетган бўлса керак, булар — янги ўсиб чиққан қизғалдоқлар...

— Илдиз теришяпти,— деб тушунтирди Мўминшо,— саланг, қаҳак, хардандон...

— Булар биладими?

— Оч меъда бетоқат қилади, мана бола-чақани ҳам ўргатиб қўйди. Қуришиб туйса ем бўлади, арпа уни қўшиб талқон қилишади. Хўп тўйимли нарса, бир ҳовучини еб олсанг роса ухлайсан — очлигинг билинмайди. Болалар буни ҳам билиб олишган.

— Қаҳатчилик қаттиқми?

— Экин-тикин йўқолиб кетди-да. Қишлоқда, фалончи бу йил қум тагидан ер очиб уч дўппи арпа сочганмиш деса, ҳавас қиламиз.

Бундай аҳволда оилага бош бўлиб қолган Мўминшо ҳамон бола эди: Шаҳобиддин говжигарнинг қўраси кўринди дегунча меҳмонга кўз қисдию шаталоқ отиб суюнчига югурди.

Тоғанинг қўраси катта, лекин тап-тақир, илгариги икки таноб боғ ҳам қуриб, қўшилиб кетган, аммо шом олдида анча гавжум эди. Этакда чўктирилган икки туя янтоқ кавшайди, ёнида чўпон-чўлиқ эшак тўқимини ёстиқ қилиб ҳозирдан ухлаб ётибди. Кимдир шўрқудуқнинг ғарғарасига меш боғлаб охурга сув тортар, кимдир аччиқтош сувида юнг қайнатар эди. Бери-роқда хотин-халаж гуппи чолиб, қўй сутидан маска ажратар, ёрғучоқ тортиб ўтирар, кўмир хокасини ганчга қўшиб, рангрезлик қилар эди. Ҳовлини тезак тутуни тутган. Бу катта хонадоннинг кечки машғулотлари Файзуллога таниш.

Отни якка миҳга қантариб, совға-бағил тўла хуржунни ерга туширгунча, Шаҳобиддин говжигар ҳам лопиллаб чиқиб келди. Уша-ўша бесўнақай, чорпаҳил, қизғишмўй. Бу — катта тоға, хонадоннинг саромад отахони. Кўзига ёш олиб жиянини бағрига босди. Ажабки, у сира ўзгармаган, деярли қаримаган эди. Вужудидан гуп этган пайраҳа ҳиди Файзуллони дарров таниш болалик дунёсига қайтарди-қўйди. Таниш дунё, таниш чехралар. Ана, Нуриддин тоға, Қўшмоқ тоға қаёқдандир ҳансираб етиб келишди, Шоди бедол билан чўтир Ҳамзанинг дўриллаган овозлари ҳам эшитилди. Булар ака-ука, улар ҳам тоға ҳисоб. Бу ерда ярим қишлоқ — Файзуллонинг обогаю тағойилари. Бири яқин, бири узоқ, бири таниш, бири нотаниш, ишқилиб, сон-саноксиз. Бари бир-бирига жонкаш жафокаш.

Тансиқ меҳмонни қучиб-қуршаб, сал ис босган, тоқисининг гуллари ўчган чорхари хонага кирдилар, гур этиб шолчага чўкдилар. Катта тоға шукрона ўқиб, қизғиш соқолини сийпади.

— Хўш, соҳиби давлат сиҳатмилар? Бойбиби синглизми, амакиларингиз?

Файзулло онасининг дуоларини айтиб, аҳволни гапириб берди.

— Ҳаммалари отамизнинг бошларида...— деди у ҳикоясига руссали якун ясаб.

— Ҳа, дардлари астойдил бўлди чоғи,— деб аралашди ўз лақабига ўрганиб қолган чўтир Ҳамза. Бу сийрак соқолли, сергапроқ, семиз, чўтир одам яқин тоға бўлмаса ҳам, Файзулло унинг суҳбатини яхши кўрар, лақабини айтмаслик учун шунчаки «тоға» деб ўрганган эди.— Аввал ўйлагандек: язнамулломиз ясоғли уйда ястаниб ётгандирлар-да, деб...

Файзулло уйда жонига теккан бу мавзудан қочиб, тоғаларидан бир-бир ҳол-аҳвол сўради. Янгаларини, бола-чақаларини суриштирди, кейин қишлоқ ҳолини, ўзининг биринчи таассуротини ачиниб гапирди. Гуппи чопон этагини тизза остига босиб чўтир Ҳамза яна гапни илаштириб кетди:

— Ҳай, шаҳар ёнмагунча дарвишнинг кабоби пишмас экан: Қум босдию мана баримиз ҳунарли бўлдик. Деҳқон эдик, жиян, мана энди тоғаларингиз, бири — саррочу бири — хумдончи, бири — шустгару, бири — бўйрабоф... Тирикчилик экан, гилкорлик қиламиз, супурги боғлаймиз, аёлларимиз зеҳидўз, бирёнгар...

— Фақат деҳқон эмас, чорвадорларнинг ҳам кишту коридан пугур кетди,— деди катта тоға.

Чўтир Ҳамзанинг ўйноқи, жимжимадор гаплари қайғули суҳбатда ҳам жилмайиш, жонланиш уйғотмоқда эди. Шаҳобиддин говжигарнинг салмоқли овози эса тубсиз сукунатга чўккан тошдек, гурунг кайфиятини оғир босиб тушди.

— Терини ўз нархида йиғиб оладиган одам — саҳройига бир нажоткор эди. Биласиз, уни биёбондан туякарвон қилиб олиб кетишга фақат залинеъмат отангизнинг қурблари етарди. Энди нима бўлади, билмайман — хомжаллоблар қоракўлни сув теккига ортиб жўнашади, шўринг қурғур пўстишўй «Ё ҳазрат Аҳий!» деб пирига нидо қилганча чирқираб қоляпти...

Қоронғи тушган эди. Катта тоға меҳмон ҳурматиға «ер ёғи лампа» ёқишга буюрди. Дастурхон ёзилиб, янгаларидан бири зогора кулча, бири тут майиз, бири пишлоқ, яна бири шўрак келтирди. Файзулло бўз рўмол учи билан юзини ярим бекитган янгалар билан бирма-бир саломлашдию тикилмагач, ҳеч бирини танимади. Хизматга тушиб кетган Мўминшо останада уларнинг қўлидан чой-шонни олиб, узатиб турарди.

— Туманининг чор ҳокими ҳануз ўшаларми?— сўради Файзулло. Унинг ўйлари, қаёқдадир, бошқа томонларда эди чоғи.

— Ҳа, ўшалар,— деди катта тоға, кулча нон ушатиб,— лекин улар ҳозир танҳохўр бўлишган. Аллақандай шўрапўшт галаёнчиларни тинчитгани учун ҳумоюн уларга шундай унвон ато қилиб, ўзлигича солиқ йиғиш ҳуқуқини берган.

— Амир солиқлари устига?

— Ҳа-да, жиян,— илиб кетди чўтир Ҳамза.— Сўпи сўғон ер, топилса йўгон ер. Қапсан дейди, ҳаққулло дейди, даҳяк, молият, хирож...

— Яна таъзири билмол...— қўшди кимдир.

— Э, солиқ деб келган амлақдорнинг ўзи ҳам чалкашиб кетпти ҳозир,— гапга тушди чўтир Ҳамза,— бир кун келиб, қум босган ерлардан «тикан пули», «ўтлоқ пули», деб қолди. Ис, акун, унмайди-ку, десак, «худо беради! Ё мункиرمىсан?» дейди...

— Э, менга қолса, болам, қишлоқни қум босганига ҳам розиман,— деди шу вақтгача индамай ўтирган Шодид бедод. Бу кўсароқ одам (отаси жоҳил ва заҳил киши бўлган, лақаб унга отамерос) ўзи ёш, лекин орада ҳаммадан кекса кўринар эди. Кемшик лунжида нон, кавшаниб гапирди:— Пахтакашга ҳам осон тутманг — минг бурду балоси бор. Ерлар ота-бобомиз даврида «мол қилинган», унадими, унмайдими — молиятини олаверади. «Ўғрини тополмасанг хасбурчини тут», деган гап бор. Хасбурчи келиб бир ботмон ҳосилингни ўн ботмон деб ёзиб кетади. Кейин гумаштаси фириб беради. Қаппон тарозининг паллабардори-ку қумдай қуритади. Муштакчи билан тили бир — қоқма чакмонингни шилиб оладилар...

— Ҳай...— деди Шаҳобиддин тоға гапни бўлиб. Мавзу бу ердагиларнинг меъдасига теккан, пойгакдагилар тарқала бошлаган ҳам эди.— Қани, дастурхонга қаранг, жиян. Кела солиб нолаю зоримизга дучор бўлдингиз. Ўзингиздан эшитайлик. Бутунлай келдингизми?

— Ҳа.

Файзулло дилидаги дардларини айтиб, тоғаларидан панду насиҳат олиш умиди билан қўксидан тутаб келган эмасми, қараса буларнинг ўз жумбоқлари ҳам чувалашиб ётган экан.

— Маскоплардан гапиринг, жиян,— деди чўтир Ҳамза яқинроқ силжиб ўтириб. Товушлар тинган, улфат сийраклашган, айвондаги чироқпояда мангқол чирсиллаб ёнар эди, унинг ёруғида Файзуллонинг қорача юзи ғамгин соялардан аримади. Улар гоҳо чуқур кўз тубларида, гоҳ узунчоқ ёноқларининг кўланкаси бўлиб, қорайиб кўринарди. Шу бир куннинг ўзида негадир жуда эзилиб кетганини ўзи ҳам сездди. Лекин уни бола деб ўрган-

ган тоғалар буни кўп ҳам пайқашмасди, хафалигини кўришса ҳам, буни ота хасталигидан деб билишарди.

— Масковда турмуш бошқача, тоға,— деди меҳмон йигит ва аллақандай нурли хотиралардан бирданига юз-кўзи жонланиб, ҳикоя қила бошлади.— Ғиштин иморат, тунука том, тош кўчалар... Шундай нимарсалар борки, бизда ул шайнинг номини ҳам билмайдилар. Инчунун, ҳар хонада оёқ остига пойгакдан то тўргача тахта тўшайдилар: «пол» дейдилар. Ёхуд, шаҳарнинг у даҳасидан бу даҳасига сим орқали гуфтигу қиладилар. «Телефон» дейиладир. Ҳар гўшада тартибу саришталик. Хонадонларда жўмракдан тоза сув оқади, оқ чойшабда ётадилар. Оқшомлари жуфт-жуфт бўлиб театру томошасига, от ўйинига бориш одат, боғу оромгоҳларда сайр этадилар. Қариялар хиёбонларда рангин чорпоялар қуриб ўтирадилар, оройишу осойиш била... Ёшу яланг озода кийиниб салонларда мажлису машварат қурадилар, илми маърифу сиёсатдан баҳс очиб... Фазли комилу фусоҳо, зиёли кимсалар бисёр...

— Бу подшоҳу боён, аркону давлатдир, болам...— деди соқолини тутамлаб, ўйга толган Шаҳобиддин говжигар.

— Йўқ, тоға, Мана, мен бир оддий муаллимникига қатнаб дарс олардим. Унинг саранжом уйида беназир кутубхонаю мусиқий асбоблар, электр фонус, мужассамаи курра... Илик оши емайдир, исқорлот чопон киймайдир, аммо илм толиби учун жамъ олат муҳайё. Йўқ, тоға, русларнинг умргузоронлик тариқи шоён диққат ва ибратомуз.

— Аттангки, биз унга эришолмаймиз.

— Нима учун, тоға?— қандайдир ёрқин маъюслик билан бирдан кескин сўради Файзулло.— Ўрганиш мумкин-ку?

— Еримиз бўлак, динимиз бўлак... ё уларни кўчириб келтирамизми? Ана амир кеназ Антоновска деганга Паттакесар ерларини соғибди, нима бўлди? Тирикчилик ўзгариб қолдими? Хомхаёл бу, болам.

— Князь Антоновский дедингизми?

— Ҳа. Нима эди?

— Мен билан бирга Саша Антоновский деган ўспирин алмон шевасидан сабоқ олар эди. Аслзодалардан. Ушанинг отаси эмасмикан?

— Биладим, мулла болам. Тун оғди, ётиб дам олайлик,— деди катта тоға омин тутиб. Унинг барваста гавдаси билан бирга бошқалар ҳам кўтарилишди. Тим қоронғи тинликда бирин-кетин хўроз қичқирғи эшитиларди, ҳамма жой-жойига тарқалгач, айвонда фонус ўчди. Узоқ жимликдан кейин, меҳмонхонада кўрпага кираётиб, Файзулло яна аста гапириб қўйди:

— Тога, бари бир русларнинг турмуш тариқатини ўрганишдан бўлак йўриғимиз йўқ. Уни беш йил татиб келган жиянингизга ишонинг...

Шаҳобиддин говжигар томоқ қириб қўйдию жавоб бермади. «Танчага чўғ солайми?», деб эшин очган кимнидир «йўқ», деб жеркиб ташлади. Шу билан Файзулло ҳам гапдан қолди, сассиз тун чўкди...

Саҳарда уни деразадан бош суққан Мўминшо уйғотди. Учоқ бошида пистапўчоқдан бужғун қайнатаётган кампирдан бўлак одам йўқ эди. Бир пиёладан мурчли ширчай ичиб, кулчатоини қўлтиққа урдилар-да, қўрадан чиқиб кетдилар. «Девбандликни кўрсатаман!», деди ҳовлиққан Мўминшо.

— Кечаси сен театру томошасини гапирдинг. Бизнинг театрумизни ҳам кўриб қўй.

Улар қишлоқнинг пастқам маҳалласига қараб юрдилар. Новча Мўминшонинг узун оёқлари қум хомаларидан, тиканак, тўсиқлардан биратўла ҳатлаб, отда юриб ўрганган Файзуллоини шошириб қўйди. Яхши ҳамки одми чопон кийиб олган экан... қўнжига қум, ўпкасига тўзон тўлиб кетди.

— Қаерда ўзи у томоша?

— Девбанд эшонникида...

Кеч қоладигандек яна тезлаб кетди Мўминшо. Бир жойга етгач хафсаласиз тўхтади.

— Афсус, бугун урмайдиган куними дейман. Шу паллада овози чиқар эди.

Файзулло у ёқ-бу ёққа қаради, тушунмади.

— Кимни уради?

— Жиннинг-да.

— Ким?

— Эшонни қамчизан.

— Нимага?

— Ичидаги инсу жинсини шундай банд қилади-да.

Сал юрганларидан кейин чалдивор раҳнасида вайрона бир ҳовлининг айвони кўринди, лойсупада яланғоч девона аганаб ўкириб ётарди. Оёғидаги занжир айвоннинг тагсинчидан ўтказиб боғланган, тани яра-чақа, совуқ куз эртасида вужудидан қалққан муздек тер аъзон баданидан лой бўлиб оқар, тақир боши қўтирлаб кетган, қош-қовоғи чанг, олдида қоқнон, обдас-тада сув, умидсиз кўзлари осмонда, қараши ҳам, ўкириши ҳам маъносиз эди...

— Кеч қолибмиз...—деди Мўминшо.

— Савалаб тузатадимиз?

— Тўрт қават қайишдан ўрилган дарра билан ҳар кимни чунон савалайдими, дев демаганинг...

— Юр, олдига борамиз!— деди Файзулло.

— Йўқ, унга ҳали ақл кирмаган. Нима қиялпсан, қўрқмайсанми? Жинни-я!

Файзулло яқинлашиб бораверди. Мўминшо ҳам юзидан қочиб, девор раҳнасидан ошди-да, шеригининг енгидан ушлади. Файзулло тўхтамади.

— Ассалому алайкум...—деди жиннига яқин бориб.

Девбанд эшоннинг мижози бу ғалати ўткинчига хавотир билан олайиб қаради: ўткинчилар одатда уни калака қилиб, болачақа эса тош отиб, эслироқлари нарироқдан айланиб ўтгучи эди. Буниси қанақа бўлди? Оддий ўткинчига ўхшамайди, бу ерлик ҳам эмас шекилли, юзида имон...

— Табибмисиз?— деди жинни ўтириб. Жулдур иштонининг йиртиқ жойини ёпишга уриниб. Бу ҳаракатни пайқаган Файзулло орқадаги шеригига маъноли қараб қўйди.

— Қалтакдан тузалишингизга ишонасизми?

— Мулла, меҳмон экансиз, кетинг бу ердан. Менга гап қотгани қўрқмайсизми? Девбанд эшонга ҳаддингиз сиғадими?

— Гап сизнинг ҳақингизда. Сиз жинни эмассиз-ку?

— Мен худонинг бандасиман.

— Сизни эшонга сотишган. У сизни «соғайтиш» билан «дезбандлик»да донг чиқаради.

— Кетинг, мулла.

— Дарвозанинг зулфин тамбасини ола келинг, Мўминшо.

Халфа «нима қиялпсан?» дегандай ваҳимада бир қараб, икки сакрашда зулфин тамбасини суғуриб келди. Файзулло занжир боғланган устунни ушлаб кўриб, темирни кишан ҳалқасига суқди, қайиришга кучи етмади. Мўминшо у ёқ-бу ёққа аланглаб, ёрдамга келди. Кишан ҳалқаси қайрилдию узилмади. Темирни иккинчи томондан тикдилар. Халфанинг тиззалари бедармон, Файзуллонинг аста, босиқ ҳаракатлари уни баттар қалтиратар эди. Ҳалқа узилгандан кейин ҳам ошиқмасдан:

— Юзингизни ювиб олинг,—деди Файзулло жиннига обдасгани кўрсатиб. Мўминшо қочиш йўлини излаб алангларди, девор орқасидан ўтадиган сувсиз анҳор ўзанини мўлжаллаб ҳам қўйди. Файзулло шошмасди:

— Отингиз нима?—деди жиннига.

Жинни отини ҳам унутганми, нима бало, жавоб бермай, унга тикилиб турибди. Тутқаноғи тутиб бир кори ҳол юз бермаса бўлди. Тезроқ юрса-чи!

— Файзулло!.. — чақирди Мўминшо девордан ошиб... — Епир... уни ҳам бошлаб келяпти-ку, нима қилмоқчи?

— Отим Зайниддин эди... Зайниддин чала,—деди жинни оёғидаги занжирнинг учини билагига ўраб ушлаганча судралиб

келаркан. Файзулло биларди: мусулмонликка ўтган яҳудийларнинг отига «чала» сўзи қўшиб айтилади.

— Во ажабо!—деди у Зайниддинни Мўминшо изидан бошлаб.— Оддийгина, ёқимтойгина исмингиз бор экан-ку!

Анҳор ўзанини кўчма қум босган, эрталабки намда бир этик, икки ялангоёқ изи қолиб борарди. Бунга кўзи тушган Мўминшонинг юраги шув этиб кетди: ҳозир билиб қолиб, қувиб келишадик-ку, эшоннинг дидбону даррадастлари.

Улар ўзандан пастга қараб узоқ юрдилар. Мўминшо олдинда, Файзулло билан Зайниддин орқада нимадандир гаплашиб келишар эди. Тўпга борганда пуштаи Ғарибон деган қабристонга етдилар, демак икки қишлоқ оралиғи, саҳронинг қоқ этаги. Шу ерда раъдзада бир қари тут соясига ўтирдилар.

— Қани, гапиринг, биродар, ким сизни бу аҳволга солди?—деди Файзулло бир оз нафас ростлагач.

Зайниддин, юзини соқол босган, ёши нечадалигини билиб бўлмайдиган, жиккак, заиф одам, йўл юриб дийдирашдан қолган елкасини офтобга бериб ўтирар эди. Оғзи сув очади шекилли, тилини сўриб-сўриб гапга тушди:

— Сиз сўраманг, мен гапирмай, бойвачча. Маноқиб саргузаштим узундан узоқ, дардим бедаво. Бир замонлар мен ҳам сиздек бир мулла эдим...

— Ҳай!...—деб қўйди Файзулло ҳайратда. Чиндан ҳам жиннининг гапида муллаваччаларнинг китобий сўзлари кўп учрар эди.

— Ота-онам жўйбарий қашшоқлардан бўлган. Биласиз, уларга касб-кор, меҳнат қатағон эди. Отам қазо қилгандан кейин, онам мени қабристонда чалпакхўрликка ўргатди: жума оқшомлари кўр қорига жўр бўлиб қуръон айтардик, яқинларини эслаб, лаган кўтариб мозор бошига келган кампир-халаж бизга чалпак улашарди. Мозор чалпаги билан онамни икки йил боқдим. Ёш бола деб, ачиниб кўпроқ ҳам беришарди-да. Кейинроқ кўр қори бунга чидамади, мен сиғиндини ҳайдаб юборди, онам бандаликни бажо келтирдилар, жойлари жаннатда бўлсин...

Аммо саводсиз бўлсам ҳам, қорилик тажрибаси мадрасага кириб олишимда кор келди, «Бидон»дан бошладим, «Қофия»га ўтдим, дарсфаҳм эдим, баймулло...

— Ҳай!...—деди Файзулло, бунини айтган эдингиз, дегандек.

— Чуқурликдаги ғўзабозорда қизилча пишириб сотиб ифтитоҳона тўласак ҳам, вақфхўр, ориятнишин қашшоқ муллабачча бўлсак ҳам, ўткир масалачи эдик... Аммо бахтиқаролик экан, уч-тўрт йилдан кейин бош оғриққа дучор бўлдим. Чакка томирларим зирқирар эди. Икки фасл қиладим, табибга бордим, гилмоя едим... ҳеч иложи бўлмади. Мадраса талабаларининг бир

одати, биласиз, таътил пайти пастқам жойда чилла ўтириб, сабогини пухталаб олади. Мен ҳам ўша кунлари хўжа Хилват Шақшақий мазорида, чашман гул суви дардисарга шифо эмиш, деб эшитган эдим. Ҳатто бир мулло, Шақшақий—арабча «шаҳида», яъни «бош оғриғи» сўзидан олинган, деб тушунтирди. Оғриқ жонимдан ўтиб кетганида жазму таваккал қилиб йўлга чиқдим: ҳам чилла ўтириб дарсимни пиштаман, ҳам дардимдан дариг бўламан, деб.

Хўжа Хилват Шақшақий мазори шаҳардан қирқ чақиримча четда, Қизилқум хомалари орасида экан. На дов-дарахту на боғу сабза. Хонақоҳ ёнида бузрукворнинг меҳмонхонаси, мазор биқинидаги моғакда чиллахона. Мутавалли билан жорубкашдан бўлак зиёратчилар, менга ўхшаш хастаю дардман, савобга хизмат қилувчи муридлар, гадою девона — ишқилиб, Чашман гул бошдаёқ дидимга ёқмади. Бунинг устига, зиёратчи бир маҳдумнинг айтишича, «гул» дегани гул эмас, ўша ернинг шевасида «қўтир» дегани экан. Чашмани кўрсам кўнглим айнийдиган бўлди.

Чилла ўтиришимнинг учинчи кунини муолижа бошланди. Боши оғриган киши ҳафтада бир сопол тоғорада пиширилган қўзи калласини бошига кўтариб киради, шайхнинг мешкобчиси тоғорани олиб, касалнинг бошига Чашман гул сувидан сочади. Кечқурун ёздахуми маҳр: зикр тушиб чиллахонада худои сёмиз.

Икки ҳафта деганда, дард аримади-ю, бирдан сочим паққос тўкилиб, бошим хунук фасодлаб, жийиган кал бўлдим-қолдим. Қарасам, бу ерда каллар кўп, улар билан негадир мазор шайхининг ўзи шуғулланар экан. Шайх ғавсул аъзамни ёдлаб худойи қилар, худойига кўплаб зикрчилар келар, ғавсул аъзамга аталган назр-ниёз ҳисобидан бу калларга бепул дармон берилар эди: рух кукунидан қилинган тўтиёни сиркага эритиб, «Ё шафетъ, номом Қутайбанинг қўлидур!» деб бошимизга суркардик. Баттар бўлди, бошим борган сари қип-қизил шилиниб, фасод ҳидланиб, гадоларни ҳам ҳуркитадиган бўлиб қолдим. Инсон зоти ёнига йўлатмайди, энг паст, сасиб кетган тиланчи ҳам ор қилади, жирканади, моховдек ёлғизман. Бу бош оғриқдан ёмон бўлар экан. Чиллахонага киришга қўрқаман, иштонбоғимга ўзимни осиб қўяманми, деб...

— Бўлмади, қочдим, боймулло,—давом этди Зайниддин чала узр сўрагандек аянчли тикилиб,—шаҳарда ҳам аҳволим шу — ёлғизлик, очлик. Қайга борсам нтдек уриб ҳайдайдилар. Бошимга чортарк кулоҳ кийиб қаландарларга ҳам эргашдим—ҳайдайдилар. Моховдан баттар эдим. Одам қиёфасидан чиқиб, ор-номусни ҳам паққос ёб, бандасига нақ йиртқичдай қарайдиган бўлганимда ўзим тенгиларни учратдим...

Булар мендек юқимли каллар тўдаси, юртда уларни «Хумоюн қузғунлари» дейишар экан. Мени Тўқимдўзлик ҳаммомига олиб боришди. Гўлаххонада ётамиз, юз-кўзимиз кул-қурум. Увада чакмон беришди, белда чилвир...

Қасбимиз нима — пошшоликнинг ғарибқашхонасидан ўлик ташиймиз...

Ҳикоя шу жойга келганда Мўминшо қаёққадир туриб кетди. Зайниддин: «Боланинг кўнгли айниди шекилли, дегандек ачиhib унинг кетидан бир қарадию давом этди.

— Ҳукм куш авжида, биласиз. Регистонда ҳар оқшом ўғрим, тўғрим, кимлардир сўйилади. Қатл этилганлар Мурдашўён маҳалласидаги ғарибқашхона деган чуқурликка ташланар эди. Ярим кеча деганда тўртталамиз ўша ерда пайдо бўламиз. Ўликлар совуши билан: «Омин! Жаҳонгир бўлсинлар! Чорёр мададкор!» деб чуқур тепасида жаноб олийларини дуо қиламиз-да, шартта кўтариб кетамиз. Бошқаларимиз Тўқимдўзликда саҳармардон ўткинчиларни тўсиб, аллақачон «иш бошлаган» бўлади. Ўлжани кўча ўртасига қўйиб, «ўликлар кафани учун» ўткинчилардан пул талаб қиламиз. Бермаса этагидан тутиб, кал бошимизга кафтимизни ишқаб юзига суркаймиз.

— Тез бер, бўлмаса дўппимни оғзингга тиқаман!

Беради шўрликлар. Биз юзсиз эдик. Тубанлик — бизнинг ризқи рўзимиз. Одамларнинг жирканиш ҳиссини уларнинг ўз пулига сотардик. Биз билан муомалада бўлган кимса қусар, неча кунлаб томоқ еёлмас эди. «Саҳарда хумоюн қузғунларига учрагун», деган қарғиш шундан қолган. Мен бу тонги даҳшатларга кўникиб қолдим. Гоҳо ўликнинг эгаси чиқиб қолса, мўмайгина пул унади. Қорин тўйиб, бу дуоғўй Жўйбар мурдашўйиннинг етим қизига уйланиб ҳам олган эдим... Лекин ҳожат Порсо ҳаммомининг тобутхонасида каббону қадҳудо бўлиб ун кеча ётгач, шўрнинг қургур завжамиз ғойиб бўлди. Кейин, хумоюнмиз Хайробод боғида қазо қилганларидан сўнг, жулус кунидан икки ой ўтар-ўтмас, қузғунларнинг гўлаххонасини миршаб босди. Қамина бир қув миршабнинг дастига тушган эканман, ўша сиз кўрган супага элтиб боғлаб, эшонникида бир кеча айши-нўш қилиб жўнаб қолди. Буёғини кўрдингиз. Сизга нима десам экан, Шаҳобиддин говжигар қилолмаган ишни қилдингиз...

Бу нақтов ҳақорат бўлиб эшитилдими, Файзуллонинг боши яна ҳам эгилиб тушди. У гўё ичидан ёниб кетаётгандек эди. Яхши ҳам, бу пайт ҳансираб Мўминшо етиб келди. У қаердан-дир топиб келган эговини «жинни»нинг олдига ташлади, Файзулло ҳам қўлтиғидаги кулчани Зайниддиннинг тиззасига

қўйиб, тўнини унинг яланғоч елкасига ёпди-да, ёшли кўзларига бир тикилиб қараб, жўнаб кетди.

— Шошманг, энди шошиб қаёққа борасиз?— деди Мўминшо унинг орқасидан эргашиб, Файзулло алланмадан, ўз азобли ўйларидан, таҳқирланган инсоннинг даҳшатли қисматидан, оғир таассуротдан тезроқ қутулмоқчидек, яна ҳам тезлаб юрди. Қуриган тут тагида қорайиб Зайниддин қолди. «Энди у нима бўлади? Тезроқ эговни қўлига олса-чи!», деб ўйларди Мўминшо ҳам. Этик пошнасн остида қум ғичирлаши ҳам эгов товушига ўхшар, Мўминшонинг ўйчан дўсти тез юрар, гўё бир нимани шошиб эговлар эди...

Улар кечга яқин нон чайнаб кириб келдилар. Шаҳобиддин тоға устахонасида пайрахага кўмилиб ўтирар эди. Ёнида бир кичкина тобут, икки бежирим бешик. Файзулло тегирмон парраги йўнилгандаги қайрағоч ҳидини яхши кўрар эди. Лекин бу ҳам ёмон эмас, тут, терак... Тоға билан саломлашганда Файзуллонинг кўнгли сал кўтарилди, «Қаёққа йўқолиб кетдингиз», деган койишга жилмайиб жавоб берди. Лекин тоға бу жилмайишда ҳам бир дард борлигини сезган эди. Ялтироқ пешбандини счиб, уст-бошини қоқди-да, ичкарига таклиф қилди. Кўрпача солиб чой буюрди-ю, иккаласи ҳам бир ҳўплаб қўйиб индамай қолишди. Файзулло дастурхоннинг шокиласини ғижимлар эди. Шаҳобиддин говжигар ўзи ҳам пиёла ўрнига чилимни олиб, сархонасига тамаки солиб пишитди-да, найни оғзига тутди.

— Нима гап? Бизникида бир нима ёқмадими? Болалигингизда бу ерларни яхши кўрардингиз,— деди тутунда узоқ йўталгандан кейин.

— У меҳрингиз алҳол дилимда, тоға. Биз қишлоқни кўрдик. Опажонимнинг қишлоғи...— унинг товуши сал товланди. Ссвимли тоғасига қандайдир эзгу ўйларини, юрагини зирқиратган аламли ҳисларни айтмоқчи эди. Лекин нимадан иборат ўзи бу ўй, бу ҳислар?

— Тоға, нимадир қилиш керак.

— Кечаги гапми?

— Ҳа.

У кўрганларини аллақандай титроқ билан узук-юлуқ тарзда айтиб берди.

— Инсон қадрига хўрлигим келади, тоға... Бундай аҳвол фақат бизда бўлиши мумкин.

Тоғага тамакиннинг нимасидир ёқмади чоғи, чиройини бузиб, чилимни четга сурди. Чироқ пилигини кўтариб қўйиб, бирпас асабийлашиб ўтирди.

— Сиз бу ташвишларни қўйинг, жиян,— деди кейин.

— Нега? Ўз юртимиз эмасми бу жафокаш тупроқ? Унинг руссасидан қочиб қаёққа борамен?

Шаҳобиддин говжигар жиянига биринчи бор жиддий тикилди: бирдан улгайиб қайтдими ёки болалик ҳовлиқиши?

— Нима ҳам қила олардингиз?..

— Руслар нимадир қияпти-ку? Уларнинг ёрдамида биз ҳам кўп нарса қилсак қурбу ҳаддимиз етмасми? Дастурхончи гузаридаги Порсоҳўжа домланинг айтишича, Бухорода бир жуҳуд синематограф очмоқчи бўлган экан, уламо қаршилиқ кўрсатибди, лекин Қогондаги рус маъмурлари аралашгач очиладиган бўлибди. Бир рус савдогари сарбозлар майдонига тош ётқизмоқчи бўлганида ҳам уламо фатво бермаган экан, рус элчи-хонаси бу иртижоъни ҳам тийиб қўйибди. Сиз бунга нима дейсиз? Ҳар бобда ана шундай рус тариқини жорий қилсак агар...

Ташқарида шарпа эшитилди. Юқоридаги сомонхонада нимадир шитирлаб, шотидан гуп этиб ерга тушди. Айвонда кимдир уст-бошини қоқиб, томоқ қирди. Остонада нотаниш одам пайдо бўлди. Эски солдат гимнастёркаси кийган, қоп-қора соқолли бу одам кўринганда уй эгаси дарров ўрнидан туриб, хавотирда, гарангсираб қолди.

— Нима гап, Василч?

— Салом-алайкум. Тинчлик.

Ҳайратда нима қиларини билмай ўтирган Файзуллонинг ёнига келиб чордона қурди, ваҳимада қолган Шаҳобиддин говжигарни осойишта қўл ҳаракати билан тинчлантирди.

— Ҳеч гап йўқ, ўтиринг, Шаҳоб. Хуш келибсиз, бойвачча.

— Хушвақт бўлинг...— у ҳали гаранг: бу бир мўъжизадек эди, хурсанд бўлишни ҳам билмайди, хафа бўлишини ҳам; қардан келиб қолди, ким? Уни қаёқдан билади?— Сиз русмисиз?— русчалаб сўради Файзулло.

— Шумилов Николай,— деди тунги меҳмон қўл бериб. У қирқ ёшларда, узун қора соқолида битта-яримтагина кумуш-ранг тола товланар, кўзлари ўткир, товушида сал хомийлик, сал кесатиқ эшитилар, лекин кўриниши, хатти-ҳаракатидан жуда ўзига ишонган одамга ўхшарди. Ўзбекча гапирди.— Кеча ҳам эшитдим суҳбатингизни, бугун ҳам... ростдан ўзингиз ишонасизми шу гапларга?

У Файзуллога, эртак тинглаб чиройли хаёлларга бериладиган эсли болага қарагандек, синчков меҳр билан боқди.

— Мени билар экансиз, тагин эътиқодимни сўроқлаяпсиз... Камина сизни танимасам...

Шумиловнинг жилмайиши жуда ёқимли эди, очиқ қараш ий эгасига далда берди:

— Николай Василч бегараз одам, Файзулло,— деди Шаҳобиддин тоға,— Тошкентдан Красновотга кетаётиб...

— Қочаётиб...— тузатди меҳмоннинг ўзи.

— Бизникида бир кеча тунаб...

— Яшириниб...— яна қистирди Шумилов.

Файзулло вазиятни тахминан тушунди. Улимга тик борадиган бундай хаёлпарастлар ҳақида кўп эшитган эди. Большевикларми, бадаргачиларми, инқилобчиларми, оти нима бўлса ҳам, ишқилиб, ҳали халққа бир наф келтирганларини билмайди. Лекин уларнинг бундай ёқимтой бўла олишини ўйламаган экан. «Шаҳоб...» Тоғаси тушмагур-эй! Наҳотки улар бир-бирларини тушунсалар?

— Сиз менинг гапларимга киноя билан қараяпсиз...— дея соф рус тилида гап бошлади Файзулло,— ўзингиз рус кишиси бўла туриб-а?

— Йўқ, нега,— русчага ўтди Николай Васильевич ҳам,— сизнинг мулоҳазаларингиз мени анча қизиқтирди. Шунинг учун конспирацияни бузиб болохонадан бу ёққа тушдим. Лекин, мен русман, шунинг учун сиздан яхшироқман, дейишим керакми? Агар сиздан афзалроқ томоним бўлса, у шундан иборатки, мен инқилобчиман.

— Бизга сизнинг инқилобингиз керак эмас, инқилобингизни кўрдик... Бизга сизнинг маданиятингиз керак.

— Буни мен тушундим...— деди салмоқ билан Николай Васильевич,— лекин гап бунда эмас. Гап шундаки, мен сизни шунчаки одобли, билимли бир муллавачадир десам, сизда ҳам бор экан-ку... қалампирдан. Қаёқдан бўлса экан?

— Яхшими, ёмонми, ҳар ким ўз тупроғига киндигидан боғланган бўлади, жаноб Шумилов. Лекин бизнинг тирикчиликни бир татиб кўрсангиз эди...

— Татиганман, лекин уни минг бежаб шакар сепганингиз билан, бари бир, еб бўлмайди.

— Биламан, сиз ҳамма нарсани тубдан бузиб, ер билан яксон қилишни ўйлайсиз. Кейин-чи, кейин нима қиласиз бу вайронада? Уй-жойсиз, пулсиз, нонсиз, ҳақ-ҳуқуқсиз... Мана, ўзингиз сомонхонада қочиб ётибсиз. Нима билан қиласиз инқилобни?

— Пул билан қилинадими?

— Мен сиёсатга аралашаман десам, орқамдан етти фирқанинг одамлари эргашиб юрибди...

— Адашиб, чалкашиб қоласиз ўшалар орасида, жаноб Хўжаев. Менинг ҳам шундай бир танишим бор эди, Савва Морозев деган. Фабрикант, миллионер. Ким чоризмга қарши гапирса, ўшанга ёрдам бериб юриди...

— Кейин-чи, кейин нима бўлди?— тикилиб сўради Файзулло.

— Кейин...— Шумилов оқибатини айтгиси йўқ эди, қўл силтади. Лекин охирида овозини пасайтириб айтиб қўя қолди:— ўзини ўзи отиб қўйди.

— Нега? Сабаб?— деди сал оқаринқираган Файзулло.

— Сабаби шукки, у чоризм билан бирга, ниқилоб ғоясидан ҳам нафратланар эди.

— Ана, кўрдингизми, сиёсатга суқулиш оқибати...— Файзулло бу кўнгилсиз гапга ўзинча шундай хулоса ясади-ю, лекин дилида ғашлик қолди. Шумилов, келажакда кўп ўлимларга, қон тўкилишларга сабаб бўладиган бу одам, уни чўчитар, ҳам нимаси биландир ўзига тортар эди.— Сиз менга қиттак бўлса ҳам ишонмаяпсиз.

— Ҳа.

— Нима учун?

— Оёғингизда кишан бор, халтангиз оғир.

— Қанақа кишан, қанақа халта?

— Миллионларингиз...

— Сиз одамдан фақат мулкдор бўлгани учунгина нафратланасиз.

— Очиқ гапларим учун маъзур тутинг, Файзулло, мулоҳазаларингизга ҳурматим баланд.

— Раҳмат, Николай Васильевич. Мулоҳазаларим кўп. Уларни кимга айтишни билмай юраман. Чунончи, инсон табиатининг азалий қисмат замини нимада? Одам боласи шу туришида ўз ички аъзоларининг намчил юкидан кўп жабр тортади: унинг маънавияти шуларнинг асиридир. Менинг отам мерос сармояни худди тегирмон тошидек бир умр азобда айлантирди, ва бу саҳронинг бирон бурчида кимса йўқ эдики, унинг яна сал бадавлатроқ бўлиши учун қора тер тўкмаса. Аммо отамга раҳмим келади. У соддадиллик билан, ўғлим бу сармоя машинасининг дастагини аста-секин ўз қўлига олади, деб ҳамон хаёл қилади.

Бу менга тўғри келмайди.

Одамда ният бўлади. Пул эса ният йўлида восита. Сармоядорнинг нияти нимада? Бойишми? Бу яна ўша пул-ку? Демак, воситанинг ўзи ният... Йўқ, одам табиатида пул, мол-дунё дарди — тақдири азал эмас... Масалан, сиз нимангизга ишонасиз?

— Биз она юртимизни севамиз,— деди қора соқолли тунги меҳмон. Кейин ўйчан қўшиб қўйди:— Инсон табиатининг қисмат замини балки мана шудир.

— Сиз мендаги она юрт меҳрига ҳам шак келтиряпсиз...

— Жуда ҳам ёшсиз...— деди жиддий ўйга толган Николай

Васильевич. Бу мавзуда у ҳеч қачон жиддийроқ ўйлаб кўрмаган экан. Авахта тупроғини яламаган, сургуннинг сил йўталини кўрмаган, отишга ҳукм қилиниш нималигини билмаган бир арзанда бўлса... Унда юрт меҳри қачон улғаяди-ю, қаерда синалади?..

Фикрининг давомини ҳам айтмади, ичида ўйлаб қўйди, холос: «Эсиз, шундай зако, шундай эзгу талпинишлар... ўзга муҳитда у шахс бўлиб етишарди. Бу «ғоялар» чангалзориди эса, албатта нест-нобуд бўлади, афсус...»

— Сиз менинг туғма ҳисларимга ҳам шак келтирасиз...— деди Файзулло унинг ўйларини уққандек, ерга қараб.

— Йўқ, нега? Сизнинг дардингиз бор. Ҳар қандай дард эса бизнинг юксак ниятларимиздан нишонадир... Ўйларингиз, орзуларингиз бор. Орзуга эса, маълумки, айб йўқ...

— Сиз ҳамон менга бегуноҳ орзулар билан банд бир бола, деб қарайсиз. «Сурат соляпсиз, бойвачча, тузук, тузук, болалар сурат солишни яхши кўрадилар...» шундай дея кулиб турибди кўзларингиз...

Николай Васильевич бир оз ўнғайсизланиб турди.

— Яна худо билади,— деди у,— мулоҳазали йигит экансиз. Айтганларингиз астойдил бўлса, балки сиз ҳам сиёсатга чиқиб келарсиз... Қандай ботқоқлардан олиб чиқмайди она юрт меҳри!

Николай Васильевич чўнтак соатининг қопқоғини қирс этиб ёпиб, вақт тугаганига астойдил афсусланиб, Файзуллонинг чеҳрасига боқди. Йигитчанинг юз-кўзида ўткир зеҳн, ақл чатнаб турар, юз чизиқларининг жонли жилвасида руҳиятиниң нафис, чалкаш саъи-ҳаракати сезилар эди.

— Афсуски, энди мен кетишим керак,— деди Шумилов ўзбекчалаб. Ҳалидан бери эшик олдида тик турган Шаҳобиддин тоға бу гапни маъқуллаб, тараддудланиб қолди. Ташқарида туп ярим бўлган, айвонга сал оқиш уфқнинг сезилар-сезилмас шуъласи тушиб турар эди.

Меҳмон соқолини силаб, барваста гавдасини кўтарди-да, Файзуллога омад тилаб, саҳро тунида ғойиб бўлди. Шаҳобиддин говжигар уни аста, фонуссиз, шарпасиз кузатиб қайтди.

— Тоға,— деди ўтирган жойида ёнбошлаб олган Файзулло,— сиз у билан ҳаммаслақмисиз?

— Қайдам, болам... Лекин жуда хушфёъл одам, кўрдингиз.

Бу «хушфёъл одам» Файзулло учун жумбоқ эди. Унинг гоҳ безиллатувчи, гоҳ жозибали гаплари, фикри, қиёфаси саҳаргача уйқу бермади. Саҳарда эса Файзулло ажойиб ёқимли туш кўрди. Москва эмиш. Озода кийинган одамлар ёруғ, саришта кўчаларда тавозе билан сайр қилишармиш. Бир-бирларига мусаллам, юзларида табассум... Йўқ, Москва эмас, Бухоро эмиш

бу. Муҳташам ғиштин бинолар. Башанг костюм кийган фузало орасида ҳурмат билан таъзим қилиб Зайниддин ҳам ўтаётганмиш... Фақат негадир Мўминшо йўқ. Файзуллонинг фикри-ёди шунда эмиш: нега Мўминшо йўқ?

— Мўминшо!!!

У ўз овозидан уйғониб, қуёш нуридан кўзи қамашди.

— Жўрангиз келиб кетди,— деди тоға. Унинг овози устахона томондан эшитиларди.— Хайрлашгани келган экан, уйғотишга кўзи қиймади. Зандоне устакорлари тошбағирроқ бўлади, азонда жўнаб кетди бояқиш. Бўзчи халфанинг нони қаттиқ, болам...

Ғозиённинг ярмидан кўпини эгаллаб ётган бу хонадонга бир вақтлар Бухоронинг захкаш совуқлари йўламас эди. Суронли тижорат ҳангомалари, узоқ йўлдан қайтиш қувончи, дабдабали сафар тараддудлари ҳукм сурадиган сершовқин, гавжум ҳовлию меҳмонхоналарда энди у қадим руҳ сўнган, нақшин ҳавзакларга осилган қирқинчи лампаларнинг пилиги қисик, шунинг учун айвонларнинг хотамкорий устунларидаги каллаи муқарнаслар ҳам, шифтнинг ўйма нақшли қизил вассалари ҳам хира тортган, гажак бағаллар билан зийнатланган равоқларда сирли кўланкалар ўйнардди.

Шомдан кейин дарвозахонада пайдо бўлган Файзуллонинг юзига шу совуқ руҳ билан бирга, тағхонада узоқ ётиб ислана бошлаган тери бойламларининг ҳиди келиб урилди. Чап қўлдаги қазноқдан чиқиб келган қари жиловдор сўзсиз саломлашиб, отни сайсхонага етаклади. Ёш хўжайин кўриниши билан ичкари-ташқарида жонланиш бошланди, болохона гулдас-таларида кимлардир қимирлаб қолди; бўғчахонада бойваччанинг сафар чолонини ечиб, елкасига майда жиякли енгил тўн ташладилар, обдаста билан сочиқ тутдилар. Файзулло гилам дўппини тортиб кияркан, сиркор парчинлар билан қопланган пештоққа қарар эди: у ердаги гулдастада кўринган бесаранжом шарпа албатта унинг ойижониси бўлса керак. Юмшоқ маҳси кийиб, югурганча тош зинадан чиқди. Ўйлаганидек, онаси шу ерда, нимқоронғида унга интизор бўлиб турган экан, бағрига бош қўйди.

— Аввал падарингизни саломлаб, дуоларини олгай эдингиз, болам...— деди она, товуши бир оз товланиб. Бу катта хонадонда Файзуллони сизламайдиган одам йўқ эди. Лекин онаси сизлаганда унинг кўнгли алланечук бўлиб кетади. Қоронғида унинг шаффоф юзларидаги намни кўрди, бармоқларининг учи билан аста артиб, тоғаларининг дуоларини топширди.

— Қалайлар?— сўради пастга ишора қилиб.

— Кутишяпти...

У ота ҳузурига шошмоғи керак эди, тушиб кетди.

Убайдуллохўжа тоби қочгандан бери миёнҳовлидаги ҳос хонада кўрпа-тўшак қилиб ётар, келди-кетдини ҳам шу ерда қабул қилар эди. Файзулло ганч сувоқли тоқисмон даҳлизлардан, гулдор намоёнлар билан безатилган нимқоронғи серҳашам меҳмонхоналардан ўтиб, ўймакор эшик олдида тўхтади: унинг ташрифини етказишган шекилли, ичкарида одам кўп бўлса ҳам жимжит эди.

Ҳос хона ёруғ, лекин бир оз дим. Жиндек исприқ ҳиди келди. Файзулло отаси оёғига бориб тиз чўкди, бошини баланд болишларга қўйиб: исқорлот чакмон ёпиниб ётган бузуркворнинг барини ўпди. Сўнгра туриб меҳмонлар билан бир-бир кўришгач, тўрға, ота ёнбошига бориб чўкка тушди. Ҳамма ўтириб, фотиҳа тортгандан кейин, отанинг тансиҳатини бафуржа сўраб, тоғаларининг дуоларини етказди, меҳмонларга яна бир-бир бош эгиб ҳурмат билдирди.

Ҳос хонанинг деворлари ганчкор часпак усулида шувалган, баланд шифти ўйма нақшли тўсинлар билан бўлиниб, пиромони юлдузсимон шарафалар билан безалган эди. Аммо бу кўҳна безак услублари замонанинг инқирозли изларидан холи эмас: оёқ томондаги деворга зимдан ёқиладиган катта печлар солиниб, дидсиз танланган фаранг кошнлар билан қопланган, ёқут қандиллар ўчган, гиламлар чамандек гуллаб ётмасди.

Дарвоқе, бу ердаги меҳмонлар ҳам шундай қурамароқ бир давра эди. Бугун ҳазрати Шоражаб зуфунундан ғайри яна Абдулазиз аълам Шоахсий ҳам бор эдики, уларнинг бир даврада ўтирганларига Файзулло тушуниб етмади. Шоражаб муфтий-ку, отасининг ақраболаридан, кўп мужодалада ақлий ва нақлий ва далиллар билан енгиб чиққан фазли комил соҳиби, китобпараст; Аҳмат Дониш безаган «Юсуф-Зулайҳо»ни уч юз пуд бугдойга айрибошлаган экан дейишади. Дилкаш қори деган танбурчи бир борбон билан ошнолик қилади. Ўзи ҳам содда ва дилкаш. Бу Шоахсий ҳазрат эса мутаассиф уламога қайишганроқ. Орқаворатдан уни «оқ муҳр аълам» ҳам дейишади, чунки оқ қоғозга муҳр босиб, фатво котибларига сотар эмиш. Тағин Шоражаб зуфунунга қараб ҳар гапнинг бирида «устоди комил, устооди комил» деб тургани ортиқча...

Ана у, қўнғир мовут чакмон кийиб ўтирган Хўжа Зухриддин маҳдум-ку, майли, у соқолини риндона қайчилаган, қашшоқроқ бўлса ҳам, маънийи ҳосга ошшқ, нозиктаб, рангини хаёл ишти. Даромади Сўзангарон мадрасасидаги бир нечагина хужра вақфидан бўлса ҳам, мактаб тутади. Настаълиқдан ҳусниҳат. Гулдўзи маҳси билан кавши олак кийиб, саллани афгонлардек эшиб ўраб, пешини узун қўйиб юради. Қўлтиғида

Ҳофизнинг босма девони. Муллалар орасида «бенамоз» деган лақаби бор. Унинг ёнида келган анови иккинчиси-чи? Уни Аҳад Сойиб деб танийдилар. Ўзининг деярлик фазилати йўқ. Қушбегининг мирахонасида ҳам ишлаган, ҳозир қайси бир туманнинг пахта бозорида торози тутиб, ҳавасга бия боқади, дейишади. Бир оёғи калта, кундров бўлса ҳам, баланд пошналар бўлғори этик кийиб, белига байтир чандоза, қинлик қаламтарош осиб юради. Жаҳид номини олганидан бери кўзойнак ҳам тақадиган бўлди. Ойнаги шундайки, кўзи эмас, фақат қорачиги иккими-уч такрорланиб кўринади, тикилса, сизга ўлик балиқ кўзи қараб тургандек...

Хўжа Зухриддин маҳдуми ҳам жаҳид дейдилар. Лекин булар қандай қилиб бир даврага сиғишиб ўтирибди — Файзулло ҳайрон.

Бу орада мулозимлар ўртага дастурхон ёзди. Мулла Аҳад билан Абдулазиз аълам Шоахсий яқинроқ силжиб ўтирдилар.

— Ҳай, болалик билан хайрлашиб бўлдингизми, ўғлим?— сўради Убайдуллохўжа соқолини пастдан силаб. Калтагина мош-гуруч соқол ётган жойида кекиртагини санчиб безовта қилса керак — қўли нуқул няк остида эди.

— Ҳа, дада. Илло, ҳар нечук, кўнглим нотинч, хотирим жам эмас...— деди Файзулло ўз аҳволини тушунтиришга уриниб. Ота уни ўзича англади.

— Менинг ташвишимни тортманг. Иншоолло, бу дунёлигим бут. Паришонликини бас қилиб, энди омонатимни қўлимдан олурсиз дея орзудамен. Хўп десангиз, у дунёлик омолимни қай-гурмоқ менга раво бўлур.

— Бу гапларнингиз бемавруд, падари бузрук...

— Қачон бўлса ҳам, валинеъматингизнинг умидлари сиздан,— гапга аралашди Шоражаб муфтий. Унинг мўйлабига туташиб кетган қуюқ соқоли хина қўйгандек қизғиш, овози беозор эди.

— Отамга арз этган эдим — на иқтидорим бор, на қурбу хоҳишим...

— Пайғамбаримиз тижоратни касбларнинг аълоси, тожирларни элнинг ашрафидур, деганлар...— сўз қотди нишолдага нон ботириб, Шоахсий аълам. Файзулло унга жавоб бермади. Фақат мулла Аҳад қувватлаб қўйди аъламини:

— Гар зағурат бувад — раво шавад. Давр савдо даври экан, замонга боқмай, қаёққа ҳам борардик.

— Қадимда ҳам араблар Бухорони Мадинат ут-тужор деб атаганлар, ўғлим.

— Руслар-чи, дада, руслар ҳозир уни жаҳолат ошёни деб атамоқдалар.

Давра анчагача жим бўлиб, бир оз ноқулай аҳволда қолди. Мулла Аҳаднинг оғзини чапиллатгани эшитиларди, холос.

— Ўриспараст бўлиб қайтибсиз...— жаҳли чиқди Убайдуллохўжанинг.— Сизни Масковда ўқитишдан муродимиз бу эмас эди.

— Донишмандимиз Аҳмад Қалла ҳам ўриспараст эди раҳматлик. Шу билан ўз халқига эл бўлолмай хор-зор ўтиб кетди. Аммо...—Аҳад Сойиб мулоҳазаларини салмоқлаб, ваъз оҳангида гапирар эди,—аммо валиаҳдни койишингиз жониз эмас. Убайдуллохўжа эшон, Масковда таълиму таҳсил топишлари замона учун аини муддао. Эндиликда савдо ҳисоб-китоб илмидан гайри бўлмас.

— Замона ўтадир, мулла Аҳад,—деди Шоражаб зуфунун хуш овоз билан,—илло имон қоладур, ҳисоб-китоб илмининг эса виждон сотишда қўл келганини ҳам биламиз.

— Ҳақ сўзни айтдингиз, тақсир,—бемор мол-дунё, рўзгор ишларида кейинги пайтда кўпайиб кетган кўнгилсизликларни эслади шекилли, қорача юзи сарғиш тус олди,—бохабар бўлинг, Файзуллохўжа, Чоржўйдаги карвонсаройимизнинг булғори борбандлари —хўп мулла йигитлар эди, эшитишимча, бизга фириб беришибди. Арабовлардан ришват олишармиш. Қаркидан пароходда келган бир фасллик булғори тойларимиз ҳануз поездга юкланмай, ёмхонада моғор босиб ётибди...

— Инсоф — дин соф, дейдилар. Бандасига аввало инсофи комил ато этсин.

— Ўриспарастлик эса,—муфтийнинг гап оҳангини илиб олиб давом этди Шоахсий,—боймулло инимдан ҳам бошланган эмас, Аҳмад Донишдан ҳам. Ўриспарастлик ўтмиш асрда ҳумоюнзодан валнаҳд Абдулаҳадхондан бошланган эди. У зот Петербургда сайри сафар қилганларида оқ пошшо дарборининг катта базмидаги айши-нўшдан сўнг бир шартномага даст чекдиларки, унда ўрисларга Бухоро ерларидан, Бухоро боғларидан сотиб олишга иршод берилган эди. Амир Музаффархон ғазаб отига мишиб валнаҳд шахзодани саройдан дариға қилдилар. Аммо у жаннатмакон ўзлари дорил бақога риҳлат қилганларида Абдулаҳадхон тахтга чиқиб шартнома жорий бўлди. Шоҳлардан куфур етса вабо келур, деган машойихлар. Дарҳақиқат, ўша йили Қаршидан вабо келиб Бухоронинг ярми қирилган эди.

«Оқ муҳр»нинг бу совуқ гапи Файзуллони одобли, оғир ҳолатдан чиқараёзди. Ҳимоя истагандек, отасига ялт этиб қаради:

— Темир йўллар ҳам ўша шартномага биноан қурилган экан-ку! Янги Бухоро, Чоржўй, Қарки, Паттакесардаги бекатлар, банклар...

— Ҳа, темир йўллар, банклар жонимизга ора кирди...—деди Убайдуллохўжа,— аммо ўзимиз ҳам бўш келмаслигимиз керак, ўғлим. Давлатнинг молияси симу зарга ҳамииша муҳтож. Амимиз ҳотамтой, хазина дош бермайдн...

Отасининг бу эски гаплари, пулдан пул ясаиш дардини яшириш учун топган улуғ баҳоналари Файзуллога сира ҳам ёқмас эди.

— Дада,— деди у кайфиятни ўзгартирмоқчи бўлиб, жонли оҳангда,— князь Антоновский деган ҳам ўша шартномага биноан Паттакесарда 90 йилга баҳолаб жуда катта ерлар олганимш, шу тўғрими?

— Ҳа, эшитган эдик.

— Менинг бир жўрам бор эди, алмон шевасидан бирга сабоқ олардик. Князь Александр, деб виқор билан тахтга чиқарарди уни немис домулламиз герр Шульц. Унинг ҳам фамилияси Антоновский эди. Ўшанинг отаси эмасмикин?

— Бўлса бордир.

— Ўша бўлса, изн беринг, дада, мен уни топиб бораё. Саша билан қиёматлик жўра эдик...

Бу гап томдан тушган тарашадек бўлди. Кимдир гаранг, кимдир кулиб юборди, ота эса астойдил кесиб гапирди:

— Сиз аввал Чоржўйга отланинг,—деди буйруқ оҳангида,— менинг номимдан иш тутинг: булғори борбандларини ҳайдаб юборинг, гумаштани ҳисоб-китобга тортинг, корфармонини менинг ҳузуримга йўлланг. Кейин... Қиш ўтади, ҳамал киради— қорақўл йигиш фаслига бўнак тарқатиш муддати кечикяпти. Бунинг учун Чоржўйдаги рус ҳисобот банкидан кредит олиш ҳақида гаплашиш керак. Мирсолиҳ саррофга учрасангиз ўзи бошлаб боради.

— Дада...

— Мана, сизнинг ҳозирги юмушингиз шу. Барини уқдингизми?

— Отажон...

— Хамир учидан патир.

— Буни ҳам қиламан, жўрамни ҳам топаман, майлими?

Унинг болаларча умид билан термилишига кулиб юборишди. Отанинг ҳам кўнгли юмшаб, ижозат берди.

— Ҳай, йўлингиз беҳатар бўлгай, омин.

Ҳамма фотиҳага қўл кўтарди. Файзулло исқорлот чакмонининг барини ўпгач, орқасига тисарилиб чиқиб кетди.

Ичкаридагилар унинг соддалигидан завқланиб, ғала-ғовур қилиб қолишди. «Бола-да, болаликдан айрилиш ўзи бўлмайди», деб кулишарди улар.

Файзулло эса, ғалати, мураккаб ҳиссиёт чирмовида, югуриб бориб яна онажонини топди. Хонадон тун қўйнида, ичкарининг шабхоналарию қазноқ билан дарвозахонадагина хира фонуслар милтиллар эди. Она ҳамон нимқоронғи гўшада ўғлини кутиб турган экан. Бағрига олиши билан унинг бутун ҳолатини сездди.

— Катта йигит бўлиб қолдингиз, болам.

— У кишининг номларидан гапиришим керак экан, ойи... Мен қўрқяпман.

— Дадил бўлинг, юкингиз оғир, биламан, лекин зеҳингиз тетик, худога шукур, дадангизга тортган уддабурросиз, агар ҳисоб-китобдан адашмасангиз...

— Ундан эмас, мен... тақдиримдан қўрқяпман, ойи. Нима бўламан, нимага бағишлайман ўзимни? Дадангга тортгансан, дедингиз...

— Дадангизга ўхшагингиз келмайдими?

— Кечирасиз, ойижон.

У баданидаги титроқни, ёноғидаги намни билдиргиси келмай, онасидан нари кетди. Ёпиқ айвонда анчагача у ён-бу ён юриб, танча ёнидаги якандозда ётиб қолди.

— Эртагами сафарингиз?— сўради она.

— Эрталаб файтун қўшсинлар.

Куз кечаси аёзли эди. Файзуллонинг ҳаяжони, чалкаш ўйлар гўжғони аста-секин босилди, баданига совуқ ўтиб, ўзини негадир тетик, енгил сездди. Эртага кетади. Яхши. Йўл, эркинлик, истаганча ўй сур, одамлар, танишишлар, суҳбатлар... Бўлмаса бу совуқ ҳовлида, бу димиққан муҳитда ўзини қаёққа қўяр эди?

Файтун янги Бухорога олиб келиб тушириши билан совуқ куз ёмғири севалай бошлади. Файзулло кириб дераза тагига чўзилдию тун билан ёмғир шивирига қулоқ солиб, гоҳ мудради, гоҳ ўй сурди. Вагонда ҳафталаб юришнинг нима эканини билган кишига бир кечаю кундуз нима экан! Кеча-кундуз ҳам эмас, эртасига тўпдаёқ етиб борди. Борбанд болалар истиқболига чиқишибди, бири афгон, иккинчиси мадрасадан қочган карманалик, ажойиб хушчақчақ йигитлар экан. Пароход бека-тига яқин Девонабоққа бошлаб боришди. Енгил-елли тамаддидан кейин Терисаройни кўрсатишди. Саройда тартиб яхши эди. Қарши чўлининг суру шерозлари гулини гулига жуфтлаб пухта бандланган, кўн, тери, чарм тойлари чордойларда қатор осиб-лиқ; ишқор, кул, оҳак, ачимсиқ хом тери ҳиди анқиб ётар эди. Бу болалар ўз ишига чечан, пора олишнинг нима эканини ҳам билмасалар керак. Улар қарийб ўз тенгилари бўлган ёш хўжайинини эшитиб билишар, уни яхши кўришар экан. Меҳмон кел-

ганидан бошлари осмонга етиб, унинг ҳимоясида гумаштадан бесўроқ ҳаракатга тушдилару қарийб йўқни йўндирдилар: таниш кўпаслар билан келишиб, саройдаги тойларни рус моли қатори бож-хирожсиз Оренбургга жўнатадиган бўлдилар. Абдуллахон тимидан жой олган Бақоҳўжа деган бообрў бир бахмалбоф шу ерда экан, тадбирни ўша ўргатди. Девонабоғда Бақои бахмалбофнинг имомлигида хуфтон ўқилгандан кейин, Хўжаевларнинг бу ердаги гумаштаси ҳақида гап очилди. Хўжайиннинг бетоблигидан фойдаланиб, ўзи йўқнинг кўзи йўқ, вагон олиш навбатини гоҳ Арабовларга, гоҳ Бадаевларга сотиб, молни баҳордан бери карвонсаройда саситиб келаётган ўша муттаҳам экан. Файзулло уни ўша кечаси зудлик билан ота ҳукмига жўнатди.

Учинчи кун, мол юкланиб бўлгандан кейин, йигитлар файтун топиб Файзуллони Каркичига кузатиб қўйишди.

Бу ҳарбий йўл эди. Руслар қурган гарнизонлар, ғарибгина бўлса ҳам, ботартиб тушган бекат ва посёлкалар Файзуллони ҳавасини келтирди — шундай кимсасиз биёбонларга озодалик ва оройиш олиб келишибди. Бурдалик ва Хўжамбос деган жойларда от алмаштириб, уч кун деганда Каркичига етиб келди. Бу ерда ҳам отасининг карвонсаройлари бор эди, лекин улар Каркичининг ўзида — дарёнинг у ёқасида. Файзулло эса князь Антоновский ҳузурига шошарди. У нима қила олди экан бу қутсиз ерларда?

Бу ёғига Файзулло ҳарбий обозлар билан бирга юрди. Соқоли ўсиб, юз-кўзини чанг босган рус солдатлари бойваччанинг князь мулкларига кетаётганига ажабланишмади, улар йигитчанинг етук ва нафис рус тилида гаплашишига, аслзодаларга хос лутфу тавозеъ билан қилган муомалаларига ҳайрон эдилар. Сухбатига тўймай қолишди.

Князь Паттакесарга извош чақирган эди. (Яхши ҳам, Чоржўйда бахмалбофнинг маслаҳати билан «қуръан лифофа» юборган экан). Соқол-мўйловини тамаки сарғайтган, пўстак камзулли кекса извошни бекатда Файзуллони ўзи топиб келди.

— Князь Александр Ананьевич Антоновскийнинг кишисимизми?

— Худди шундай, ҳуш кўрдик, ёш барин,— дея мужикларча таъзим қилди чол, майдондаги извошни кўрсатиб.

Жанубда ҳаво дим, «афғон» қуюнлари бошланиш хавфи бор эди. Шом олдидан бу шамол билан ҳазиллашиб бўлмайдди, шунинг учун дарров йўлга чиқишди.

Тош тўшалган тикка йўлда икки филдиракли бежирим тарантаснинг равон учиши, якка қўшилган гижинг йўрғанининг чиройли йўртиб бориши Файзуллони завқини келтирди.

— Чух, Қийгир!— деди қария қўлидаги қамчинни енгил силтаб.

— Исми шарифлари нимади, бобой?

— Бу ерда Ярошка дейдилар.

— Менга отингизин тўла айтнинг, отахон.

— ...Ярофей Карпичман, марҳаматли ёш барин. Бўшашма, Қийгир!

Файзулло шом қоронғисида чўкиб кетаётган узоқ тоғ тизмаларига тикилиб, олдинда бир эзгулик сезгандек енгил тортиб, чарчоғи тарқаб борар эди. Бухоронинг зах совуғидан кейин бу димроқ сокин оқшом ҳам, бу содда, камгап рус мужиги ҳам унга ёқиб тушди.

— Йўл узоқми, Ярофей Карпович?

— Йўл-ку узоқ эмас, ёш барин,— деди салмоқлаб чол; у унутилаёзган ўз исмининг тўла айтилганини эшитиб, меҳмон йнгитга меҳр билан қараб қўйди.— Лекин зудлик билан етиб бормасак, нақ жаноб Шульгиннинг ғазабига учраймиз.

— Шульгин? Ким у?

— Князь жаноб олийларининг иш бошқарувчиси, тарантасини атиги икки соатга берган эди...

— Князнинг ўзи йўқми?

— Шу ерда. Аммо у киши ҳам Шульгиннинг гапини иккита қилолмайдилар...

Файзулло тушунмай елка қисиб қўйди. Лекин сир олаётганга ўхшаб кўринмаслик учун мавзуни ўзгартирди:

— Ёш княз-чи, Александр Александрович шу ердами?

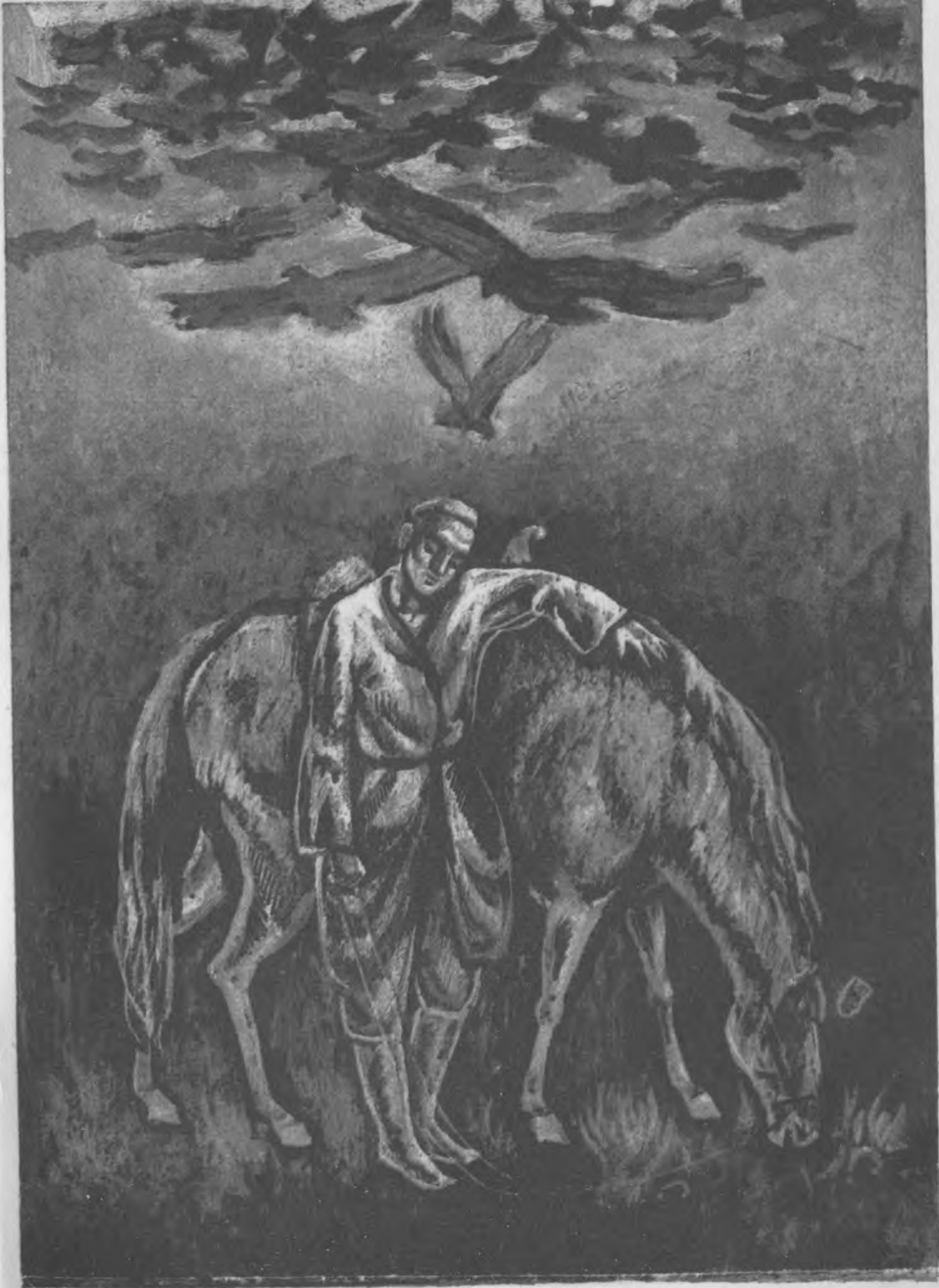
— У кишини фақат эшитиб биламиз. Муқаддас Питерда илм таҳсил қилмоқда эканлар.

— Университетда?! О, Саша тушмагур-эй, айтганини қилибди-да...

Файзуллонинг негадир бирдан руҳи сўниб, анчагача индамай қолди. Яна ўша таниш ҳолат... Унинг қачон келиб юракни чангаллашини билмайсан киши. Ўйсизлик, ҳафсаласизлик, жавобсиз саволдек бир сўлғин ҳолат. Сабабсиз келадию эза бошлайди. Ёлғиз отнинг тақаси тупроқ аралаш сой тошига урилиб, бир вазндаги бўғиқ овози оқшом тинлигида узоқ дараларгача таралар эди.

— Йўлни яқин деган эдингиз...— деди Файзулло зерика бошлаб.

— Яқин, марҳаматлим, яқин. Ширин суҳбатингиз билан бўлиб, етиб келганимизни билмай қолдим. Илму одобингиз ҳақида эшитган эдик, кутганимиздан ҳам зиёд бўлиб чиқди, мартабангиз улуғ бўлсин. Ерлилар бизга фақат нафрат билан қарайди, деб ўйлардик...

— Нега энди, Ярофей Карпович...

Гап шу ерда бўлинди. Улар ўша шахд билан катта қўранинг қўш сўкичакли оддийгина ёғоч дарвозасидан кириб келдилар. Кўм-кўк майдоннинг тўрида европача услубда солинган катта-катта деразали, зангори ёғоч мезонинли кўркам оқ иморат турар, майсазордан бир неча сўқмоқ йўл унинг чорпоя соябонли кенг тош зиналарига бориб туташарди. Бинонинг қанотларида яна тунука томли бежирим-бежирим иморатлар, омборхоналар, ҳовличалар бўлиб, уларнинг сирланган эшиклари, икки табақали ёғоч дарвозалари қулфлоглиқ, яшил қўрада тартибсиз ётган ёки ортиқча ҳеч нарса йўқ эди.

Зинапояда хром этик, тик ёқали оқ кўйлак кийган князнинг ўзи пайдо бўлди. У қирқма бакенбард қўйган, сал мавжланиб турадиган қўнғир сочли, ўрта ёшлардаги хушқомат киши эди. Файзулло унинг қиёфасида дўсти Сашани эслатадиган жонлилик, тез ўзгарадиган юз ифодаларини дарров пайқади.

— Марҳамат, марҳамат, меҳмон! Мактубингизни олиб, йўлингизга интизор эдик!— деди у очиқ юз билан, Файзуллонинг қўлини оларкан.

— Кутилмаган бир ташриф бўлди, ҳурматли Александр Ананьевич, айбга буюрмайсиз, мен Саша шу ердамикин, деб ўйлаган эдим.

— Келинг, келинг, бойвачча, ўғлимиз Сашани кўргандай бўлдик. У сизни ҳамиша соғиниб гапирар, худди эртакдаги шахзодадек сифатлаб, тавсиф қилгани-қилган эди. Уни унутмабсиз, раҳмат. Жуда хурсандмиз. Қани, ичкарига!

Улар ярим доира шаклидаги катта вестибюлга кирдилар. Бу ерда ортиқча безак йўғу, лекин бағри кенг, ёруғ жой экан, ҳаво енгил. Тўртта нилий устун орқасида катта зал эшиги очиқ, икки қанотда мансардага чиқадиган ёғоч зинапоялар, девордаги мис шамдонларда шамлар ёқилган. Хизматкор аёл Файзуллонинг саквояжини олиб зинадан тепага бошлади. Меҳмонга ажратилган хонани очиб, енгил таъзим қилди-да:

— Ҳаммом ёқилган, ёш барин,— деб бошини кўтармай чиқиб кетди.

Хонада кийим шкафи, каравот, столдан бўлак жиҳоз йўқ. Икки катта дераза боққа қараган, қоронғида бог шовуллаб, сезилар-сезилмас хазон ҳиди келиб турибди. «Афғон» ваҳима солди-ю, бўлмади шекилли. Кеч кирган сари димлик ҳам тарқаб, сарин бир эпкин сезила бошлади.

Файзулло нимқоронғи хонада уст-бошини ўзгартириб, ҳаммомга тушди. Ҳаммом майсазор қўранинг пастки этагида эди. Бу ерда ҳамма нарса худди Москвадагидек. Озода тош мўрча, ишқаб ювилган тахта супаларда қайин супурги, бочка тўла ис-

сиқ-совуқ сув, муздек даҳлизнинг полига гулли пичан тўшалган, иссиқхона ҳовуридан отилиб чиққанингда димоғингда баҳор ҳиди анқиб кетади.

Файзулло сафар чарчоғидан тамом холи бўлиб, соф европа-ча костюм кийиб чиқди. Зал остонасида князнинг ўзи кутиб турарди. У чиндан ҳам ўғлини кўргандек мамнун кўринарди.

— Жаноб олийлари, стол ясатиғлиқ,— деди ёқаси ялтироқ қора костюм кийган хизматкор.

Улар залга кирдилар.

Катта-катта деразаларнинг кечки бахмал гардинлари туширилган, узун стол тепасида осиглиқ кўк тунука абажурли қирқинчи лампа чироқ парпираб ёнар, ичкариги хонанинг очиқ эшигидан кичикроқ биллиард, эски фортепьянонинг биқини ялтираб кўринар эди. Тўрда саксовул ўтин чарс-чурс отилиб, чўғ сочиб ёнаётган камин меҳмоннинг эътиборини тортди. Ҳозир зал совуқ эмас, камин князнинг болаликдан ўрганган одатига кўра, шунчаки хонани файзли қилиш учун ёқилса керак. Файзулло юмшоқ гиламни босиб ўша томонга ўтди, икки кресло тепасида деворга қоқилган портретларга қаради — сирини кўчган, залворли, кўҳна ромлардаги суратларда серсавлат, олтин погонли, мўйловдор ҳарбийлар — булар, шубҳасиз, Александр Ананьевичнинг аслода аждодлари эди.

— Биз бу ерда хизматдамиз, бойвачча, айбга буюрмайсиз,— деди князь меҳмоннинг зални қизиқиб томоша қилаётганини кўргач,— мен жаноб Хўжаевнинг мулкларини кўришга муяссар бўлган эмасман, ҳар қалай бу жойлар сизга ғалати туюлса керак.

— Йўқ, хонадонингиз менга жуда ҳам ёқди, ҳурматли Александр Ананьевич, обод, саришта, сокин...

Улар супадек катта стол атрофига икков ўтирдилар. Мўйсафид хизматкор чинни идишдан қайноқ бульон тортди. Князь бу катта уйда икки-уч хизматкор билан ўзи ёлғиз тураркан шекилли, зерикса керак, шунинг учун Файзуллодек ёшгина меҳмонга ҳам хурсанд.

— Александр бу ерга келишимни эшитиб хўп қувонди,— деди князь ёқасига қордай оқ салфеткани қистириб,— шаҳзоданинг ватанига борасиз, қандай бахтлисиз, дейди. Сизни ҳазиллашиб шаҳзода дер эди. Оқ салла ўраб бирга тушган расмларингиз унинг альбомида ҳануз сақланади.

— Ҳа, Саша билан биз кўп хаёлпараст эдик. Ҳаёт худди эртадек туюларди,— деди Файзулло ўйга толиб.— Мана, юртимга қайтиб келдим: бутунлай бошқа дунё, кўнглим чўкиб кетди, Александр Ананьевич... Қисқа муддат ичида кўрганларим кўз ўнгимдан кетмайди.— Ромитан йўли, кўр танбурчининг

аянчли нидолари, қурдошн Мўминшо тақдирн, она қишлоқ қиёфаси, Зайниддин девои саргузаштлари — бари биратўла ёдига тушди. — Чалкаш фикрлар бошимдан чиқмайди, — деди у иштаҳаси тамом бўғилиб. Кейин Антоновскийнинг жилмайиб турган хайрихоҳ юзига талпингандек, тикилиб боқди. — Бу сафаримдан мурод, аввало Сашани кўриш умиди бўлса, сўнгра — сиздан бир маслаҳат сўрамоқчи эдим. Бу менинг учун жуда ҳам муҳим, Александр Ананьевич.

— Хўш, хўш? — ақлли кўзлари билан жиддий боқди князь.

— Англадимки, менинг қавми-элатим ғарибликни қисмат деб билади. Баракали она заминини фақат хоки тупроқ дея таниб, унда кераксиз урфу бидъат билан банд. Сиз, руслар ўз инсоний қадрингизни юксак тутасиз, умргузаронликни обод қилмоқ билан машғулсиз. Туриш-турмуш тариқатингизга ошуфтамен, князь. Иаҳотки биз ундан андоза ола билмасак? — уй эгасининг «ҳали ҳам хаёлпараст экансиз» дегандек чиройли тишларини садафдай йилтиллайтиб кулиб турганини кўргач, Файзулло қўшиб қўйди: — Бу шунчаки кўркам сўз эмас, жаноб олийлари. Камина шу йўлга умримни бахш этсам экан, деган орзудамен.

— Яхши. Жуда яхши! — деди князь сал жиддий тортиб. — Александр ҳам ўйсиз шумшайиб юргувчиларни нафратлаб, шундай тутқусиз хаёллар билан тўлғонадики, бу менга кўп маъқул.

— Саша орзусига етибдир. У Санкт-Петербург дорилфунунида! Мен ўқитмаганимга яраша амалиётга саъйи-даст урмоқ бўламен, сиз нима дейсиз, Александр Ананьевич? Саша билан қадрдонлигим учунми, сизни кўриб дарров меҳрим тушди, ҳаддим сиққанидан айтаман: ёрдам берасизми?

— Мен ўзим фақат амалиётчи инженерман, ҳурматли дўстим Файзулло...

— Шунинг айтаман-да. Шундай қаровсиз жойларга келиб, йўллар солибсиз, тўғонлар қурибсиз.

— Кўп иш қилдик, кўп иш қилса бўлади...

Бу пайт узоқдан томоқ қириб кимдир эшик очди, остонада дупур-дупур қилиб қўпол этикларининг чангини қоқди.

— Ҳа, келинг, Шулгин... — деди уй эгаси қайрилиб ҳам қарамасдан. Афтидан бу сершовкин тунги меҳмонни оёқ олишидан таниди шекилли. Фамилияси билангина қуруқроқ чақиришидан уни унчалик хушламаслиги ҳам сезилиб турарди, ўрнидан қўзғалмади.

Шулгин ярим ҳарбий кийимда, қалин темир нағалли солдат этиги кийган, чап қўли протез, ечилмайдиган қора қўлқопда, оқ сочини «а ля полька» деган сийқа модада тарашлаган,

қўполроқ, миқти одам эди. Файзуллонинг кимлигини тахминлаб билди шекилли-ю, унинг бундай чоғроқ бўйли, оддий қопқора йигитча эканини ўйламаган бўлса керак, оқ киприкларини пирпиратганча беҳаёроқ синчковаб тикилди. Саломлашгандан кейин столнинг нариги учига, афтидан, одатланган жойига бориб ўтирди. Ўтирди-ю, таклифсиз-несиз, ҳали идиш, овқат олиб келинмаган бўлса ҳам, калтадан келган соғ қўли билан йўғон бўйинга оқ салфеткани осонгина боғлаб олди. Мўйсафид хизматкор унинг олдига дастурхон тузади, графинда арақ пайдо бўлди.

Князь ёлғиз пайтлари бу стол атрофида шу одам билан ҳам гаплашиб ўтиришга мажбур бўлса керак, ҳозир эса унга бир оғиз гап қотмай, Файзулло билан суҳбатни давом эттирди:

— Албатта, бу ерлар очилмаган қўриқ. Лекин сиз айтган масала кўпроқ ўзларингга боғлиқ, иним Файзулло,— деди у,— мен дадангизни шахсан таниш шарафига муяссар эмасману, бироқ амирингиз бизнинг саъйи-ҳаракатимизни унчалик хушламайди. Яқинда инженер Анненков Ғузор атрофида олти миллион сўмлик ободончилик ва ирригация ишлари ўтказиш лойиҳасини тақдим этди, лекин зоти ҳумоюн сарфидан қўрқиб, буни хоҳламадилар. Ундан олдин концессионер Лессар Қалифдан Қаршигача канал қазиш лойиҳасини тақдим этган эди. Амир буни олдилар-у, лекин Лессар кетгандан кейин, қушбегининг маслаҳати билан йиртиб ташладилар...

Шульгин зимдан жилмайиб суҳбатга қулоқ солар, бир ўзи арақ ичиб, чинакам иштаҳа билан овқат ер, ҳар замонда «Қолоқмиз», «Ҳали жуда орқадамиз», «Жаҳолат, жаҳолат!» деб орага битта-яримта сўз қистириб қўяр, кейин, гўё вақти зиқ одамдек, яна овқатга ўзини урар эди. Файзулло билан князнинг оҳиста суҳбати узоқ давом этди. Шульгин ҳам терлаб-пишиб узоқ овқатланди. Лекин қорни тўйиб, бўғриққан қизил юзлари салқиб, стулни сал орқага суриб ўтирганидан кейин, у суҳбатнинг тизгинини аста ўзига тортиб олди.

— Ҳа, сиз миллионларга вориссиз, бойвачча,— деди у ёш меҳмонни меҳсимаганроқ оҳангда,— лекин қўрангиздан чиқиб ҳеч қаёққа бормайсиз. Бўғчасини елкалаб ўтиб кетади бу ернинг бойлари. Ялангоёқлари бўлса бизникидан баттар — кўзини ердан узмайди. Борди-ю, узса — ғазаб, заҳар томади қорачиғидан. Ўз қисматидан аламзада, баттар бўлсин.

Файзулло ёқимсиз бир димликдан бўғилаётгандек, курсини асабий ғичирлатиб, столдан нарироқ сурилиб ўтирди. Унғайсиз кимликни тўйиб овқат еган тунги меҳмоннинг пишиллаб нафас олишигина бузиб турар эди.

— Халқда нима гуноҳ, жаноб Шульгин!...— деди Файзулло секин, ерга қараб.

— Халқ!...— деди Шульгин оғзининг бир чети билангина истеҳзоли қулиб.— Эшитганмисизлар, Бухорода ришта касали авж олган йили Қогондан бир рус врач келиб, шаҳардаги сув манбалари қуртлаб кетганини аниқлагач, касалликнинг боиси фақат шу деб огоҳлантирган экан. Лаби Ҳовуздан минг йиллардан бери сув ичамиз, деб бунга ишонишмабди бухороликлар. Кейин ўша врач микроскоп олиб келиб, Лаби Ҳовуз сувидан бир томчисини ойнага солиб кўрсатса, бармоқдай-бармоқдай қуртлар ғимирлаб ётганмиш. Лекин шундан кейин ҳам ишонишмай, Лаби Ҳовуз муқаддас, бир томчи сувга шундай илонлар сиғадими, бу ўрис ёвуз сеҳргар экан, ур кофирни, деб бечора врачни сангборон қилиб ўлдиришган экан... Шунақа, жонини берса берадики, жаҳолатни бермайди. «Халқ»ингиз нимаси бойвачча! Бесжиз айтмайди ёввойи осийликлар деб!

— Шульгин!— хитоб қилди Антоновский қовоқ солиб. У Файзуллонинг эзилиб, бетоқат бўлиб кетаётганини сезган эди.

Шульгин, тавба қилдик, дегандек илжайиб, икки қўлини кўтарди. Файзулло унинг қора чарм қўлқоп кийган ёғоч панжаларида аллақандай машъум аломат кўриб, бадани жимирлаб кетди.

— Мен ўз халқимизни ҳам мақтаётганим йўқ, жаноб олийлари, ўзимиз ҳам ўлгудек қолақмиз, ҳа. Парижда бўлганмисиз, бойвачча? Йўқ. Мен бўлганман, мен кўрганман. Мана, масалан, бизда оддий дор. Уларда гильотина!— Шульгин сўнгги сўзини ноёб бир ширинликнинг отидек, лаззатли қилиб айтиб, шу руҳда завқли ҳаракатлар билан тасвирлай кетди:— Маҳкумнинг эгинида қордек оппоқ кўйлак, оёғида янги ботинка. Озода майдон, худди байрамдагидек. Оққуш бўйни сингари икки оқ устун, орасида қийғоч чалғи. Сал нарироқда икки бежирим кажава: бири — бош учун, бири — каттароқ, гавда учун. Уларнинг иссиқ қон сачратиб типирчиллаганини кўрмай ҳам қоласиз... Бизда-чи? Йўпилмаган қарағай устун, ифлос арқон, кир совун. Тфу! Кейин марҳум осилганча сасиб ётади. Искирт мурдани анграйиб томоша қилиш одати — фақат бизда. Бу гапларни Петр Аркадьевичнинг ўзига ҳам айтганман, очиги. Фарқини шу одам ҳам тушунмади-да, раҳматлик! Орқадамиз, жуда ҳам орқадамиз, князь...

Князнинг энсаси қотиб, ўрнидан туриб кетган эди.

— Биз эрталаб тоққа чиқамиз, Шульгин!— деди у ўзига унча ярашмаган дағаллик билан гапни бўлиб. «Энди кетинг!» демади-ю, тушунарлик эди. Шульгин ҳам фаҳмлади. Лекин қат-

тиқ олмади, одатдаги хайрлашувдек қабул қилиб, ўрнидан турди.

Файзулло уй эгасининг беодоб маст меҳмонни кетказиш учун ёлгон гапирганини билар эди. Лекин бу бадҳазм одам чиқиб кетганида ҳам енгил тортмади, темир нағал қоқилган этик дупури ҳали ҳам худди чакка томирида гуп-гуп этиб турарди.

Уй эгаси ҳам кўнгли ғаш, камгап бўлиб қолди. Файзулло у томон юрди, камин олдидаги креслоларга ўтирдилар.

— Александр Ананьевич, эрталаб чиндан ҳам тоққа чиқамизми?

— А?..— у ҳалигина айтган гапини зўрға эслаб, кулди. Кейин бефойда дилтангликдан қутулишга урингандек, шўхчан, жиддий гапирди:— Дарвоқе, чиқсак чиқаверамиз-да. Мен сизга табиатни кўрсатаман, тўғонларни, каналларни, ҳовузларни... Кўриб қўйинг, эҳтимол кор келиб қолар.

Бу аини муддао эди. Лекин Файзулло дилига теран чўккан аламли ҳолатдан даровда қутула олмади.

— Бўпти, жуда яхши бўлади,— деди-ю, кейин Шульгиннинг кимлигини сўради.

— Нодон,— деди Александр Ананьевич ижирганиб. Жавобни шундай қисқагина қилмоқчи эди шекилли, жимлик чўзилиб кетгандан кейин, гуноҳкорона қўшиб қўйди:— Даври ўтиб кетганини тушунмайдиган нусхалардан. Лекин усиз мен бу ерда ҳеч нарса қилолмайман. Одамлар билан муомалани ҳам билмайман. Ёввойи жойлар, ахир. Бу ерда муқим туришим қийин. Кетганимдан кейин иш бир қаттиқ қўлда бўлиши керак...— кейин у керишиб, ўрнидан турди,— чиндан ҳам тун ярим бўлди, тоққа чиқадиган бўлсак, дам олайлик.

Файзулло ҳам турди, каминдаги кул босган чўғ шуъласида унинг ҳам кўзлари ҳорғин йилтиллаб кўрinar эди. Қадам олганида оёқ остида нимадир қирс этди. Файзулло эгилиб, ялтироқ қора бир нарсани қўлига олди.

— Ангишт?!— дея хитоб қилди. Ҳайратдан бухороча гапириб юборганини ҳам сезмай қолди.— Бу тошкўмирми? Қаёқдан келиб қолди?

— Ҳа, тошкўмир. Шу ерда чиқади,— деди Александр Ананьевич, йигитчанинг ҳайратини юксак баҳолаб.

— Қаерда? Бизнинг еримизда-я? Мен бунни фақат Москвада кўрганман.

— Шу ерда, Кетмончопар тоғларида, Тўда деган жойда чиқади. Эртага мен сизга бунни ҳам кўрсатаман.

— Ажабо! Бу ҳам бор денг!— Файзулло болалигида қандайдир бир сеҳргар қўлида кўрган ангишт деб аталган бу ёнар тошнинг нималигини, шунчалик кўмир эканлигини Москвада билиб

олган эди, албатта. Лекин ҳозир оёқ остидан чиқиши, ўз юртида ҳам борлиги уни қувончли бир ҳайратга солди.— Кўпми? — деб сўради у.

— Ўзимизга етиб турибди, ғўзапоя тутунидан қутулганмиз. Бироқ куч йўқ қазиб олишга, техника йўқ, маҳаллий одамлар ер тагига тушишга қўрқишади. Бизнинг шурфларимиз ҳақида «жаҳаннамнинг остонаси эмиш», деган гаплар тарқаган. Авваллари тошнинг ёнишига ҳеч ким ишонмас эди, йўқ, энди баъзилар солиб ҳам олишяпти...

— Барига ўрганади, Александр Ананьевич!

— Албатта, албатта, азизим,— у меҳмоннинг қўлтиғидан олди.

— Фақат бошлаб бериш керак... Бошлаб, кўрсатиб бериш керак.

— Мана, эртага аввал мен ўзингизга кўрсатай-чи... Азонда турамиз, шаҳзода, тўйиб ухлаб олинг. Хайр,— деб уй эгаси меҳмонни зинадан ётоғига кузатиб қўйди.

Файзулло ажойиб енгил кайфиятда эди. Айни муддао бўлди бу ерга келиши. Александр Ананьевич унинг кўнглидаги ҳамма гапни тушуняпти, чамаси. Қандай ёқимтой, ақлли одам!

У чироқ ёқмади. Ётоқхона деразасидан бир чети сал бўзариб турган каттакон осмон қотиб қолган кулранг тутун пағасидек бўлиб кўринди: водий этагида қорайиб турган бутазорлар орасидан ой чиқиб келаётган эди. Унинг шуъласи ортган сари, олиндаги тоғ тизмалари туякарвоннинг соясидек қорайиб кўзга ташланди.

Ойдин тунда уйқу қочади. Файзулло деразанинг бир қанотини очиб, ечинди-да, каравотга аста чўзилди. Пастдаги боғдан юмшоқ, намхуш хазон ҳиди кўтарилиб, унинг хаёлларини тўлиқ ой сеҳрлаган тоғли водий дараларига олиб кетарди.

Москвадаги баланд-баланд иморатлар орасида, извошчилар шовқинига тўлган гавжум Охотиний рядда, Бухоронинг паҳса девор тафти уриб турган тор кўчаларида, ачимсиқ тери ҳиди нафасни бўғадиган бадбўй ёмхоналарда юриб, табиатнинг орзули кўнгли билан уйғунлашиб кетадиган бундай тароватли, сокин ғўшалари борлигини унутаётган экан. Александр Ананьевичдан сўраш эсига келмабди: балки бу воҳада оҳулар ҳам бордир. Шаршарали дарёлари далаларга шошади, ариқларга таралади. Пастда қишлоқлар, боғлар... Шаҳобиддин тоғани олиб келиб кўрсатиш керак эди, қум босган қишлоғида қочоқ исёнкорларга умид тикиб ўтирмай, балки русларнинг тадбиркорлигига қараб бирон амалий ишга бел боғлаган бўларди. Бу ерлар ҳам ўз еримиз, жонажон юртимиз ахир... Мана, сеҳрли ёнар тош, қора

ангишт чиқибди, балки хазиналар бордир, оҳулар бордир. Оп-ноқ оҳулар...

Файзулло ухладими, йўқми, билмайди; совуқдан жунжикиб уйғонди. Пастда оёқ товушлари, сафар тараддуи, чақириқлар, от пишқириғи эшитилар эди. Шошиб кийинди-да, зинадан югуриб тушди. Чиндан ҳам Ярофей Карпович соявонли извошга отларни қўшиб қўйган, тўрвага сули, қанор қопга пичан ғамлаётган эди.

Бу тонг Файзуллога кечасиги уйқу аралаш хаёлларининг давомидек бўлиб кўринди: тоғларга биринчи қор тушган, аёз, водий устида осилиб турган тунги ойнинг ўзи йўғу, осмонга шуъласини ёйиб қолдиргандек туюлар эди.

Ичкаридан князь чиқди, оддийгина, калта, енгил пахталик кийиб, бўйнига жун шарф ўраган, хушбичим, баланд бўйли, овози шўх, ёшариб кетгандек кўринарди.

— Яхши ухлагингизми, шаҳзода, шаймисиз? Мана олинг, тоғда совуқ бўлади!— деб худди ўзиникидек пахталикни ташлади. Файзулло уни илиб оларкан, князнинг шўх кайфияти унга ҳам ўтгандек бўлди. Сарин тонг ҳавоси ҳам ҳаракатларга тетиклик бағишлар эди. Улар чаққон-чаққон сакраб извошга чиқдилар Ярофей Карпович ҳам аллақачон олдиндаги чарм курсига қўпқайиб олган.

— Чух. Қийғир!— дейиши билан от туёқларининг тапир-тупурида енгил фййтун худди қанот чиқаргандек қўзғалиб кетди.

— Нонуштани доводда қиламиз!— деди Александр Апаньевич қичқириб,— яхши кўраман, бўйдоқчилик! У-бу олдингми, Ярошка?

Қария: «Худди шундай, жаноб олийлари!» дея бош ирғаб, қамчин силтади.

Салқин шабадага юзини тутиб, кўнгли ёзилиб бораётган Файзулло «Ярошка»ни ўйларди: унга ҳамма отлар «Қийғир», ёлғиз умри извошчиликда ўтган, извошда учмаса зерикиб, ҳовлида бошини солганча айлангани-айланган, князь билан сафарга чиқса яйрайди... Худди шундай бўлса керак. Бу кекса одам Файзуллога нима учундир бошқалардан кўра тушунарлироқ эди.

Эрталабки салқинда чанги босилган йўллар ёнбағирлардан айланиб, ўралиб борар, яхши боқилган, ялтироқ ўмровли отлар ҳаливери чарчамайдиган, айниқса, ўққа қўшилган захча кўзли қашқа тўриқ йўлларни яхши билгандек мустақил, мағрур, қуюшқоннинг кумуш қуббали тасмалари сағрисида осилиб, тебраниб борар, ёнидаги қамиш қулоқ жийрон бияни ўзига бўйсундириб, ҳомийлик кўрсатаётгандек, чиройли бўйнини қайириброқ сипо йўртиб елар эди. Сойликлар пастда қолди, тоғ этагидаги қувоқзорлар гўё кичрайиб, олисда аввал сарғиш доғлар, кейин

поёнсиз чўллар кўзга ташланди. Тепада яқинлашиб келаётган қорли чўққилар эпкини булут орасидан мўралаган қуёш тафтини кесар, шунга қарамай, тикка чиқаётган янги тошлоқ йўлда отларга зўр келиб, айил-жабдуқ қайишлари остидан оқ кўпиклар сиркиб чиқа бошлаган эди.

— Секинлат, Ярошка! Ана, бизнинг денгиз!— Александр Ананьевич дара тубида осмон рангини акс эттириб, ола-чалпоқ сояларни чайқаб тўлқин уриб ётган каттагина тиниқ кўлни кўрсатди.— Сунъий кўл. Икки йил жамғардик бу сувни!

Чиндан ҳам тоғ «денгиз»ининг пастки соҳили шартта қирқилгандек текис, синчиклаб қаралганда даранинг оғзини тўсган баҳайбат тош тўғон кўзга чалинар, унинг бир ёнида майда оқ уйлар, қоровулхона, яна аллақандай бинолар кўринар эди.

— Бу ердан пастга, тўғон бошига фақат пиёда тушиш мумкин,— деди Александр Ананьевич фойтун тўхтаганда Файзуллога тушунтириб,— мен сизни бутун манзара бирдан кўринадиган жойга олиб чиқдим. Ярошка, нонуштани шу ерда қиламиз, гулхан ёқ, чойдиш ос.— Кейин у чаққон сакраб ерга тушди. Оёқлари увишган Файзуллони хазон тўшалган эски сўқмоққа бошлаб, тушунтиришда давом этди. Наъматак, итбурун тиканзорлари орасидан кўлнинг кун ёришига қараб товланиб турган сатҳи, унда сузган булут, тоғ, чангалзор, қирғоқ кўланкалари, тўгондан нари жилдираган жилға, ариқ, оқова сувлар, туманли уфққа бориб туташган қуроқ-қуроқ далалар кўринар эди — Воҳадаги ҳаётни бошқариш учун биз аввало сувни қўлга олдик. Илк баҳорда жилдираб-тентираб, биёбонга сингиб йўқоладиган жилғаларнинг йўлига тўғон солиб, сув запаслари жамғардик. Бундай омборлардан ҳозир учта. Бутун воҳанинг боғ-роғу қишлоғу кентлари, дала-даштарининг жони мана шу ерда. Ариқлар эса қон томирлари. Сувни эҳтиёт билан йил бўйи баробар тақсимлаб, янги-янги ариқларга тараб, қўриқлар очамиз, табиий офатларнинг олдини оламиз.

Файзулло узоқлардан кўзини узолмай қолган эди. Зангори кўл мавжлари, бу сергайрат, кўнгли ёш, ажойиб кўркем одамнинг ҳикояси уни гўё сеҳрлаб қўйди.

— Уч ярим миллионни шартта тўқдим. Тавакқал! Халққа сув бераман. Юз минг десятина ерни обод қиламан!— деди князь. Кейин исиниш учун қўллари билан елкаларини шапиллатиб, ўзини қучиб, сакраб ирғишлаб, қичқирди:— Ярошка, ўт ёқдингми?

— Ҳозир, мана барин!— овоз келди ялангликдан.

— Юринг, шаҳзода, шох-шабба терамиз!— дея князь қувоқзорга бошлаб кетди. Файзулло ҳали кўрган-эшитганларидан ҳанг-манг, ҳамон ўзига келганча йўқ, қаёққа кетаётганини ҳам

билмай, эргашди. Нарироқда тумшугини сули халтасига суқиб олган отлар пишқирар, «Ярошка» ўчоқ бошига айри қозик қоқмоқда эди. Файзулло чакалакзорда хазон тўзгитиб сўқмоқмасўқмоқ узоқ юрди. Александр Ананьевични йўқотиб қўйса ҳам, фикри-ёди унда эди. Рус кишиси эзгу ишлар қияпти. Наҳотки бизларга ҳам юқмаса? Бу мўъжизаларни кўрган ҳар қандай одам икир-чикирни, бидъату ғафлатни йиғиштириб шундай қутлуғ ишларга бел боғламасми? Ҳа, Файзулло излаган кишисини топди. Бу ниманингдир бошланиши. Балки ҳаёт йўлининг бошланишидир. Уни қийнаган жумбоқлар аста чекиняпти чоғи, мана калавининг учи қаерда!

— Александр Ананьевич!!!— қичқирди у. «Қадрдоним, раҳмат сизга!» дегиси келди. Лекин жавоб бўлмади. Унинг ўрнига «Ярошка» жавоб берди. У бир боғлам шох-шаббани соқоли аралаш кўксига босиб олган эди. Бу содда қария яна ҳам қадрдон кўриниб кетди Файзуллога. Ҳашар эсидан чиққан экан, ўзи ҳам оёқ остидан қуриган навдаларни шошиб тера бошлади.

— Сиз қўя қолинг, ёш барин, меҳмонсиз,— деди чол унга,— кеча тўйиб ухламадингиз ҳам, яна у бетамиз ошга пашша бўлиб...

Қувнаб турган Файзулло Шульгинни эслаб руҳи сўнди. Чолга яқинлашди.

— Айтгандек, Ярофей Карпович, сиздан бир нимани сўрамоқчи эдим: кеча ўша киши аллақандай Петр Аркадьевични тилга олди. Ким у?

— Петр Аркадьевич, демак, Столипин, ёш барин. Император ҳазрат олийларининг министри. Хабарингиз бордир, бир йил аввал Киевда уни эсэрлар отиб ўлдиришди. Шульгин унинг яқин дастёрларидан эди, ўша воқеадан кейин ўтакаси ёрилиб, бу ёқларга қочди. Бунда ер кўп, қулоқ бўлиб олиш ниятида экан, бизнинг Александр Ананьевичда мўмайгина даромадли иш чиқиб шу ерда илиқиб қолди. Мана шунақа, ҳурматли ёш барин.

Файзулло, шох-шабба қўлидан тушиб, ўйга толди.

— Князь биладими?

Чол индамади. Нарироқдан Александр Ананьевичнинг чақирган овози эшитилди. У йиғиб келган бир қучоқ қуруқ ўтинни гулхан ёнига гурс этиб ташлади.

— Қаёқда юрибсиз, шаҳзода, гулханнынг иссиғи бекорга учиб кетяпти!

— Терлаб кетибсиз-ку, иссиқни нима қиласиз, Александр Ананьевич?— деди Файзулло унинг шўх овозини эшитгач, яна ҳамма нарсани унутиб. «Ярошка» гулхан ёнида, юмшоқ хазон устига дастурхон ёзди. Чўғда сирли чойнак шарақлаб қайнаётган эди. Олма ҳиди анқиди, саримсоқ билан пишган товуқ гўштини

майдаладилар. Ярофей ўрисча қилиб катта чинни кружкаларга смородина қоқиси билан чой дамлади.

— Шаҳзода, сиз шароб ичмайсиз, албатта?— деди хўжайин,

— Йўқ, Александр Ананьевич.

— Мен ҳам ичмайман. Лекин ҳозир ер зах, томоқ яллиғим бор, дори ўрнига жиндак,— дея чарм филофли япасқи флягасидан ўзига вино қуйиб олди.

— Шифо бўлсин, жаноб олийлари,— деди «Ярошка».

— Мен ичаману, сиз сўз айтинг, шаҳзода. Москвани соғиндим, ҳар қалай москвалик меҳмонсиз, ёлғизликда кўнглимни овладингиз. Айтинг, мен ичай.

— Москвада беш йил турдим,— деди Файзулло.— Мен русларни кўп кўрганман. Лекин Бухорога қайтишим билан сизни эшитиб, излаб келдим. Фақат сизни ҳурмат қилганим учун эмас. Менга мана шу заминга қўл урган, унинг қисматига аралашган рус кишини керак эди, Александр Ананьевич. Мени сиз билан боғлаган дўстим Сашага раҳмат, Саша учун ичинг!

Князь бу гапдан хурсанд бўлиб, ўғли учун ичди. Соф ҳавода иштаҳа билан нонушта қилдилар. Гулханда чирсиллаб шувоқ ёнар, осмонга буралиб кўк тутун ўрлар эди.

Ярофей нарироқда ким биландир гаплашиб қолди.

— Ҳой, ким у ерда?— сўради князь.

Қайрилиб қарашса, қўлига чўп тутган бола эшак ҳайдаб ўтятипти. Ун икки-ўн уч ёшларда, тоғликларга хос кўк кўз, яланг-оёқ, лабида учуғи бор.

— Ўтинини сотасанми?— сўради князь. Файзулло таржима қилди.

— Бу ўтин эмас,— деди бола йўлида давом этиб.

— Нимади бўлмаса?

— Тол хивич. Кажава тўқиймиз.

Файзулло у билан бир оз гаплашгиси келди.

— Кел, исиниб ол.

Руслар билан бемалол гаплашиб ўтирган бу бойвачча йиғитдан бола негадир ҳайиқмади. Тоғликлар ўзига мустақил, дадил бўлади. Тайпоқ дўпписини олди-да, чаққон юриб гулханга яқинлашди. Файзулло узатган олмани тишлади. Ҳазил-ҳузул билан болани гапга солдилар.

— Отим Эргаш. Ёзда қирга тушиб галагов ҳайдайман,— деди бола ўзини таништириб. Файзулло князга таржима қилиб бериб турди,— қирда яхши... Куни билан терга ботиб ишлаймиз-у кечаси аёз, юлдузлар жуда кўп бўлади... Жабдуққа бош қуйиб тарашадек қотиб ухлаймиз. Буғдой ҳиди ҳам яхши... Эрта-лаб ҳўкизларни сувлатгани борамиз...

Бола, олмани еб бўлгач, гапи ҳам тугади чоғи, ҳала чупни

қўлига олди-да, ҳангисни ҳайдаб кетди. Князь уни жилмайиб, Файзулло эса ўйчан кузатиб қолдилар.

— Биласизми, Александр Ананьевич...— деди Файзулло анчадан кейин,— менинг мана шу боладан ҳеч қандай фарқим йўқ.— Лекин бу гапни қайси маънода айтганини ўзи ҳам батамом тушунмагани учун суҳбатдошига тикилди. Князь эса қош чимириб ўйлади-ю, елкасини қисиб қўйди, холос.

Нонуштадан кейин улар довондан нариги сойликкача пиёда тушишга аҳд қилдилар. Извошчи извошни чорраҳага қайтариб, пастдаги айланма йўлдан етиб борадиган бўлди.

Тушга яқин кун исиб, ёнбағирлардаги чакалакзорларда ҳаёт уйғонган, қушлар пир-пир учиб, шохда қуриб қолган дўлана-ю, тоғолчаларни чўқилар, ҳаво кузги ўрмоннинг минг хил тотли-тахир ҳидларига тўла; болишдай билқиллаб турган қалин нам-хуш хазонни босиб, илон изи сўқмоқлардан юриш шавқли эди. Пасту баланд «эчки сўқмоқлар», жарлик тепасига омонатгина ташлаб қўйилган ҳодадан иборат «якка чўп» кўприклар, йўлнинг икки ёнида чувалиб, этакдан ушлаб қоладиган тиканзорлар тез чарчатди, айниқса, бу овлоқ гўшада ғовлаб кетган нотаниш ўсимликларнинг ўткир ҳидлари Файзуллонинг бошини айлан-тириб юборди. Лекин, бари бир, фэйзли эди. Мана, танаси чўяндек қорайиб, тарвақайлаб ўсган ёввойи зирк, қип-қизил баргини ҳали ҳам тўкмаган нозик мойчечак, келаётган совуқ кунлардан қўрқиб қалтираётгандек, қўлансароқ ҳидли яланғоч совун дарахт... Орқароқда Александр Ананьевич қандайдир ёввойи мевани чайнаб, тушунтириб келарди:

— Мана бу испан дроки, шаҳзода. Бу ерда унинг қадрига етишмайди, жуда ноёб дарахт. Олой қайинини кўрганмисиз? Қардан келиб қолган — билмайман. Ҳозир мен сизга яна бир ажойиб нухсани кўрсатаман, учраб қолади. Биласизми нима? Гут-таперча!

— Мум дарахт? Ўсадими шу ерда?

— Бу ерда шакарқамиш, ипак пахта, яна алланималар ўсади,— деди Александр Ананьевич. Атрофга аланглаб, нодир ўсимликларни қидираб эди.— Буларнинг барини пастга кўчираман. Дендрарий қиламиз. Анор, ёнғоқ, наъматак, доривор гуллар — буюк яшил аптека! Узумзорлар, анжир, хурмо... Мутахассис бўлса лимон ҳам ўстирса бўлади. Барининг онаси сув.

Файзулло баъзан орқасига қайрилиб, унинг юзига тикилганча тўхтаб қолар эди. У бу қадим ўлкани қайтадан кашф этган одамдек, «Мана, укам, сенинг қандай ажойиб юртинг бор!» деяётгандек туюлар эди. Файзулло ўзини бирдан улғайгандек, кўнглидаги аллақандай бебош туйғулар уни учириб олиб кетаётгандек сезди. Чиндан ҳам, бу қадимий тупроқнинг ноёб бойлик-

ларини шу вақтгача ҳеч ким тилга олмаган экан. Балки унинг ҳамма бурчакларини ана шундай янгидан кашф этиш мумкин-дир?

Улар уч соатча юриб, сойликка тушиб бордилар ҳамки, бу йўлар Файзуллонинг кўнглидан чиқмади.

— Бу ерда хазиналар бор. Қўп иш қилиш мумкин,— деди Александр Ананьевич.— Лекин қўлимиз калта. Император ҳазратларининг кўнгли тор. Битта Шульгиннинг табдиркорлиги билан қаёққа борардик. Ҳатто тўғонларни қўриқлашга ўнтагина солдат ҳам беришмаяпти.— Кейин у узоқдан ниманидир кўриб, қўли билан ишора қилди.— Ана, аҳволимиз шу.

Пастда, яйдоқ даштлар бошланадиган жойларда қандайдир тахта бостирмалар, ёғоч ҳавозалар кўринарди. Қора қурумга буланган уч-тўрт одам ивирсиб, чиғириқда ниманидир кўтарар, қора қанор қопларни елкалаб бориб нарироқдаги қора уюмга тўкар эдилар.

— Бизнинг кўмир конларимиз...— деди Александр Ананьевич,— норозилик билан.

Қурумга бўялган одамлар катта темир саватни қудуққа тушириб, анчадан кейин худди шундай кажаванинг кўмир тўлатилганини чиғириқ билан тортиб олишар эди. Файзулло узоқ қараб турди. Бостирма тагидан ярим соатда бир қанор қопда кўмир чиқар, кун салқин бўлишига қарамай, ажинадай қоп-қора одамларнинг аччиқ терга богганлиги сезилиб турар эди.

Бу маҳал извошда «Ярошка» ҳам етиб келган, сойликда супадай тошни танлаб тушликни ёйган эди. Файзуллони овқатга чақириб келганида, меҳмоннинг бостирмалар томонга қараб қолганини кўриб, у ҳам тушунтирди:

— Асосий иш ер қаърида. Жаҳаннам зулмат, ўн-ўн беш киши кўмирни қазиб, кажавага юклаб бериб турибди. Улар ер юзига камдан-кам чиқишади.

— Чуқурми?

— Ҳали борганда кўрасиз... Юринг, тамадди қилиб олайлик. Лекин улар овқатдан кейин кўмир стволларига боролмадилар. Куз оқшоми бирдан босиб тушиб, дараларда қош қорайиб қолди. Тоғ сўқмоқлари чарчатган эди, чанг йўлларда сал изгирин ҳам қўзғалди, тунгача катта йўлга чиқиб олиш керак.

Ўша кун ил извошчи фонарининг керосини паққос тамом бўлиб, тим қоронғида қўрғонга кириб бордилар. «Ярошка»дан бошқа ҳамма, ҳатто отлар ҳам тоза ҳориган эди. Файзулло ҳеч нарсга қарамай, ётоғига кирибоқ ухлаб қолибди. Қанча ухлаганини билмайди. Деразадан кечаги ой мўралаганда уйғониб кетди. Ой бир-икки тишланган нондек сал кемтик кўринди. Файзулло қасда ётганини, кўрганлари туш эмаслигини аниқлагунича анча

вақт ўтди. Керишиб, ўсмирларга учли тирсак, ориқ билакларига, қорача қўлларига боқаркан, ўйлар эди: «Қачон Александр Ананьевичдек бўйчан, баққувват бўламан?»

Уни катта ишлар кутаётгандек, бу ерда бўлаётган ҳамма ишлар унга бевосита дахлдордек, бетоқат ўрнидан турди. Ювинди, оқ кўйлак кийди.

Леккин пастда одатдагидан ташқари жимжитлик эди. Бир соатдан ортиқ кутди. Ҳамон сукунат. На қадам товуши, на эшик гичирлаши. Ҳамма бир ёққа кетиб қолгандек. Қуи ёйилгандан кейингина хизматкор хотин Агафья мансардага патинида кофе кўтариб чиқди. Барин тонг саҳарда аллақайёққа кетиб қолибди, у йўқ пайтлар одатда хонадон шундай жимжит бўлади, деб тушунтирди Агафья.

Кечга яқингина уйда тапир-тупур бошланди; гоҳ агроном келиб кетарди, гоҳ ирригатор, гоҳ узоқдаги ишбошилардан бир нечаси бирдан кириб келади. Ҳамма шошган, тараддуд, хавотир; овозлар дам авж олиб, дам пасаяди, шов-шув, шивир-шивир... Ҳовлида гоҳ бир неча извош пайдо бўлади, гоҳ ёлғиз отлик. Хуллас, бу хонадоннинг ўз ташвишлари. Файзулло халақит бермаслик учун юқорида кутиб ўтирди. Фақат кечга яқин, Александр Ананьевич билан Шульгин ёлғиз қолганда пастга тушиб келди. Мезбонлар унга эътибор бермасдилар, иккаласининг ҳам юзида хавотир, тадбир излаш, безовта бир шошқинлик бор эди. Шульгин камгап, лойи тозаланмаган қўпол этикда миқти гавдасини дам у оёғига, дам бу оёғига ташлаб, князнинг рўпарасида турар, ундан бир гап кутар эди. Александр Ананьевич бўлса ўзини тетик тутишга ҳаракат қилиб, бўлаётган воқеани менсимайроқ баҳолашга урингани сезилар эди.

— Кўрганмиз император жаноб олийларининг тафтишларини!— дерди у.— Ревизорларини ҳам кўрганмиз. Сенатор Кривошейн, гофмейстер граф Пален... кўплар келиб кетишган. Хўш, нима бўлди? Бу ҳам шулардан бири-да!

Шульгин бу бепарволикка қўшилгани келмас, қора қўлақопли ёғоч қўлини паҳса қилиб, бош силкир эди.

— Йўқ, князь...

Улар Файзуллони кўриб, гапни бўлдилар, князь жилмайиб меҳмон томонга юрди.

— Марҳамат, марҳамат, шаҳзода, бугун сизни мутлақо қаровсиз қолдирдик. Қани, келинг, ҳозир овқатланамиз.

Бироқ князнинг бугунги манзирати, жилмайиши ҳам зўракироқ туюлди.

Маълум бўлишича, амирликдаги концессия мулкларининг бошқарилишини текшириш учун подшо ҳукуматининг ревизори келган экан. Александр Ананьевич дастурхон устида ҳам, реви-

зорларнинг алмисоқдан қолган одати, дафъатан пайдо бўлишдек сийқа тактикасидан кулиб, уларнинг асли ўзлари ўғри эканлигини гапириб ўтирди.

— Александр Ананьевич, нималарни текширмоқчи экан ҳукумат ревизори?— деб сўради Файзулло.

— Э, гофмейстер граф Паленнинг югурдаклари,— деди князь қўл силтаб.— Императоримиз, бошқа иш қуриб кетгандек, ер қурилиши, олиқ-солиқ, концессия шартномаларининг бажарилиши сингариларни тафтиш қилдирыпти.

— Нима, бирон иштибоҳ бор эканми?

— Қани, биз бунда,— кулди Александр Ананьевич,— ерларимизни зўрлик билан кенгайтираётганимиз йўқми— шундан шубҳаланишса керак,— яна заҳархандалик билан давом этди:— аввал-ку бу ердаги баъзи даштларни америкалик корчалонларга сотиб юборишларига сал қолди. Биз қаршилиқ кўрсатиб, бу ҳалокатнинг олдини олдик. Ерларни ажнабий олғирлардан қутқазиб, ўзимиз қўлга олсак, энди обод қиламиз деганда миннатдорлик ўрнига шубҳа, тафтиш...— энди у кулмас, руҳи бесаранжом, кайфи сўник эди. Шульгин ҳам овқатни тўйиб еб, пндамай чиқиб кетди.

Шу кундан бошлаб хонадонда нимадир ўзгарди. Кундузлари ҳам, кечасидек сирли жимлик, муомалалар совуқ. Александр Ананьевич кўпинча ёлғиз, гоҳо энг ичкаридаги хонада суяк дастали хассасининг тўқиллагани эшитилади. Ичмайдиган, чекмайдиган одам, зерикади, қийналади чоғи. Агафья деган художўй хизматкоридан бўлак ҳеч ким кирмайди ёнига. Гоҳо кечқурунлари эски фортепьянода аста эзиб Огинский полонезини чалар, меҳмон борлигини ҳам эсламас эди.

Умуман, бу уйда Файзуллони унутишди шекилли, унга ҳеч ким эътибор ҳам бермай қўйди.

Бундай пайтларда у ҳовлига тушиб, бақатерак япроқлари тўкилган кузги майсада бирпас тентираб юрар, «ташвиш-да, ҳаммада ҳам бўлади, ўтиб кетар», деб ўзини сабр-тоқатга чорлар эди.

Бир кунни шундай юриб, бостирма остида эгар-жабдуқ ямаётган «Ярошка»га дуч келди.

— Ҳа, меҳмонга ҳам жой топилмай қолдими дейман-а, ёш барин?— деди чол. Паҳмоқ соқолини ушлаб таъзим қилди.

— Ҳа...— Файзулло эски араванинг ўқига келиб ўтирди. Бостирмада қуруқ пичан ҳиди анқиб турарди.— Бу нима бўлди, а, буларга, Ярофей Карпович, сиз билмайсизми?

— Ҳамма нарсани билавериш бизга тўғри келмайди, ёш барин.

— Мен билан ҳеч ким тузукроқ гаплашмай қўйди, Ярофей

Карпович, шунинг учун сиздан сўровдим, айбга буюрмайсиз...— Файзулло ўрнидан туриб, шимини қоқди. «Айбга буюрмайсиз»ни биринчи марта эшитаётган чол бигизини айилга суққанча қараб қолди.

— Яхши йигитча экансиз... Ҳай-ҳай, барин бўлиш ҳам қийин. Бундай мушул савдолар бир кун бориб сизнинг ҳам бошингизга тушмаса дейман, марҳаматлим...— Чолнинг товуши юмшаган эди; қизил кўзларида ёш ғилтиллаб, тамаки ўрай бошлади, ёғочдай қотган сап-сарик бармоқлари сал қалтирарди.— Сизга айтаман, ёш барин, сизга айтмай кимга айтаман. Менинг ҳам ичимга сиғавермайди. Қариб қолдим, ичимда кетса ер олмайди мени...— Тошни тошга уриб пилик тутатди-да, тамакисини ёндириб олди. Кейин лаш-лушини тамаки халтага жойлаб хомсурпадан тизза бўйи қилиб тикилган куйлагининг чўнтагига солди.— Мужикча қилиб ростини айтаман, айбситманг, ёш барин, бемаврид келибсиз. Беҳуда келибсиз. Бу ер сиздайларнинг кўнглини хушнуд қилмайди...

— Сиз менинг саволимга жавоб бермадингиз, Ярофей Карпович.

— Чегарада қўлга тушган қувғинди-сургундилар бор бу ерда,— деди қария яқинроқ келиб,— пошшонинг ревизори шуларни билиб қолади, деб хавотир олишяпти.

— Улар ким?

— Бешинчи йил ғалаёнидан кейин бу томонларга сўргун қилинганлар. Афғонга қочаётганларида ушлаб...

— Ким ушлайди?

— Шульгин-да. Ким бўларди! Унинг қўлидан ҳамма иш келади. Заставада ўзига ўхшаган ароқхўр шериклари бор. Сув текинга ими-жимида кишанлаб олиб келиб, ўлим ҳукмидан жони ҳалқумига етган бандиларни қора ер қаърида ишлатяпти...

Файзулло «Эси жойидами?» дегандек анграйганча чолга тикилиб қолди, чолнинг қўлидаги тамаки чўғини босган кул гўё унинг юз-кўзини ҳам қоплаган эди.

— Ахир улар...— Файзулло қаттиқроқ гапириб юборганини қариянинг чўчиб кетганидан пайқади.— Ахир қонун...

— Э-эҳ!— Ярофей шартта қўл силтаб, аламини ичига ютганча ишига кетди.

Оқаринқираб қолган Файзулло гангиб ҳовлига чиқди. Қаёққа боришини билмасди. Қўра жимжит — қоziққа боғланган от пишқириб пичан кавшайди, этакдаги терак учида жимиб қолган қарға галаси телпакдай қорайиб турибди, сирень дарахтлари ора-лаб ўтган сўқмоқда бароқ мушук кўринди, омбор тагидан ариқ шилдирагани эшитилади. Гўё ҳеч қандай воқеа, қўрқув-хаво-

тир кўрмаган, тинч, файзли қўрғонча... Лекин Файзуллонинг юраги сиқилиб кетди. Уйга киргиси келмади. Тез юриб мансардага, ўзига ажратилган ётоққа чиқди. Кўрпа-тўшаги йиғиштирилган, нарсалари саранжом... Бироқ бу ерга ҳам сиғмагандек, вестибюлга тушди. Князни кўргиси келди. У уйдаими, йўқми — маълум эмас. Лекин уни кўриб ҳам нима қилади? Нима дейди? Балки унинг хабари ҳам йўқдир бу хунук гаплардан. У ҳам аслида Файзуллога ўхшаган меҳмон. Келади — кетади. Ҳамма гап Шульгинда. Столипиннинг жаллоди...

Борди-ю, ҳозир Александр Ананьевич билан очиқчасига гаплашса, Ярофей чолнинг қисмати нима бўлади? «Шульгиннинг қўлидан ҳамма иш келади». Чолнинг шўри қуриб, Файзулло уволига қолиб юрмасин тагин. Яна бошқа жиҳати ҳам бор: бу гаплар исботсиз бир тахмин бўлса-чи? Ақл бовар қилмайдиган бундай даҳшатли ишга далил керак ахир. Чол ўзи табиатан ҳазм қилолмай нафратланиб юрган бу бетамиз хўжайинига ғазаб устида туҳмат қилаётганини ҳам пайқамай қолган бўлиши мумкин-ку...

Эҳтимол, чишдан ҳам маҳоватдир. Одам ишонгиси келмайди. Александр Ананьевичдек одамнинг мулкида шунақанги ваҳшийлик ақлга сиғадими?

Файзулло ўзига ўзи шундай тасалли бериб, кўнгли сал тинчигандек бўлди-да, яна ётоғига чиқди. Энди унга ҳамма нарса сирли кўринар эди: дераза тағидаги яланғоч боғ ҳам, жимлик ҳам, жуи пайпоқда шипиллаб келиб кетадиган художўй Агафья ҳам... «Бемаврид келдингиз». «Беҳуда келдингиз». Кетиш керак Бу ерда нима қилиб ётибди? Жўнаш керак. Эртагаёқ кетади.

Лекин тўсатдан кетиб қолиш ҳам одобдан эмас. Александр Ананьевич унга илтифот кўрсатди, ўртада дўсти Александр бор. Паҳотки, наҳотки...

Бир кўнгли — ҳаммасини билгиси, аниқлагиси келарди. Ахир Александр Ананьевич номи билан боғлиқ бундай зил тугунни дилида олиб кета оладими?

Эртаси кун Файзулло ҳовлига тушганида дарвоза ёнида князь билан Шульгиннинг гаплашиб турганини кўрди. Суҳбат кескин эди. Александр Ананьевич жаҳл устида қизариб ниманидир тушунтирар, Шульгин эса жиндак олазарак, лекин гап таъсир этмасди чамаси, безрайган, тўнгакдек бепарво турар, сўзини бермасди.

— Мен билмадим. Нима қилсангиз қилинг. Бу менинг ишим эмас, — деди князь.

Шундан кейин Шульгин яна ниманидир узоқ совитиб гапирди. Александр Ананьевич бир жойда депсиниб безовта бир ҳаяжон билан тинглагач, қўл силтади-ю, индамади. Шульгин шу би-

лан жўнаб қолди. Князь эса уйга кирди. Унинг ёноқлари оқаринқираган эди, Файзуллонинг сал нарироғидан ўтиб кетди, кўрмади.

Наҳотки кўрмаган бўлса? Наҳотки кўрмаган бўлса?!

Файзуллонинг хўрлиги келиб кетди. Тепага чиқди-ю, кун бўйи қамалиб ётди. Ҳаммаёқ жимжит эди. Аллақандай ёқимсиз жимжитлик. Фақат кечга яқин пастдан Огинский полонези аста янграб эшитилди-ю, у ҳам ярмида узилиб қолди. Файзуллога энди ҳеч нарсаси қилмас эди: на музика, на суҳбат... Кўксини оғир тош босиб тургандек. Сиқилиб кетди. Жўнаш керак. Жўнаб қолмиш керак бу ердан.

Қош қорайганда Ярофей чолни излаб яна пастга тушди. Маслаҳат сўрамоқчи эди — жўнашга ёрдам бера оладими?

Шомда қўзғалган ёқимсиз шамол катта йўл чангини деворлардан ошириб, қўрғондаги хазон уюмларига қориштирар, омбор, қазноқ эшикларини гижирлатиб очиб-ёпар эди. Зина устунни орқасида, қоронғида чолнинг ўзи дуч келиб қолди. У ҳам Файзуллони излаб юрган экан шекилли, авзойи бузуқ, негадир бирдан букчайиб қолган, бетоқат қалтираб, ялингандек гапирди:

— Кетинг сиз, ёш барин, кетинг бу ердан.

— Нима гап, Ярофей Қарпович?

Чолнинг товуши яна ҳам пасайиб, аянчли тус олди.

— Шульгин сойликдаги кўмир стволларига сув қўйиб юборди... У ерда ҳалиги шўрликлар...

— А?— деб Файзулло чолнинг ёқасидан ушлади. Хомсурп куйлагининг тердан чириб кетган ёқаси йиртилганини сезгандagina қўли сидирилиб пастга тушди. Улар шундоқ рўбарў туриб, понлож узоқ жим қолдилар.

— Ёш барин, кетинг, — деди чол йиғлагудек бўлиб.

— Неча киши эди?

— Ўн бирми, ўн икки...

— Бари ғарқ бўлиб кетдими?

— Ревизор келса, сув босган эски шахталар — гап тамом.

— Жон отахон, онт ичинг, ростми шу гап?!

— Мен буни сизни ишонтириш учун айтаётганим йўқ, кетингиз керак бу ердан, ёш нарсасиз... шунинг учун айтаяпман.

— Князь биладими?

Чол йиртилган ёқасини ушлаб четга ўгирилди. Унинг бу йиғитчага князь ҳақида бир нима дегиси йўқ эди чоғи.

— Гапиринг!— деди Файзулло.

— ...Князь бундай буйруқ бермайди.

— Сиз шундай деб ўйлайсизми? Ўйлайсиз, шунақами? — беихтиёр қаттиқ бақириб юборди Файзулло.

Чол индамагач, у зина тагидан югуриб чиқиб кетди. Ўйлай-дими, аниқ биладими — бунинг фарқи нима? Умуман, Файзулло-нинг бу ишларга нима даҳли бор! У ҳозир кетади. Айтгандек, Ярофей кетишига улов берармикан — сўрамади-ку? Э, энди бари бир — от бўлмаса, пиеда...

Унинг бадани қизиб кетаётган эди. Негадир дармони қуриб, ўтиришини ҳам, ётишини ҳам билмай қолди. Бугун тушлик қилгани йўқ, ҳеч ким уни эсламади ҳам. Пастдан димоқни қитиқ-лайдиган ширин таом ҳидлари келяпти. Залда қандайдир жонланиш, хизматкорлар тараддудга тушиб қолди. Столлар силжитилиб, қандил шамлари ёқилган. Агафья кажавада кўмир олиб кириб кетди. Тошкўмир... Бугун ҳам камин олдида кимдир ёспнади.

— Агафья хола, нима бўляпти? — сўради Файзулло.

— Питербурглик жаноблар, ревизорлар келади, сиз ҳам шайланинг, ёш барин.

Зиёфат? Балки чиндан ҳам Александр Ананьевичнинг ҳеч нарсадан хабари йўқдир? Шульгин ҳам келармикан?

Файзулло қизиқиб қолди. Ревизорлар қатнашадиган бу учрашув Шульгин учун бир қопқон бўлса-чи? Александр Ананьевич уни бу даҳшатли жиноят учун албатта тутиб бериши керак. Бошқача бўлиши мумкин эмас.

Ҳалигина мулзам ҳолда кетиш тараддудига тушган Файзулло тетик тортиб, зиёфатга ҳозирлик кўра бошлади. Тик ёқали оқ кўйлак, камзуллик костюмини кийди, қоп-қора сочларини ҳўллаб таради. Синчков кўзларини ялтиратиб, секин пастга тушди. Жўнаш хаёли эсидан ҳам чиқиб кетган, разилнинг жазоланишини кўриш иштиёқи вужудини қамраган эди.

Шамол турган қутсиз кечада бу чоғроққина зал байрамдагидек файзли кўринди. Шароблар музга солинган, камин қизариб ёнар, ичкарида фортепьяно тингиллар, кулги эшитилар эди.

— Келинг, келинг, шахзода, марҳамат! Ташвиш билан бўлиб сизга қаролмай ҳам қўйдим, — деди Александр Ананьевич Файзуллонинг пайдо бўлганига қувониб. — Зерикмаяпсизми, ишқилиб? — у тўзимсизроқ кўринарди, саволига ҳам жавоб кутмай, тузоглиқ столдан бир нима олиб, ичкарига кириб кетди. У ерда, биллиардхонада кимлардир шарақлаб кулишар, лекин питерлик меҳмонлар ҳали келмаган эди чоғи. Дала-даштда қорайиб кетган бир ёш инженер кампир онасини қўлтиқлаб кириб келди. Кейин яна бир новча, мўйловли одам. Орқадан Шульгиннинг товуши эшитилганда Файзуллонинг бадани жимирлаб кетди. Бу одам ўша-ўша, ёнида поп хотинига ўхшаган оппоқ, хомсемиз, лекин чеҳраси очиққина таъноз аёл ҳам бор, хотини бўлсамикан...

Шульгин гурс-гурс босиб шишалар қўйилган стол ёнига борди. Худди шу вақт ичкаридан Александр Ананьевич кўринди. Шульгинни кўриши билан юзи ўзгариб, жағ суяги қимирлаб қўйгандек бўлди. Мана ҳозир учрашадилар, ҳозир бир хор-қол бўлади...

Файзулло камин чўғига кафтини тутиб, исиниш баҳонаси билан уларни зимдан кузатар эди.

— Ҳали келишгани йўқми?— сўради Шульгин.

Александр Ананьевич жавоб бермади. Шульгин бепарво, шишаларни бир-бир олиб, этикеткаларини ўқир эди.

— Боплаб аралаштириб, позиктаъб жанобларни бир маст-аласт қилмаймизми, князь? Ҳам томоша, ҳам гап олиш осон бўлади. Мен бунинг йўлини биламан...

Бу пайт кимдир граммофон қўйиб юборди. Ичкаридан хотин-қизлар овози, хушчақчақ шовқин бошланиб, буларнинг гапи яхши эшитилмай қолди. Файзулло князнинг қовоқ солиб, Шульгиннинг гапини жавобсиз қолдириб, индамай турганини кўз қири билан кузатар, қандайдир бир портлашни кутар эди. Шульгин ҳамон гапирар, лекин унинг сўзлари граммофоннинг бўғиқ овозига қўмилиб кетар эди. Ахири, Александр Ананьевичнинг кескин норози товуши эшитилди:

— Билмадим. Мени аралаштирманг. Бу менинг ишим эмас!— бурилиб жўнаб қолмоқчи эди, бу маҳал Шульгиннинг хотини уст кийимини ечиб, оппоқ кенг елкаларини очиб, гардеробдан чиқди, ноз билан князнинг ёнида пайдо бўлди. Александр Ананьевич бирдан кенг жилмайиб, хонимнинг қўлини ўпди-да, у билан граммофон куйига мос гир айлана шўх вальсга тушиб кетди. Унинг юзи ёқимтой, бакенбердлари пухта қиртишланган, базмларда кийиладиган қора фрак белини сиқиб турар, тез айланганда орқадаги учли барлари қалдирғоч қанотидек ёйилиб кетар эди.

Файзулло эсини йўқотгандек туриб қолди. Уй эгасига эргашиб гир айланаётган жуфт-жуфт меҳмонлар уни беихтиёр туртиб-туртиб ўтишар, унга гўё ҳеч қаерда жой йўқ эди. Қулоғида эса князнинг товуши: «Билмадим. Мени аралаштирманг!» Бу гапни у кечами, қачон ҳам бир эшитган эди. Ҳа, эрталаб, дарвоза тагида. «Мен билмадим. Нима қилсангиз қилинг. Бу менинг ишим эмас!»— янгради яна ўша сўзлар.

Файзулло аста тисарилиб вестбюлга чиқиб қолганини, кейин қадамини тезлатиб, ҳовлида — отлар, фойтунлар орасида пайдо бўлганини ҳам билмай қолди. Дарвозадан ўқдек отилиб кўчага чиқди. Чанг-тўзон кўтарган шамол гўё уни қувиб, изини супуриб борар эди. Лекин Файзуллонинг қулоғида ҳамон ўша гап: «Билмайман. Мени аралаштирманг». Бунга Ярофей-

нинг эҳтиёткор товуши келиб қоришади: «Князь унақанги буйруқ бермайди». Ҳа, ҳа, буйруқ бермайди... лекин индамайди ҳам. Демак, беун изн, аломати ризо...

Файзулло бу овозларданми, шамол, чанг-тўзонданми, ўзини ҳимоя қилиб, икки қўли билан қулоқларини бекитганча кимсасиз тош йўлда ҳамон югуриб борар, дам князнинг жилмайган юзи, дам Шульгиннинг тўнг башараси, гоҳо Ярофейнинг қизил миждалари кўз олдидан бир-бир ўтар эди. Нафаси тиқилиб, бирдан атроф тим қора тун эканлиги эсига келди. Ўзини қоп-қора сув ичида сузаётгандек сизди. Ҳаво йўқ, қора сув қаърига ютиб кетаётганмиш, ёнида яна аллақандай башаралар, кишанли оёқлар, даҳшат ичида олайган кўзлар... одамлар бўғилиб, бақриб, ғарқ бўлар эмиш... Файзулло қаттиқ шамол кўтарган қуюқ тўзон ичида хунук товуш билан бир бақриб, йўл четига юзтубан йиқилди. Йиқилганда манглайи қаттиқ урилиб, ҳушига келди: ер, тун, шамол, оғриқ... Бари бор нарсалар. У туриб ўтирди. Бутун аҳволи, бутун вазият кўз олдига келди: базмдан чиқиб қочгани, ёлғизлиги, номаълум томонга юргани... Йўқ, бу ўша келган йўли эди. Зиёни йўқ, юрса бекаатга етиб олади, оғриқ босилади, шамол тинади, тонг отади...

Лекин энди буларнинг ҳеч бирининг кераги йўқдай эди. У топиб бўлмайдиган бир нарсасини, балки руҳини йўқотди. Мана, кўкси бўм-бўш. Шамол гўё яйдоқ чўлу йўлларда эмас, унинг ҳувиллаган кўксида тентираб, қуруқ чанг тўзғитиб юрибди.

Гирчиллаган арава товуши унинг хаёлини бўлди. Чанг булут ичида от дупури тинди. Файзуллонинг юзига тамаки ҳиди гул этиб урилди.

— Ярофей Карпович!

— Бу нима қилганингиз, ёш барин? Шунақа ҳам бўладими! Қоронғи тунда, ёлғиз... Туринг, ҳали-замон «афғон» хуруж қилади,— деди қария уни қўлтиғидан олиб.

— Қаёққа?

— Қайтиб олиб бормайман, қўрқманг. Югуриб чиққанингизни кўрдиму, қарасам — кўчада йўқсиз. Дарров Қийғирни аравага қўшиб қамчи босдим. Хайрият, мана...— чол унинг аравага чиқишига ёрдамлашиб юборди. Хашак ташийдиган тўрт гилдиракли четан арава эски, шалоқ, лекин тагига пичан тўшалган, қулай эди. Файзулло унда ўзининг саквояжини ҳам топиб, енгил байтир чопонини ёпиниб олди.— Тўғри Паттакесаргани?— деди Ярофей.— Қани ёнбошлаб олинг, «афғон» тупроқ шопириб ҳали тинкани қуритади,— у Файзуллонинг устига ҳам хушбўй қуруқ пичандан ташлаб қўйди.— Дамингизни олинг,

ёш барин, унутинг ҳаммасини, туфуринг!— ўзи араванинг олди-га чиқиб ўтириб, тизгинни қўлига олди.

— Чуҳ, Қийғир!

«Қийғир» қаёқда, човидан кўпик тошган, мункайиб қолган қирчанғи бия эди. Ярофейга ҳаммаси ҳам қийғир. Тақир-туқур жўнаб кетдилар. Чиндан ҳам, чўзилиб ётгандан кейин Файзулло нафас ростлаб анча ўзига келди. Қандайдир қўланса солиқдан оёғини суғуриб, йўлга тушиб олган одамдек, енгил тортди. Қуруқ пичан, қовжираган кузги гул ҳидлари димоғига тўлди. Файзулло секин юрган аравада тебраниб сал мудрай ҳам бошлади. Мапа, уйига қайтади, жон ором олади, машъум тушдай ўтган бу воқеалар ҳаммаси унут бўлиб кетади...

— Ухлаб олинг, ёш барин, азият чекдингиз, кўриб турибман, ухланг, ҳали узоқ юрамиз...

Бироқ чолнинг товуши вужудини сескантириб, бутун вазиятни яна эсига солди. Бу оромнинг юзакилигини, ўз кўнглига ўзи беҳуда тасалли бераётганини Файзулло ич-ичидан фаҳмлаб турарди. Умидлари оёқ ости бўлганидан, бу алданишларнинг бутун алами кўксидан қалқиб келди-да, бирдан кўнгли ўксиб, дийдаси ғилтиллаб қолди. Қоронғида, ҳеч ким йўғида, шамол гувиллаб, тўзғитиб турган пичан остида у ўзига биринчи марта тўла эрк бериб, ўз-ўзидан уялишни ҳам йиғиштириб қўйиб, баҳузур йиғлади. Кўзида ёш қуриб тугагунча, қолдан тойгунча йиғлади. Лекин кўнглидан дард, чиркин бир ғўзор аримас эди. Аблахнинг аблахлигини кўрсанг — бир нав, лекин ишонаган, умид тиккан, меҳр қўйиб улгурган одамнинг разил бўлиб чиқса, ўзинг ҳам айбдордек, эзилиб кетар экансан. Файзуллонинг кўз олдида Шульгин эмас, нуқул князнинг қиёфаси гавдаланар эди. Бу чиройли, беозор хушмуомала одам энди йўқ Файзулло учун, у пуфакдек ёрилди, ўрнида хотирага ҳадеб ёпишаверадиган шилимшиқ бир чиркинлик қолди. Шу билан, унинг қийналиб ўйлаган ўйлари ҳам; кечагина қувонтирган орзулари ҳам пучга чиқди. Шу кунгача олдинда нимадир сезиб талпиниб юрганлари шунчаки эртак экан. Эртак тугади, энди эртак йўқ. Файзулло умрида биринчи марта шундай қаттиқ алданган эди. Аламли таассуфнинг худди бир касалликдай қақшатишини энди билиб турибди.

«Афғон» шамоли астойдил қутуриб, йўлда гирдибод қуюнлар югура бошлади. Энди димоғида қуруқ пичан ҳиди эмас, қуюқ чанг. Ҳавонинг, нафаснинг ўзи паққос чанг. Файзулло мижжасидаги намни артмоқчи бўлган эди, юз-кўзи ҳам чанг эканини сизди. Араванинг тақир-туқуридан биқини ҳам оғриб кетган эди: Келишда қушдақ учиб бирпасда етган йўли — наҳотки шу бўлса?

— Паттакесардан кечаси бари бир Қаршига улов топилмайди, азонгача аста етиб борамиз-да,— деди чол шамолнинг гув-гувини босиш учун овози борица қичқириб.

— Бўронда йўлдан адашмаймизми?

— Бу ерда йўллар кўп эмас, ётиб ухласак ҳам, жониворнинг ўзи топиб боради. Чўх, қийғир. Қалай дам олиб олдингизми, марҳаматли барин?

Ажойиб қария. Овозининг ўзи жонни иситади. Шундай вазиятда, шундай одамлар орасида виждон поклигини сақлаганига ҳайронсан.

— Ярофей Карпович, сиз билмайсизми,— сўради анчадан кейин хашак орасида ётганча Файзулло ҳам қичқириб,— борадиган жойимизнинг отини нима учун Паттакесар дейдилар?

— Э, ёш барин, бу ерларни саратонда кўрсангиз эди. Ур-йиқит, бақирқ... Одамлар бир-бирларини жеркиган, ҳақорат қилган. Пичоқбозликкача боришади.

— Нима учун?

— Бу ерда сувга талон қирқилади. Князь келганидан кейин шундай бўлган.

— Сув сотиладими?

— Сувга патта сотилади. Шундан бу ернинг оти ҳам шунақа. Бадавлатлари-ку, пулни мўмай тўлаб, тўйиб ичади. Экинни, боғи парваришли, сероб. Лекин камбағал шўрликнинг эккан-тиккани қуриб...

Файзуллонинг ҳалиги дардчил хаёллари яна безгак тутгандек тўлғониб аллақабқларга кетиб қолди. Қари мужик баланд овоз билан давом этарди:

— Шульгин бўлса князнинг тўғонидан зилол томчиларни бамисоли санаб, пулга чақиб, мисқоллаб чиқаради... Пастда қишлоқлар ариқларининг жилдирашига интизор.

Файзуллонинг кўз ўнгига тоғдаги зангори кўллар чайқалиб кетди. Чол, нима бало, бирон жойда ўқиганларини ёки тарих чўпчакларини гапиряптими? Қандай ур-йиқит, қандай пичақбозлик? Файзуллонинг қулоғи тиниб, чакка томирлари чати кетди. Кўз олдида таниш манзаралар келарди. Ўйлаб қарг у бир вақт ўзи ўқиган экан Геродот ҳикояларини. Бундан неча минг йиллар муқаддам бу жойларни фатҳ этган Геродот Дорон Гистасп Нондагон дарасида тоғ дарёларини тўғсёрдамида жиловлаб олиб, водийни сувдан бебаҳра қилган. Ташналикдан фарёд чеккан халққа ҳар бир жилдираган ни қон-ёш баробарига сотиб, хазинасини жарақ-жаракларга тўлғазиб қайтиб кетади...

Ажабо, Файзуллонинг кўрганлари худди шунинг ўзи хаёлига келмади экан тоғларда юрганида? «Халққа

ман! Юз минг десятина ерни обод қиламан!» Бу сўзлар, у мулойим жилмайган ақлли кўзлар жиноятнинг манфур ниқоби экан-да. Ундан кўра Шулъин тузук-ку: ошкора, мудҳиш, қўпол, тушунарли...

Князь эса энг қабих йўллар билан замонанинг янги Дороси бўлмоқчи!

Тавба, кимга ишонса бўлади бу дунёда? Кимга?! Наҳотки бу рубъи маскун турган-битгани ёлгон бўлса, ё парвардигор?

Сўнгги сўзни Файзулло умрида биринчи марта, худди катталардек камоли имон билан, дилидан чиқариб айтди.

Бу вақт шамол, тўзон анча босилиб қолган эди. Файзулло, биқишлари увишиб, худди калтакланган одамдек, аъзойи бада-ни зирқираб ўрнидан турди. Яланғоч терак учларида осмон бўзариб қолган, тонг яқин эди. Тош йўлда тўрт гилдиракли пичан арава асабга тегадиган даражада гирчиллаб Паттакесарга етиб келди. Соч-соқоли чанг босган Ярофей чол инқиллаб пастга тушди-да, қовуғини ушлаб панага югурди. Чорраҳада уловчилар турар, араваю извошлар орасида хасчўп тўзғитиб шамол изғир, тезак, тутун ҳиди анқир, қозиқда боғлиқ отлар бесабр, эшаклар ҳангарар эди. Файзуллонинг келиб тушганини кўрган киракашлар гмирлаб қолишди. Бир чапанироғи унинг олди-га югуриб келди:

— Бойвачча, Қаршига! Соябонимиз бор, ухлаб кетасиз!— дея кумуш ўмилдириқ, попукли ёпиқлар билан безатилган файтунни кўрсатди.

Уловнинг тез топилгани яхши бўлди-ю, Ярофей билан хайрлашиш Файзуллонинг яна руҳини тушириб юборди. Чол қизил кўзларига жиққа ёш олиб худди боладек йиғлай бошлади.

— Ярофей Карпович, яхши эмас, яранмайди, ёши улуг одамсиз...— деди Файзулло нима қилишини билмай, рўмолча билан юз-кўзини артаркан.

— Мен энди дардларимни кимга айтаман, марҳаматли ёшариш!— деб йиғлар эди Ярофей. У бирдан букчайиб қолгандек ринди.

Файзулло чолнинг тамаки ҳиди анқиган кўксига манглайини иб, унинг ўксиганларини тинглаб бирпас турди. Кейин олиф-иракаш дамлаб келган чойни ҳам ичмасдан дилида тошдек руҳий азоб билан файтунга чиқди-да, соябон остидаги филикка сингиб кетди.

Шаштингиз паст, бойвачча...— деди ёш йўловчининг а ҳайрон бўлган киракаш,— ҳечқиси йўқ, Тахта қорача чиққанимизда ҳазрат Алининг намоз ўқиган жойла-ин танга ташлаб ўтсангиз, худо гуноҳларингиздан пақ-

!...

Ҳаво совуқ эди. Ёмғирлар қорға айланиб, қор эса лойга қоришиб кетадиган хосиятсиз палла. Бўғотлар қорайиб, йўлкаларга чурук, сарғиш чакка томади, пахсалар нураган, тор кўчалар бўм-бўш...

Файзуллонинг ўзи ҳам, на ўй, на ҳис, гўё бутун дунёси ҳувиллаб қолгандай, ичи бўм-бўш, аллақасерида мубҳам бир оғриқдан бошқа ҳеч нарсани сезмай, шом олдидан уйига кириб келди. Унинг руҳсиз чеҳраси, киртайган кўзларини кўриб Райҳонбиби телваланиб қолди. Йўл азоби — гўр азоби дейдилар. Бу ёқда яна ота бир аҳволда. Бола бечоранинг кўнгли вайрон...

Лекин гап йўл азобида эмас, ҳатто отада ҳам эмас: Файзуллонинг кўнглида бутунлай бошқа, тушуниб бўлмайдиган бир дард бор эди. Уни тушунтириб онажонига айтолса-ку, ўзи ҳам балки енгил тортган бўларди-я...

У ўрганиб қолган одатига кўра аввал ота ҳузурига шошди. Убайдуллохўжа ўзининг хос хонасида юмшоқ курсига чўкиб, адрас чопонини оёқларига ташлаб, сап-сарик бўлиб ётар, бир ҳолатда эди. Ўғлини кўриши билан, варақлаб ўтирган қамария тақвимиини этагига қўйиб, ҳол-аҳвол сўради. Гапларида илгариги ишчанлик, тиниқ ҳукмрон жаранг, ҳатто катта хўжалик ҳақида бирон таъкид ҳам йўқ эди. У бутун борлиғи билан у дунёга мудоҳил одамдек дардчил бепарволик билан сўзлар, фақат овозида пинҳона тараддуд сезилар эди.

— Энди сафарга шайланинг, ўғлим,— деди у бошини орқага ташлаб, «бўлди, чарчадим», дегандек,— менинг қаватимда борасиз...

Файзуллонинг юраги орқага тортиб кетди. Нима гап? У ўзи билан қаёққа чақиряпти? «Қаёққа?» деб сўрамоқчи эди-ю, ҳиқилдоғи қилт этиб лаблари учганча, тўхтаб қолди. Беморнинг авзойи шундайки, қаёққа деса ҳам фақат қуллуқ қилиб ризолик билдириш лозим эди.

Файзулло бун ичкарида онасидан суриштиришга ҳам ботишмади. Уни кўргач, бутун дардлари устига яна бир совуқ томчи томгандек, хаёлида бошқа бир қийноқли савол туғилди.

— Ойижон... мен нима бўламан?

Бу унинг кўнглини кўпдан тирноқлаб юрган савол эди, лекин ҳозир «Наҳотки бу дунёда мен ҳеч нима қилолмасам?» дегандай кенгроқ бир маънода янгидан туғилиб, ич-ичидан тошиб чиқди.

Отанинг янги сафар ҳақидаги гапи эртасига ойдинлашди. Бир неча кун аввал Убайдуллохўжа ҳаж қилиш ниятини эълон этган экан. Файзулло эсанкираб қолган эди, аввал бун заъфарондек бўлиб ётган беморнинг алаҳсираши бўлса керак, деб ўйлади. Бироқ эрталабданоқ бирин-кетин кўрина бошла-

ган Шоражаб муфтий, Хўжа Зухриддин маҳдум, мирза Муҳиддин, Абдулазиз аълам Шоахсий, Аҳад Соиб ва ғайри ақрабодлар тўнлангандан кейин, бу хабарнинг астойдиллиги тасдиқланди.

Файзулло Шоражаб муфтийни ўрта меҳмонхонанинг доло-нида тўхтатди. Мударрис бугун кексаларча тик ёқали камзул устидан қора лас чопон кийиб олган эди. Файзулло билан сидқидил омонлашди.

— Отамни бу азмидан нега қайтармадингиз, тақсир? Муш-кул сиҳатларини биласиз-ку?

Зуфунун ўйчан меҳрибонлик билан ўсмирнинг елкасига қоқиб гапирди:

— Руҳингиз безовта, кўриб турибман, мулла ўғлим. Аммо бандасини эзгу ниятдан қайтармоқ макруҳдир.

— Мени ҳам даъват қияптилар,— деди Файзулло, ёлвор-гандек унинг кўзларига қараб.

— Йўқ деманг, худо амри — фарз, ота амри — қарз. Эҳти-мол, сўнгги тилакларидир. Кейин ўкиниб юрмагайсиз.— Шо-ражаб муфтий боланинг вужуди қалтираб кетганини кўриб, унинг бошини кўксига тортди.— Ҳаж йўли чорлаган бўлса, кўнгиллари бир нимарсани сезгандир. Азм этмоққа иродалари етибди, иншоолло. Ҳамма нарса худованди каримнинг иродаси-дандир, мулла ўғлим.

Файзулло бу суҳбатдан кейин жиндек тасалли топиб, неча кундан бери биринчи марта ўй-хаёли бир маромга туша бошла-ди. Отасини қуршаган одамлар орасида мана шу кишининг кал-тагина қизғиш соқолини чимдиб собирона гапирган гаплари кўпроқ мантиқли, ғуборсиз туюлар эди. Файзулло кўпинча унинг ёнида кўнглига осойиш топадиган бўлди. Убайдуллохўжа ўз ақробаларидан Шоражаб муфтийни ҳам ўзи билан йўлга чор-лагани маълум бўлгандан кейин эса, Файзулло мударриснинг суҳбатларига кўп дуч келиб, унга ўзининг баъзи ўйларини ҳам ошкор этди. Муфтий ҳазрат унга катталар билан гаплашгандай жиддий, батафсил ўғитлар қилар, бу билан уни Зухриддин маҳдум, мирза Муҳиддин кабиларнинг жадидона серғовга суҳ-батларидан ҳам халос этар эди. Бир кун улар девонхона деб аталган, бойнинг гумашталар билан рўзгор ҳисоб-китоблари ҳақида кенгашадиган иш хонасида узоқ ўтирдилар.

— Яна хомушсиз, мулла ўғлим,— деди Шоражаб муфтий,— ҳаж тадорикидамин, моҳи қурбон яқин, руҳан шаймисиз?

— Ўзимнинг тошимга бир ботмон бўлиб юрибман, тақсир,— деди Файзулло,— мана, сиз руҳдан гапирдингиз, руҳоний мав-ҳумадан фусаҳо қиласиз, айтинг-чи, инсон табиятини не деб билурсиз?

Ҳазрат бундай гапни кутмаган эди, лекин ўсмирнинг безовта кўнгли, руҳий мувозанат излаши, мавҳума салоҳияти унга жуда ёқди. Файзулло унга инсон табиатидаги чиркинлик, симу зар йўлида қатли жон, тубанликлар, виждону диёнат поймол бўлиб, иллату разолат авж олганлиги ҳақида гапириб, ўз орзуларининг сароб бўлиб чиққанлигини, энг ишонган одамнинг ҳам қаллоб бўлиб чиққанлигини, элнинг туриш-турмуш тариқати жаҳолат ботқоғига нечоғлиқ чуқур ботганини ўзи билган далолат билан анча узоқ ҳикоя қилди.

— Боракалло,— деди Шоражаб муфтий негадир унинг терлаб кетган манглайига бармоқларини тегизиб.— Дилингизда нек муддао бош кўтарибдир, мулла иним. Безовта жонингизга орому осойиш топгайсиз, иншоолло. Ўрисдир, мусулмондир — бандасининг табиати бир хилда, иллату танозилга ружу тутмиш. Сиз кеназни сўзладингиз, ўзимизнинг бани муслим дунё-парастлари-чи, қалб эшонлар, иртижоъпараст мазҳаблар, шиъалар... Дини исломнинг поклиги, имонимиз поклиги жумла шак-кокликнинг барҳам топишини тақазо қилади. Инсон дилдан ёвузликни кўтармоқ бизнинг фарзи айнимиз. Иддиомиз диёнат ва имони комилдир. Кўнгилни оллонинг ишқи-ёди била тўлдирмоқ керакким, бад ниятга жое қолмағай, мулла иним. Аввало одамларнинг кўнгилларидан, имонларидан огоҳ бўлайлик. Кўча озода бўлгани билан, бошнинг қўтири, оёқнинг риштаси битган билан, кўнгил пок бўлмаса, имон суст бўлса, баднийатлар тошиб чиқаберадилар. Зулмнинг тийғини ҳам имон қайиргуси. Бандасига имон, ақли салим зарур, у сиздек ҳаками ҳозиққа мунтазир, мулла иним. Одамни одам қилишнинг узоқ ва азобли йўли — сабр-тоқат йўли, пайғамбарлар йўлидир. Имонимиз иллатдан фориғ бўлғай, омин.

— Бад ният томир ёйган, мударрис. Инсонни таҳқир этиш ҳирси томир ёйган... Имон ҳаммада бўлмоғи керак. Инчунун, рутбаи олий соҳибларида ҳам...

— Боракалло. Амир ҳам бандаси, бек ҳам... Дуогўйингиз инсон ҳақида сўзлаётирмен. Комил инсон... Сўнгра бари ўз-ўзидан бўлғай: ҳақиқат ҳам, адолат ҳам. Маърифат ҳам, маъмурилик ҳам.

Аввало имону диёнат; ёвузлик ўрнига ўзаро меҳру шафқат... Чиндан ҳам, бу — олий ният-ку. Файзулло икир-чикир билан овора бўлиб юргани йўқми? Қим паст, кимдир телба. Қим нодон, кимдир разил... Ҳаммаси билан бир-бир шуғулланиб бўлмайди ахир! Илдизидан олиш керак. Дарҳақиқат, барининг ўқилдизи — имон эмасми? Лекин жуда ҳам... эртадагидек: «Сўнгра бари ўз-ўзидан...»

Бу мулоҳазалар кейинги кунларда Файзуллони қаттиқ банд

қилиб, қийноққа солиб қўйди. Қўнгли ёлғизлик тусаб, уйда чиқмай, ташқи муҳитдан ажралиб қолди. Уйда эса сассиз, асабий тараддуд, келди-кетди кўпайган, ташқари ҳовлида ҳожибадал бағишлагани келган бою камбағал қарияларнинг «тавоф-савоб, омин!» дея дув ўриндан турганлари эшитилар, Файзулло эса бу ивирсишлар ора унутилиб, чекка-чеккада, хонадан хонага соядек ўтиб, говлаган ўйларини қаёққа қўйишини билмай юрар, гоҳ Шоахсий аъламга, гоҳо Шоражаб муфтийга дуч келар эди.

— Кузатинг, мулла иним, кузатинг,— дерди зийрак муфтий йигитчанинг доводирав, ўзига тикилиб қолганини кўрганда,— бандасиким эзгу сатий ҳаракатда банд эса, унинг қўнглида бад ниятга ўрин йўқдир.

Файзулло ҳам худди шуни кузатаётган эди. У ҳатто ўз отасида ҳам катта ўзгариш сезмоқда. Унда ҳозир на рўзғору савдо, на тўл мавсумининг ташвиши, на рақибга қаҳру ва бировни тергаб жазолаш; ҳаёт-мамотни ўртага қўювчи кескин асабий гурунглар бу уйда бўлмагандек, Убайдуллохўжа маъсум ва босиқ, ҳатто илгарги ёмон кўрган одамларига ҳам мурувват кўрсатиб, олий мақом мавзуларда мулойим суҳбатлашар эди. Моҳи қурбон кириши билан узоқ-яқиндан ҳожибадал келтирувчиларнинг кети узилмай қолди. Улар билан муомала қилиш, бағишловини олиб, хатга тиркаш машаққатли иш эди. Убайдуллохўжа бунга Шоахсийни мутасадди қилиб қўйди. Бунга ҳамма хурсанд эди — сергап аъламининг ҳадеб оёқ остида ўралашувидан қутулдилар: эртадан кечгача ташқари ҳовлида келди-кетди билан алақсийди. Лекин бир гап тарқалди: «Салорихаж ёлламанг, ўзим кузатиб бораман!» деб туриб олганмиш. Убайдуллохўжа бунга кўнибди. Кеча буни Zufунуннинг ўзи таассуф билан гапирди. Аълам боши билан Шергирон дарвозаси ёнидаги сарроҳларга бориб, Убайдуллохўжа учун оқ мешийдан саноч, яна маккайи яхдон тикдириб юрганмиш. Сафарга дасторбанд ёллашда ҳам Шоахсийнинг қўли бор дейишади: бу вазифага уста Исоҳолнинг рангрёзхонасидаги ёшгина пардозгарчи олишибди. Шоражаб муфтий, дасторбанднинг ёш эканлигида бир сир бордек, негадир хижолат тортиб, хавотир билан гапирди. Убайдуллохўжанинг бу масалаларда ўздан бемаслаҳат иш тутаетганидан нолиди.

«Қабо кияр»да ҳам, хилофи шаръий бир шай бўлмаса-да, Zufунунга ёқинқирамаган ишлар бўлди. Бунда Шоахсийнинг қўли борми-йўқми, аниқлаш қийин эди, албатта. Уша қутлуғ кунда ҳаж қилувчи кимса Маккага бориб қайтгунча счилмайдиган узун барқут либос қабо кияди. Қабо кийган ниятли киши, бўрдию катбага ётишолмай йўлда дорилбақога нойил бўла

қолса, ҳожи кетади. Маросимда уламога ош берилади, олий фатво ўқилиб, ҳаж сафари эълон қилинади.

Шундай куни маросимга амир дарборидан юпун бир эшони судур келиб ўтирса бўладими! Эшони судур дегани расмий диний рубтадир, еяр-ичари пошшоликдан, ўзининг кафанликдан бўлак нарсаси бўлмайди. Бу эса яна ўзига ўхшаш ориятнишини бир мадраса сўфисини ҳам эргаштириб келибди. Хуллас, шайх ул-исломликни ҳам ўз зиммасига олган амир ал-муслиминининг югурдаги. Асоий пир бажойи пир, дейдилар. «Қалломулло»ни дастурхонга қўйиб чўккалаганида, уламо: «Қаранг, қаранг: хат-чўп ҳам пошшоликники», дея шивирлашиб, мазах қилиб ўтиришди.

Лекин эшони судур «қабо кияр»га ҳазрати ҳумоюннинг фатвоси билан бирга, катта хушхабар ҳам олиб келган эди. Жума куни Болоҳовуз масжидида амир фуқароси Убайдуллоҳўжанинг номи хутбага қўшиб айтиладиган бўлибди. Йиғилган уламо бу хабарни хасталикда ҳаж сафарини ихтиёр этган бир муслимни фидойининг азму жазмига муносиб рағбат деб қабул қилди. Ҳазрат ҳумоюнни дуо қилганларидан кейин, кўзига қўйилиб ёш келган Убайдуллоҳўжа бу мурувватга жавобан, келгуси жума куни бутун Турки Жандий жарибига худойи ош тортадиган бўлиб, шу оннинг ўзидаёқ даҳабошини чақиртирди.

Энди Шоражаб муфтийнинг ҳам дилхиралиги тарқаб, мамнун ўтирар, Файзулло эса Зуфунуннинг чеҳрасидан маъноли жилваларни ўқигандек бўлар эди: яхшилик яхшилик тугдиради; бандаси учун мурувват ва ҳиммат энг арзон ва энг қимматбаҳо нимарсалардир...

Одамларнинг мулоқотлари ҳамйиша шундай беозор бўлса нима қилар экан? Шу кунларда ҳовлию маҳалла гавжум, Файзулло гоҳо бировларнинг юзларига беихтиёр тикилиб боқадиган бўлди. Уларда кўпинча сабру осойиш, маъсумлик ифодасини кўрар, келди-кетдининг тавозе ва мусалламлиги ўзига ҳам таъсир этиб, таниш-нотаниш ҳожи бадалчилар билан хонадон соҳибидек қуюқ омонлашар эди.

Катта хонадоннинг шу кунлардаги ўзига хос сирли эзгу ташвишлари уни ўз оқимиға олди. Энди у ногаҳоний алданишлардан ўзини йўқотган бола эмас, узун чопон кийиб отасининг хоналарида ўй суриб юрадиган камгап йигит бўлиб қолди, уйдаги катта-кичик ишлар кўпинча у билан бамаслаҳат қилинар эди.

Жума куни азонлаб маҳаллага чиқиб борди. Ҳозиёнда асосан Убайдуллоҳўжа хонадони: Файзуллонинг амакилари, уларнинг хешлари турар эди. Турки Жандий жарибида Ҳозиёндан

бошиқа яна ўи саккиз маҳалла бор. Шайхжалоил дарвозасидан тортиб то Хўжа Булғоргача одам, худди ҳайит намозидагидек ярим шаҳар кўчиб чиққан, ҳар бир гузару чорраҳада, сари бозору мадраса саҳналарида, дўкону қассобхоналар олдида чангакка олинган қўйлар нимталанар, ботмон гуруч дамланадиган дош қозонлар осилган эди. Бухоронинг бу жанубий маҳаллаларида, айниқса Ғозиён лабиҳовузида салқин, сердарахт жойлар кўп-у, лекин ҳозир қиш, музлаган ер қировдан оқариб, жулжикиб турибди. Намозгоҳ жомесида намозжумадан кейин Ғозиён калон мадрасасининг муллаваччалари, уста Носир ад-расбофнинг халфалари, Тўрақул удайчининг, Зикриё тўқсабонинг корандалари халойиққа ош тарта бошладилар. Убайдулло-хўжанинг ўзи узоққа боролмай, бир печа ақраболари билан маҳалланинг қадамжоси Имомғози мақбарасига чиқиб намоз ўқиди-да, қайтиб кириб кетди. Имом Ғози — чилу чор муштаҳиди якчашмининг бири бўлган, дейдилар, шунинг учун уламанинг исхвоси шу ерда эди, улар Убайдуллохўжага оқ фотиҳа бағишлаб қолишди, Файзулло ҳам Ғарибия, Косагарон, ҳожи Омёнбий маҳаллаларини айланиб, мулла Муҳаммадшариф мадрасасининг саҳнидаги супада мударрислар билан ўтириб ош еди. Бу ер гавжум, саришта, оройишли, бунда худойи ейинини кўплар орзу қилар, кўпроқ мулла одамлар йиғилган эди. (Кўза-чада олтин топиб, шу жойни масжиду мадраса билан маъмур этган саховатли Муҳаммадшариф ҳақидаги ривоятлар бу ерга кўпроқ зиёли, бадавлат одамларини жалб қилар эди). Уларнинг кўплари Файзуллонинг этагини ўпиб, ундан бир томчи обизам-зам, яримтагина хурмо умид қилиб қолдилар.

Қайтишда Гирибони чок дегаи кичкинагина бир мадрасан чўбини ёнидан ўтаркан, Файзулло бошқачароқ манзарани кўрди. Ривоятларга кўра, бу жойни бир мусибатзада қурдирган. Унда на супаю на бўйра, Турки Жандий пуштасини тўлдириб музлаган ерда ўтирган ғарибу ғуроба ўз косасидан бош кўтармай, очкўзлик билан ош ер, ўтган-кетган билан ишни йўқ эди. Мешкобчию пойкор, фаррошу гўлаҳ ялангоёқ дийдираган болаларини эргаштириб чиқибди, кўкарган қўлларида сопол синиқларини тутиб, худойи кутишар эди. Файзулло улар орасида бир бақирик, тартибсизлик ёки қўполлик кўрмади-ю, лекин ўзига бир эътибор ёки саломлашишга бирон интилиш ҳам сезмади. Афтидан, уларнинг фикри-ёди бошқа нарасада. Улар хайрли ишни ҳам, савобни ҳам ўйлаётганлари йўқ, овқат улар учун фақат — овқат эди.

Унинг кўнгли ғаш бўлди. Йўқ, отасининг саховатидан савоб тўлагани, дил хушлиги учун чиққан эмас эди кўчага. Инсон руҳияти мураккаб... Бу юпун одамларда бир ёмон ният йўқ,

албатта. Лекин кўнгил нозик... гоҳо шундай туюладики, ҳозир унинг мувозанатини фақат бир коса ош тутиб тургандек... Бир нарсa шубҳасиз: имоннинг тўқлиги — яхшиликдан. Ёмон одам ёмонлик туфайли дунёга келади. Ёмонлик эса — яна ёмон одамдан. Азали аввалдан бир-бирини урчишиб келади. Бу бир ланат занжири. Шу занжирни узиш керак эди...

Қадимий Турки Жандий даҳасида маҳалла қозонлари ярим кечадан кейингина йиғиштирилди. Бу гузарлар на наврўзу на ҳайитда бундай гавжум бўлган. Ҳозиёнинг ўзида эса ғала-ғовур машаррат азонгача давом этди. Бу ерда сайсхоналарга бирин-кетин тоғораларда ош киритдилар, отларга жабдуқ урилиб, файтунларга поча-пўстин тўшалган, қаердадир йиғи, чақириқ эшитилади. Тонг олдидан тўсатдан совуқ тушиб қор ташлашига қарамай, атроф кўчалар яна одамга тўла бошлаган эди.

Бу кечани ярим Бухоро бедор ўтказди. Тонг отганда кўчаю майдонларни, тому гумбазларни оппоқ қор қоплаган эди. Тонгги беғуборлик кўнгилларга ҳам кўчгандек, муюш-момушда ҳас-са таяниб турган мўйсафидлар соқолларини силаб, қор мусаф-фолигини эзгу сафар ҳайромадига йўйдилар.

Кўп ўтмай, қўш от қўшилган олти файтун, икки четан арава Ҳозиёндан чиқиб Қавола дарвозаси томон йўл олди. Оппоқ томлардаги бола-бақра, девор раҳнасидан бўйин чўзган келин-кеват бир жонланиб яна жим бўлди. Олдинги извошда солори ҳаж Абдулазиз алам Шоахсий билан ёш дасторбанд; ундан кейинги файтуннинг заррин шокилалари соябони остида пўстинларга ўралган Убайдуллохўжанинг ўзи, ёнида унга нисбатан жуда соғлом ва тик кўринган малла соқолли Шоражаб муфтий зуфунун, ораларида кичкинагина симобий салла ўраб чўкиб ўтирган — Файзулло эди. Амакилар, хотин-халаж, кузатиб борувчилар ўтирган тўрт извош билан юк ортилган икки соявон арава ўтгандан кейин, кетидан дув этиб тўлқин-тўлқин оломон эргашди. Қаволагача оппоқ кўчалар қора балчиққа айланди: ҳамшаҳарини ҳажга кузатиб қўйиш, уни кўриб қолиш ёки ба-рига қўл тегизиш каъбани тавоф қилиш бир умр насиб қилмайдиган кишилар учун астойдил бир тасалли эди. Дарвозага етгандагина ялангоёқ, юпунлар, бола-чақа, ёш-яланг узилиб қолиб, кузатувчилар камайди. Шундай бўлса ҳам, вокзал майдонларида эзгуликка шай юзлаб қариялар кўзларига ёш олиб, ҳаж карвонига оқ йўл тилаб, қадамда дуо қилиб, таъзим бажо келтириб турдилар. Кузатувчиларга тилла танга улашилди, оқ фотиҳадан кейинги «омин!» бир янграб тинганда извошлар ортидаги паранжили хотинлар орасида аччиқ нола эшитилди. Бу Райҳон бибининг товуши эди.

Юкларни вагонга ортиш вақтида Файзулло онасининг ёнида

бўлди. У одамга бардош қанчалик кераклигини шу ерда билди. Масковда онасини соғиниб юрак-бағри қон бўлганда ҳам бунчалигини сезмаган эди: ҳажга кетаётган катта йигит ғурури ҳам уни она бағрига отилишдан тийиб қололмади.

— Ёлғизгинам! Битта бўлса ҳам қирқтага татиган қўлтиқ-туморим... Чиллада ялпизга тушиб топган тирноғим...— дея шивирлаб, йиғларди она.

— Менга ҳеч нарса қилмайди, дадамларни дуо қилинг, ойи...— деди Файзулло.

— Болагинам, қачон сенга тўяман...— деб қалтиранди она унинг ота ҳақидаги гапини эшитмагандек.

— Насиб қилса, эсон-омон қайтиб келамиз...

Лекин Файзулло паршон эди, она йигиси бу сафар унга меҳру муҳаббатдан эмас, қандайдир кўргиликдан дарак бергандек таъсир этди. Жунжикиб, онасининг чачвон остидаги қизарган кўзларини кўргандек бўлди.

— Насиб қилса...

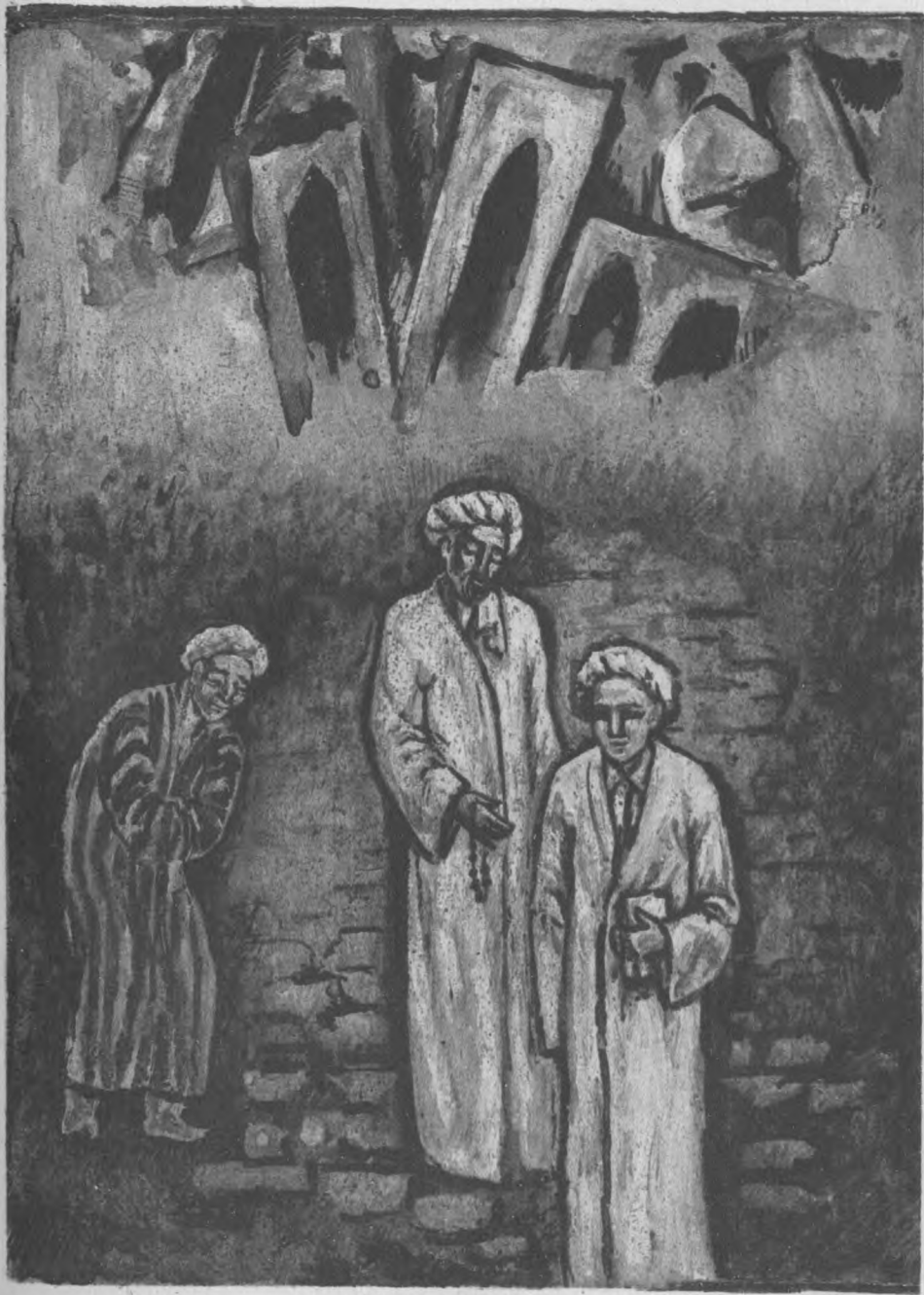
— Мулла болам, мунча тез катта бўлиб қолдинг, бошгинанг омон бўлгур, сени тагин кўрамаппми...— она бирдан ҳушидан кетгандек чўккалаб, боласининг оёқларидан қучмоқчи эди, Файзулло уни чаққон кўтариб:

— Ойи!— деди қатъий. Кейин юмшаб, пушти мисрий паранжининг этакларини қоқди.

Бошқа оналар «ашки саодат, бахт кўз ёши» деб Райҳон биби-га бекорга ҳавас қилишарди. У ўғлининг бағридан узилиб ҳеч қаёққа кетишини, ҳатто ҳажга боришини ҳам истамасди. Бунини Файзулло ҳам билади.

Вагонда икки кунгача, деразага тикилиб бораркан, кўзига опасидан бўлак ҳеч нарса кўринмади. Унинг ёшликдаги ажинсиз, дилбар қиёфаси ҳам, соғиниб-саргайган интизор йиллари ҳам, ҳозирги йиғлаб қақшаган, оқ толалар чаккасига тушган, ҳасратли чеҳраси, қизарган кўзлари ҳам гўё вагон деразасига нақшланган эди. Бу кунлари Файзуллонинг хаёлига нималар келмади! Ўзининг таянч нуқтасини тополмай тентираган ношуд тақдирини ўйласа ҳам, отасининг ўз умидсиз аҳволини била туриб бу маънисиз сафарга отланганини ўйласа ҳам— нуқул кўз ўнгига онаси келар эди.

Хос вагон анча эркин, юklar ортилган хонанинг йўлаги бутунлай бўш, тўрдаги хонада муфтий ҳам, аълам ҳам, ҳезроқдан келган дасторбанд ҳам Бухородаги охирги уйқусиз кечанинг қасдини олишар, фақат ота—ухлаяптими ёки шундоқ ётибдими. Файзулло билмасди. Вагон ғилдиракларининг бир маромдаги шовқини Файзуллони ҳам элитди. У ҳам хаёлларидан толиқиб, суяниб ўтирган сўрисиди ухлаб қолди. Уйғонганида ўртадаги

темир печкада саксовул чирсиллаб ёнар, ташқарида ҳаммаёқ кўзни қамаштиргудек оппоқ эди. Иссиқ вагонда деразадан бу қадар кенг, мусаффо дунёни кузатиб бориш завқли туюлди Файзуллога. Баҳри очилиб кетди.

Лекин бу жимжитлик, узоқ ва оппоқ масофалар, худди ёзилмаган қоғоздек, мазмунсиз эди. Файзуллонинг кўнгли ҳувиллаб қолгандек, хаёлига ҳеч бир ўй келмади. Ҳамсафарлари намозгагина туришди-да, нонуштадан кейин яна тебраниб мудраб қолишди. Орқага аста оғиб кетаётган чексиз-ҳадсиз оқ бўшлиқлар, узоқда пуштиранг паранжида кичкинагина бўлиб яна онаси кўзга чалинди. Кейин бу шарпа ғойиб бўлди-ю, кўзидан томган бир томчигина ёш ҳам эрталабки қуёшда пуштиранг бўлиб кўринди. Сўнгра оппоқ кенгликларнинг ўзи ҳам уфққача шу рангга йўғрилди.

Файзулло ўйма гулли чарм жуздонидан бир парча қоғоз олди-ю, тиззасига қўйиб ўтирди. У волидан муҳтарамага, оламда яккаю ягона онажонига мактуб ёзмоқчи. Лекин нима деб ёзди? Ташлаб кетганига афсус қилибми, яна «опажон», «меҳрибон» деган чучмал гапларми? Кўнглида дардми, бир катта ниятми—нимадир бору, бошига фикр, тилига сўз келмайди...

Самарқандда ҳам, Тошкентда ҳам вагон улатиш, божу хирож муомалаларни билан солари ҳаж Шоахсийнинг ўзи шуғулланди. Тошкентда у Убайдуллохўжанинг топшириғи билан кимларгадир бир такана қоракўлча чиқариб берди. Узоқ маневрдан кейин поезд бирдан қўзғалиб, остонадаги таҳорат қумғони ағанаганда бўйра тагига сув кетиб, новча дасторбанд ҳам керишакериша ўридан турди. У тикиш-чатиш, супуриш, дазмол босиш сингари «уй ишлари»ни яхши кўрарди. Ювиниб-тараниб, чой дамлик келгунича, аллақайси шаҳарнинг қозиси мулозимларига ош кўтартириб кириб, аёти мухтасарни ўқитиб, «қиттак» ҳожибабдал бағишлаб тушиб кетди. Бўз дастурхонда ўроғлиқ катта тоғорадан хушбўй ҳовур кўтарилиб, бутун вагонни тутган эди. Ухлаб турган ҳамсафарларнинг иштаҳаси очилиб, димоғлари чоғ бўлиб кетди.

Убайдуллохўжа ошга турмади. Умуман, у ҳозир фақат таҳорату намозга турарди, холос. Оёғида кўпинча ҳазрат Шоахсий ўтирар, мудраганча эзгу оятларни мунгли қироат қилиб, дилларга зил бир ғашлик солиб борар эди.

У ҳозир ҳам, ошини астойдил егач, ёғли қўлларини маҳсисига артди-да, бой отанинг оёғига чордона қурди, шамол уриши мумкин бўлган ён томонлардан кўрпасини яхшилаб қистирди.

— Тақсир...— деб хаста овоз билан гап бошлади Убайдуллохўжа одатдагидек...

У мана шу одам билан жўнгина гаплардан гаплашиб ётишни

ёқтирар эди. Балки Шоахсий аълам билан сўзлашиш осон бўлгани учундир. Ёнига Файзулло ёки Шоражаб муфтий ўтирса, гап тополмагандай, соатлаб жим қолади. Жўнроқ Шоахсийнинг суҳбатлари эса ортиқча зўриқиб ўйлашни, муаммо ечиш ёки масала баҳсини талаб қилмайди, чарчатмайди ҳам, бетоб одамга шу тузук, тўсатдан юмуш чиқиб қолса, унга иш буюриш ҳам мумкин.

Лекин Файзулло гоҳо бошқа нарсани ўйлаб қолади: ота ўглининг кўпроқ Шоражаб зуфунун билан бўлишини истаб, Шоахсийни ўзига банд қилмаяптимикин? Файзулло буни дераза олдида муфтий билан узоқ сўзлашиб қолганида отанинг шу томонга кўз қирини ташлаб қўйганидан сезади: маъқуллайди шекилли, Шоахсий билан қолишини истамайди.

Мана, Файзулло яна дераза олдида, чўян изда филдираklarнинг бир маромда тақиллаб боришига қулоқ солади, чексиз, оппоқ бўшлиқларга тикилишдан толиқади. Ҳамсафарлари — ўз кишилари, яқин танишлари бўлишига қарамай, баъзан ўзини мутлақо ёлғиз сезади. Ёлғиз, оламга бегона, ҳеч кимга фойдаси йўқ, ихтиёрини кимгадир берган маъносиз сафарга чиққан, ичи бўм-бўш бир одам... Бола.

У доим ўзини катта, мустақил одамдек ҳис қилишни истар эди. Ҳозир эса, ичидан ўксиб болалигини кўмсади, бола бўлгиси келиб кетди, атрофида ҳеч ким бўлмаса-ю, тўйиб бир йиғласа. Тоғдаги ўтинчи болани эслади. Оти нима ҳам эди? Чайир, гапга ҳам пишиқ, ўз дунёси. Ўз ишлари бор... Ҳа, оти... Эргаш эди шекилли. Ҳа, Эргаш. Файзуллонинг тенгқури. Ҳозир ўша Эргашдай бўлгиси келиб кетди: ўзига ўзи хўжайин, ҳеч нарсага жавобгарлиги йўқ. Файзулло эса... Нимагадир жавобгар, лекин жавоб беролмайди. «Мана бу менинг ишим», деб айтолсайди. Толхивичдан кажава тўқишдек кичкинагина бир иш бўлса ҳам.

Ёлғиз қолган Шоражаб муфтий унинг ёнига келиб тўхтади, у ҳам деразага — совуқ бўшлиқларга тикилди. Қизиқ, шу одамни ёнида кўриши билан Файзуллонинг болалиги аллақадёқка гойиб бўлади. Сўнгги вақтлардаги азобли ўйлари у билан боғлиқ эканини дилидан туяди чоғи, унинг мулоҳазаларидангина эмас, овозини эшитса, ҳатто нафасини яқиндан сезса ҳам хаёллари безовта бўла бошлайди. Улар гўё хаёлан баҳсга киришадилар, сўзлари хаёлларининг давоми сингари, чет қулоққа гоҳо кутилмагандек эшитилади.

— Айтинг-чи, Зуфунун, одамлар нега ҳажга борадилар?— тўсатдан сўради Файзулло ўйчан.

Тақир чўлларда, изғирин ялаган совуқ мармардек ялтироқ тепаликларда ўтган йилги шувоқнинг қуруқ новдалари титрар, икки кундан буён жон эгаси кўринмас эди.

— Инсоннинг у дунёлигини ўйлаши — руҳий етуклик нишонидир, мулла ўғлим,— деди ҳазрат ва оппоқ қирларга тикилди. Бу жонсиз бўшлиқларда жазирама ёздан хотира — тепасини қор қоплаган хашак, сомон ғарамлари учрар, улар атрофида ҳаёт нишонлари сезилар эди. Ана ўша яккам-дуккам ғарамлар тепасида қарчиғай гир айланиб юмрон овларди. Файзулло бу дарранданинг шамолга қарши томондан қиялаб келиб, овига ўқдай тикка ташланишини, тирик жонга шафқатсиз санчилишини томоша қилиб боради. «Тирик жонзот дунёсида умумий қонун мана шу бўлса-чи?— деб ўйларди у.— Ўзгартириб бўлмайдиган қонун... Йўқ. Одам ўзи ҳақида ҳеч нарса билмайди. «Руҳий етуклик...» Руҳ... у бир идиш эмасдирки, фақат эзгулик билан тўлдирсанг».

— Бирини, иккинсини имонли қилармиз, илло одам кўп-ку, Zufunun, тумонат ахир...

— Гап шунда-да, мулла Файзулло. Аммо дин-чи? Сиз билан биз шунчаки художўй эмасмиз, бизнинг қудратли воситамиз — дини ислом муқаррар! Ҳа, у, фақат у тумонатни бийлаб олмоққа қодир.

— Восита, дедингиз... Мақсад надир, худоми?

Муфтий шогирдиниң елкасига қўлини қўйиб, ўйланиб қолди. Дафъатан чуқурроқ кетди чамаси, ҳай майли, бу зукко навқирон борган сари унга маъқул бўлмоқда, ундан ҳеч нарсани яширгиси йўқ.

— Йўқ,— деди Zufunun,— мақсад яна инсондир, унинг руҳоний камоли. Мана, тоат-ибодат, дуою илтижо қиламиз. Буларнинг эгамга етиб боришига мен ишонмаймен. Аммо булар бари бандасини ёмон ниятлардан алахситади. Инсон болаеси шундайки, унга яхши бўл, деганингиз билан яхши бўлавермайди. Унга нимадир керак.

— Худо керак?..

— Балли. Агарчандиким худо бўлмаса, уни ўйлаб чиқармоқ зарур бўларди. Имон — тажалли субҳи азал. Имон керак, ишонмоқ керак. Худога ишонмоқ бандасини инсофли, имонли қиладир, ахлоқ даврасинда ушлаб турадир. Дўзахга ишонинш даҳшатда тутса, жаннатга ишонинш тасалли берадир. Булардан ҳеч қандай жинний қонунлар мажмуаси билан алмаштириб бўлмас. Қонунни бузмоқ мумкин, алмаштирмоқ, ўзгартирмоқ, бекор қилмоқ, ниҳоятти сотиб олмоқ мумкин. Имон эса ичингизда, уни ҳеч нарса қилолмайсиз.

— Одамга сеҳрли эртаклар керак, унга дин керак, денг. Сиз билан биз яна оддий диндорлармиз. Мен сизга Зайниддин деган бахтиқаронинг машъум қисмати-ю, бир эшоннинг қаллоблигини айтиб берган эдим...

— Динни айблаб чакки қиласиз, Файзуллохўжа. Инчунун, у дунёга инонмоқ ҳам дин. Шоён бир ташбиҳ айтдингиз — бамисоли сехрли эртак. У дунёнинг борлиги ҳақидаги ақида бандасига олтин тизгиндир десак аини ростдир. Бу дунёдаги ишларнинг тарозуси ҳам ундадир. Сиз айтган эшони қаллоб у дунёлигини ўйласа ўша кирдикорни қилармиди? Зоҳирий шариат пешволари борким, инсонни асло ўйламайдилар.—Шоражаб муфтий беморнинг оёғида мудраб ўтирган Шоахсий аъламга кўз қирини ташлаб қўйди. Ҳуфунун ўзи табиатан сира ҳазм қилолмайдиган бу одам билан ҳамсафар бўлиб қолганига доим хафа эди. Баҳовиддин мазоридagi иртижоъпараст шайхлар билан борди-келди қиладиган, ўта ивирсиқ, подон ва мутаассиб бу «оқ муҳур» аъламни, унинг барча қилиқларини жони севмасди.

— Фарқи нима, бари бир диндорлармиз...— деди Файзулло.

— Фарқи шундаки, биз ботиний тариқат йўлини тутганмиз. Зеро, қани, такрорланг-чи, мулло:

«Ва лақад зайяннас самоад дунё бимасобиҳин ва жаалинаҳо ружуман лишшаётин».

Файзулло бехато, чиройли қироат билан такрорлади. Устози давом этди:

— Қуръони шарифнинг ушбу сурасини улар: «Биз фалакни фаришталар ила безадик, токи шайтонларга хай бермоқ ниятида», деб шарҳлайдилар. Биз эса: «Осмонни илм юлдузлари ила безадик, токи жаҳолатда тош бўлиб отилсинлар», дея тушунтирамиз.

Файзулло фарқини англади ва маъқуллади. Лекин кўнгли ҳамон тўлмас, устози билан олишгиси келар, энди бунга ҳадди сигиб ҳам қолган эди.

— Мисл имон, диёнат, руҳоний поклик, инсон камолоти тарафдоримен,— деди у яна тикка қараб,— аммо одам бу дунёда ҳеч бир муаммо билан иши йўқ, меъров бўлиб қолади-ку?

Бу маҳал чала уйқуда ётган отаси кўрпа остидан бегона ва хулуқ овоз чиқариб, ҳаммани чўчитиб юборди. Жойнамозда сужудга кетган аълам ҳам сесканиб ўрнидан турди. Ҳаммалари бемор тепасига бордилар. Оқариб, анқайиб қолган дасторбанд ҳар замонда пичирлаб калима келтирарди.

Шоражаб муфтий беморнинг манглайини артиб, томирини кўргач, унга нимадир деб далда берди, ёстиғини тузатиб, бошини сал кўтарди-да, аччиқ чой ичирди. Бирпасдан кейин бемор ҳам, бошқалар ҳам тинчиб, ўзларига келдилар.

— Мана кўрдингизми, мулла ўғлим,— деди ҳазрат Файзуллони яна дераза ёнига бошлаб,— бандасининг қисмати шу. Унга бу дунёнинг муаммоларни дағи муфоил на даркор?

Отасининг кутилмаган хунук инграши Файзуллога қаттиқ таъсир этган, хаёлини баҳс мавзудан тамом чалғитган эди.

— Сихатлари кўп ночор,— деди у хавотир билан.

Зуфунун индамай деразага тикилди. Изгириин қор учқунларини ер бағирлаб супураб, оқ барханлардан ошириб узоқларга олиб кетар эди. Вагон ҳам анча совиди, қишнинг бир тутам кунни тугаб дарров қоронғи тушди. Девоорга осиблиқ шишали фонарни бу тун ўчирмадилар, пилигини пасайтириб, тонгни бедор кутдилар. Файзулло негадир айниқса кечалари ўзини ёлғиз сезар, кўрқар, кўзига уйқу ололмас эди. Ташқарида қора тун, изгириин тирқишларида ҳуштак чалиб, ётоқнинг иссиғининггина эмас, фазинини ҳам, гўё ундаги тириклик асарини ҳам тортқилаб олиб чиқиб кетар, вагонларнинг жонга теккан тарақлашиғини қолар, кеча узайиб кетгандек, тонг ўрнига яна бошқа бир машғум, тубсиз қоронғиликни бошлаб келадигандек туюлар эди. Шундай пайтда тўлғаниб безовта бўлган бемор ёнида Шоахсийнинг қутсиз товуши ўша зим-зиё туннинг овозига ўхшаб эшитилар эди.

— Худованди каримни ёд этинг, иншоолло, эзгу сафардасиз...

«Ажал келса мамнун бўлинг, ҳожию ғозий кетасиз» дегани эди бу. У ўлим тўшагидаги беморнинг жонини аврар, тақдирга тап бериб оламдан кўз юмишга кўндирмоқчи бўлар эди чоғи. Файзуллонинг ҳам бу одамга нафрати келиб кетди.

Эртасига Убайдуллохўжа ўзини анча тетик сезд. Салон совуқ, деразаларга муз нақш солган бўлса ҳам, астойдил таҳорат олиб, дасторбанддан оҳорли яктак-лозим сўради, узун қабосини кийиб, намозини ўқиб, жойинга ётди. Паканадан келган Шоахсий бетиним шивирлаб гапирар, ивирсир, поезд тўхтаганда югура тушиб, тансиқ таом келтирар, қозоқлардан исириқ, ҳар хил доривор ўт топиб келар, бесўнақай дасторбандга иш буюрар, бемор атрофида парвона эди.

Шоражаб зуфунун унинг акси — салобатли, босиқ, камгап, қомати тик, ёш ва чиройли кўринарди. Салласини қозиққа илиб, кўркам кузалган сарғиш соқолини тутамлаб келиб, бемор бошида эгилади-да, ақлли кўзлари билан ёқимли жилмайганча ҳолаҳвол сўрайди:

— Кўнглингиз тортса иссиқ-иссиқ чой ичинг, тақсир. Дасторбанд йнгит бошингизни уқалаб қўйсин, енгил тортасиз. Намоз қазо бўлди, деб ташвиш тортманг, хастага беш ракаат фарз эмас.

Муфтий, Шоахсий аълам, Убайдуллохўжа қарийб тенгқур

одамлар. Лекин Файзулло қараб турса, отаси улардан ўн беш — йигирма ёш қари кўринади. Сийрак соқолида қорасидан оқи кўп, пурсиз кўзлари ничга чўккан... Нимага берди бу одам умрини? Мол-дунё кўйида асабий изғишлар, низо, нафрат, рақобат... беҳаловат жаҳонгашталиқда дунё кўркини кўрмай, олтидан бўлак нарса кўнглига сиғмай ёниб ўтди. Ҳозир дасторбанднинг узун бармоқлари унинг кўкиш чакка томирларини силаркан, сариқ қовоқлари оламни кўзидан тўсган эди, бесўнақай новча эса гўё унинг ўлик-тириклигига ҳам парво қилмайдди, юмушини бажарса бўлгани. Бу безабон, бу найнов Файзуллодан атиги икки ёшгина катта бўлса керак. Лекин сафар давомида ораларида икки оғиз гап бўлгани йўқ.

Сафарнинг еттинчи кунин кечқурун Убайдуллоҳўжа ақрабоси Шоражаб билан ўғли Файзуллони ёнига чорлади. Ботаётган куннинг симобдай совуқ нури музлаган деразадан аранг ўтиб, унинг саргайган юзига жонсиз тус берар, кўз тубларига қора соя солар эди. Тириқлари кўкара бошлаган ориқ бармоқлари билан Файзуллонинг қўлини пайпаслади. Файзулло отасига ҳеч вақт қўл берган эмас, нуқул бош эгиб қуллуқ қилар эди, холос. Ҳозир совуқ бармоқларидан сесканиб кетди.

— Ўғлим...— деди Убайдуллоҳўжа ҳеч нарса кўрмаётгандек маъносиз кўзлари билан тикилиб. Файзулло бу кўзларда йўқлиқни, чексиз ҳасрат, пуч умид маҳкум этган буюк йўқлиқни кўрди.— Ўғлим... моли-дунёمنى сизга васият қилганман. Дарборнинг тарака хатчинлари васиқани модарингизга топширгайлар... Амакиларингиз кўп очкўз, рақибларингиз беомон. Уларга зийрак бўлинг, оқилона тасарруфу тижорат қилсангиз, алҳамдулилло, мулкингизга мадоҳил келиб, мен ҳам тупроқда тинч ётурмен...

Бу гап кўпдан кутилган бўлса ҳам, дафъатан ҳаммани қарахт қилиб қўйди. Анча жимликдан кейингина дасторбанднинг хушук хотинчалиш йиғиси эшитилди. Шоахсий типирчилаб қолди:

— Қўйинг, тақсир, ундайчикки хаёлларни!— дея қўл силтаб, исириқ тутатиб юборди.

Беморнинг гаплари Файзуллода негадир на қўрқув, на раҳмшафқат ҳисси уйғотди. Уни ғалати совуқ туйғулар чулғаган эди: бу одам ҳеч вақт унга оталиқ меҳрини билдирган эмас, мана, ҳатто шундай пайтда ҳам — фақат мол-мулку рақиблар... Ахир бу балки унинг сўнги сўзларидир. Васиқа муносабати бўлмаса Файзуллонинг опасини ҳам тилга олмас эди. Муштипар у ёқда бир ҳамдам тополмай ўз ёғига ўзи қоврилиб ўтирибди. Мушфиқини бир илиқ гап билан ёд этмаса-я. Айниқса мана шуниси алам қилди Файзуллога.

Бу вазиятда ўзини оғир тутиб, оқилона босиқ гаплашаётган фақат Шоражаб муфтий эди.

— Кўп тўлгонманг, хўжам, камқувватсиз, малол келмасин,— дерди у,— истаганингизни бажо келтирайлик, андиша қилмай буюраверинг, эҳтимол орқага қайтиш кўнглингизга келгандир?

Шоахсий бу гапдан сесканиб, бетоқат олайиб қўйди. Лекин Убайдуллохўжа буни пайқамагандек, Шоражаб муфтийга қараб давом этди:

— Қачон кўз юсам ҳам субҳисодиқда чиқаринглар. Халойиққа айтинг: дунёдан розимен — ўғлим қоладур. Сиз, тақсир, Файзуллохўжага васийлик қилинг. Норасида кўнглини овлаб, роҳ ростга солинг.

— Хотирингиз жам бўлсин, хўжам. Лекин ўзингизни уринтириб қўйяпсиз,— деб муфтий уни нохуш гаплардан тийган бўлди. Иссиқ ўраб ётқиздилар.

Бу кеча ҳам чироқ ўчмади. Отасининг оёғида ўтирган Файзулло музлаган деразалардаги шамол ҳуштагига қулоқ солар, бу ўлтиришнинг ўта бемаънилигидан бўлак ҳеч бир фикр хаёлига келмас эди. Тун ярим бўлганда Шоахсий аълам секин келиб кифтига қўлини қўйди:

— Жанобингиз пича ором олгайлар, акун мен ўлтириб турай...

Файзулло ўрнига бориб бош қўйдию кўзига уйқу келмади. Неча кундан бери уйқусизликдан унинг ҳам кўзлари ичига ботиб кетган, бошига ғилдиракларнинг шовқини ўрнашиб қолгандек, поезд тўхтаганда ҳам қулоғида тинмай тарақлаб турар эди.

Тонг олдидан отасининг аҳволи яна оғирлашди. Ингради, тўлганди, дард уни қийнаган сари нимадир гапиришга уринар, Шоахсий унга ниманидир тушунтириб энди тинчитдим деганида, бемор яна бошқатдан бошлар эди.

Файзулло оғир чарчоқдан пинакка кетган эканми, отасининг овози уйғотиб юборди:

— Менинг каъбам ўз уйимда! Бухоро — менинг каъбам! — деб бўғилаётгандек хунук товуш билан алаҳсиради бемор. Файзулло сакраб ўридан турди. Лекин жимлик чўккандан хотиржам бўлиб, яна ёстиққа бош қўйди. У энди бу беҳаловат тунларга ўрганиб қолди, сафар эмас — азоб эди. Охири-кети борми, билиб бўлмайди...

Сахарлаб кимдир эшик очди. Қаҳратон қиш совуғи қоронғи ётоқнинг бутун мудроғини ямлаб, карахт бир жимликда сирли шарпа, шивир, маънисиз ивирсиш, босиқ йиғи эшитилди.

Убайдуллохўжа жон таслим этган эди.

Бунга ҳеч ким деярли ҳайрон бўлмади. Фақат энди нима қилиш керак, деган маънодаги мубҳам бир жимжитлик босиб турарди гира-ширада.

Биринчи бўлиб Шоахсий ўзини тутиб олди. У югуриб-елиб юриб аллақандай кичик бир станцияда вагонни эшелондан уздириб четга чиқартириб қўйди, кейин аллакимларни топиб келиб узоқ ёсини ўқитди. Ҳали ҳеч нарсаси аралашолмаган Файзулло ҳар сафар эшик очилиб вагонни паға-паға совуқ ҳовур тўлдирган сари жулжикиб, гўё кичрайиб борар, на тилига гап, на кўзига ёш келар эди. Дасторбанд унга янги тўн кийгизиб, белига қийиқ боғлаб қўйганидагина эшикка яқин турдию, мурда юзига қарашга ҳамон юраги бетламасди. Шоражаб муфтий унинг бошини кўксига босиб таъзия билдирди. Шоахсий эса ҳамон тинмасди, гўё шу воқеани кутиб тургандек, солори ҳажнинг асл вазифаси худди шудек, бирдан жонланиб ҳамма ташвишни ўз зиммасига олди. Қорбўронда кўмилиб ётган бу кичкина шаҳарчадан машҳур миллионер Убайдуллоҳжанинг танишларини, станция ва шаҳар бошлиқларини топиб келди. То улар ёрдами билан вагонни кечаси Тошкент поездига қайтариб улагулларича Файзулло таъзия қабул қилишдан бўшамади. Шу ҳам тузук бўлди шекилли: Файзуллонинг ота оёғига йиқилиб йиғлашга вақти бўлмади, у буни эпловмасди ҳам, бундай қилишга қурби ҳам, кўнгли ҳам йўқ эди ўзи.

Ярим кечадан сўнг вагон орқага қараб йўл олди. Гўё ҳеч нарсаси бўлмагандек эди: миёда яна ўша ғилдирак шовқини, ўша хира чироқ деворда пирирайди, совуқ бурчақда чўккалаган дасторбанд чан-чан этиб нимадир кавшайди, юзига дока тортилган жасад ўз ўрнида тебраниб бормоқда, югуриб чарчаган Шоахсий жойнамозиғаёқ ёнбошлаб уйқуга кетди... Фақат энди йўл орқага, ота ўрнида совуқ жасад, олдинда яна қутсиз, гуссали кунлар, юракни эзадиган бир ҳафта... Ҳа, дунёнинг ўзи билар экаи қаёққа бошлашни. Файзулло ўрганиб қолган деразаси ёнида отасига узоқдан тикилиб боради, унга яқинлашиб юзига қарашга ҳануз юрак қилгани йўқ.

Шоражаб муфтий яқинлашди. Бир-бирларига тикилдилар. Иккаласининг ҳам кўзлари қуруқ эди.

— Мана шундай, ўғлим... Бу дунёда нақадар қудратли бўлса ҳам, бандасининг ҳоли — оқибат мана шу.

Файзулло биринчи марта ўзини... Йўқ, етим эмас, етимликни у жуда катта фожиа деб билмас эди. У ўзини ожиз, нотаъон сезди. Ҳамма ўйлаганлари, олдинда шундоққина бутун турган умри пучдек туюлди. Бирдан муфтийнинг кўксига бошини қўйди-да:

— При комил...— деб йиғлаб юборди.

Ҳозиргина отадаи айрилган ўспириннинг йиғлаши табиий эди. Лекин Шоражаб зуфунун бу йиғининг нажот излаш маъносини тушунди. Боланинг унга «пири комил» деб мурожаат қилиши ҳам биринчи марта.

— Падарингизнинг васиятлари бу дуоғўйингиз учун қиёмат қарз, ўғлим, сизга илгаридан ҳам меҳрим тушган эди, хўп десангиз, ота ўрнида ота, сабиллигингизни билдирмасман, иншоолло.

Бу маҳал Шоахсий аълам келиб Файзуллони ётишга мажбур қилди: «Ўзингизни олдириб қўясиз бунақада. Озгина ором олинг, ўзингизга келинг, ҳали ташвишингиз кўп, хўжам!»

Ётди-ю, Файзулло отасиз қолганини, кўп ташвишлар, одамлар билан муомала, мол-давлат юки зиммасига тушганини биринчи марта сездн. Ором қаёқда! Тонг ёришиб, муз безаклар билан қопланган деразадан қор шуъласи тушди. Марҳумнинг юзидаги оқ дока ҳам қордек совуқ кўринди. Файзулло отасининг ёнига бориб ўтирганида елкасида зуфунуннинг нафасини сездн.

— Балли, ўғлим, падарингиз билан бир дам холи бўлинг, бапуржа видолашинг...

Зуфунун ўликнинг юзини очиб қўйиб, ўзи нари кетди. Файзулло журъат ва иродасини бир жойга тўплаб астойдил тикилди. Ажабо, няғи тиккайиб, сийрак соқоли тарвақайлаб кетган, кўзлари косасига чўккан, қирра бурунли бу сомондек юз унга бирдан бегона туюлди. Гўё у кечагина эмас; аллақачон ўлган, Файзуллодан аллақачон узилган ёт бир киши эди.

Аслида-ку ундай эмас, Файзулло кўнглининг бир чеккасида бунн сезиб, билиб турибди. Бу — унинг отаси, падари бузруквори. У ўғлини ўзича севарди, ўзидек бўлишини истар, сафарларга бирга олиб юрар, «Тожирлар элнинг ашрафидир», деб яхши ўғитлар қилар эди.

Файзуллонинг ёдида — отаси уни бир кўпкарига ҳам олиб борган. Болжувондами, Қоратегиндами, эсида йўқ, у вақт энди 12 га қадам қўйган пайти, кўпкаридан кейин қоракўлча жаллоблари билан бир ёвонда меҳмон бўлдилар. Ҳамал ойининг ўрталари эди. Хардандону шувоқ-шўра гуллаган, қоракўлча жаллоблари яйлов кезиб, тери йиғадилар, тўйиб барра кабоб ейдилар. Қоракўл сурувлари ёвон атрофига қувиб келинган, дашт этагига чодиршаб қурилиб потила қозонлар оспланган; чўри-халаж ловияшўрак қайнатади, қўй соғадн, аччиқтош сувида юнг пишитадн, пилобий, зайтуний деган эрони бўёқларнинг анвойи ҳиди адирларда анқиб ётади.

Нариқода, қум хомалари орасида эса қароллар, чўпонлар «қорақўлча тоблайдилар». Файзулло ўша томонларга айланиб борди. У бўғоз қўйларнинг қумда ағанаб қийналиб қўзилашини кўрди. Юзини соқол босган, енг шимариб олган эркакларнинг ифлос, қўпол қўллари қўйларга ёрдам бериб, шилимшик қўзичоқларни йўлдошидан айириб оладилар-да, она эмчагига оғзини бир тутиб... терисини шила бошлайдилар. Баъзи қўйларга ёрдам ҳам бермай, тўлғоқ пайти бўғзига пичоқ тортиб, қўзичоғини қорнидан ёриб оладилар. Файзулло аввал титраб кетди, кўнгли айниди. Чўпонлар бу ишларини ҳафсала билан, қувониб-тиржайиб бажарар эдилар. Файзулло жажжи қўлларига чўпон таёғини олиб, ўзини зўрға тийиб турганида бир чўлиқнинг чарақлаб кулган юзига кўзи тушди. Еш чўлиқ қўлидаги энди туғилган тирик қўзичоқни иссиқ қумга ташлади.

— Юмала, юмала, жонивор, жингала гулинг зап очилади!— дерди у. Анчадан кейин иссиқ қумда типирчиплаган қўзичоқни олиб онаси томон элтди. Меҳрибон йигит экан, қўзичоқ она эмчагини тимирскилаганда Файзулло энди ўзига келган эди, ҳалиги «меҳрибон» йигит қўзичоқни қўлига олиб, «бўлдими?» деб эркалади-да, сўйиб юборди. Файзуллонинг кўз ўнги қоронғилашиб, таёқни улоқтирди, бақириб йиғлаганича орқасига қараб югурди. Йўлида, қумда дўппайиб ётган бир нарсага қоқилиб, қўланса ва шиллиқ бир уюмга юзи билан тушди: бу, ҳозиргина териси шилиб олинган бир кунлик қўзичоқларнинг пашша ёприлган гўшт уюми эди. Файзулло жирканиб, юзига елимдек ёпишган шиллиқни кўз ёши аралаш енг билан артиб, яна югурди, яна йиқилиб, ўксиб йиғлаганча ўтовга етиб борди-ю, узоқ қийналиб қусди. Уни эркалаб кулишган меҳмонлар, отаси ва унинг улфатлари кўзига ёмон кўриниб кетди. Бу улфат ҳалиги елимли гўштан қозонкабоб қилдириб, суягигача чайнаб узоқ ишрат қилди. Файзулло эса ҳар замонда кўнгли ағдарилиб, қора уй керагасига осиглиқ бўз халтадаги нордон сузмадан жиндак оғзига солганча тишини тишига қўйиб, бир чеккадан ўқчиб ўтирар эди.

Болалик таассуроти кўнгилга ёмон ботиб қолади. Худди ярадек, узоқ вақтгача битмайди. Шу-шу бўлди-ю, Файзулло ота касбидан кўнгли қолди. Убайдуллохўжа уни ўзига меросхўр қилмоқчи эди, у эса бу касбгагина эмас, отанинг ўзига ҳам лоқайд бўлиб ўсди.

Мана энди жасади олдида бегонадек, дийдаси қотиб, кўзига ёш ололмай ўтирибди, худонинг ўзи кечирсин.

Бу балки унинг ўз ҳолатидан ҳамдир. Совуқ вагонда кечаёқ шамоллаб қолганини шундай пайтда бировга айтишга андиша қилиб, ичидан ўтганини ўзи билиб ўтирган эди. Лекин, бари

бир, иситма ошкор қилар экан, унинг жунжикиб қалтираб ба-
зур ўтирганини пайқаб, иссиқ чой бердилар, ўраб ётқизиб қўй-
дилар.

Бухорода ҳам қаҳратон қиш экан. Бири ўлик, бири тирик,
ота-бола чўзилиб ётган хос вагон Когонга қайтиб келганида,
бу ерда ҳам бўрон турди. Шунга қарамай, вокзал гавжум, Фай-
зулло совуқда қақшаган оломоннинг гувлганини эшитди,
яланғоч теракларнинг музлаб қотган шоҳларини кўрди: уни
пўстинга ўраб ченага ётқизган эдилар. Иситма хуруж қилиб,
гоҳо муздек бўшлиққа чўкиб кетар, гоҳо қалқиб чиқиб, кўзига
потаниш юзлар, қиров қотган соқоллар, кўкарган лаблар кўри-
нар эди. Булар мунча кўп? Отаси қаёқда? Унинг ёнида одам
бормикан? Ё ҳамма Файзуллонинг теварагидами? Баъзи юз-
ларни танигандек бўлади, нимадир сўрамоқчидек талпинида.
Ана, шу совуқда юпун кийинган Хўжа Зухуриддин маҳдум ҳам
шу ерда, мирза Муҳиддин ҳам, Аҳад Соиб кундровнинг ҳам кўз-
ойнаги ялтиллаб кўринди, чеккароқда Шоражаб Zufунун ош-
наси Дилкаш қори билан гаплашиб турибди. Хуллас, ҳамма шу
ерда. Гўё Убайдуллохўжа эмас, Файзуллохўжа ўлгандек... Ўрта-
да ола чопонга ўранган паканагина Абдулазиз аълам Шоахсий
ниманидир тушунтиряпти. Файзулло унинг гапини эшитма-
ди-ю, лекин қулоғида отасининг ўлим олдидаги «Бухоро — ме-
нинг каъбам!» деган бақириги янграб кетди. Бухоро менинг
каъбам... Бухоро... Бухоро эса, мана, совуқда қақшаб ётибди,
ўша-ўша, юпун, ғариб...

Чена қорни ғирчиллатиб жилиб кетди. Йўл четида мункил-
лаган чоллар дийдираб соқолларига фотиҳа тортиб қолишади,
ярим-яланғоч бола-бақра кўкарган юзларини енглари билан қор-
бўрондан тўсиб, ченадагиларни кўриб қолишга интилишади.

Нимасини ҳам кўради? Бу ченадагилар ҳам улардан баттар
қашшоқ, ожиз... Бу шокиладор соябонли ченалар, қўш-қўш
қўнғироқли отлар, мўйна пўстину чақмоқли саллалар эса —
бари шунчаки шалдироқ... Аслида — на арзигулик ўй, на эртаги
кун. Ким нима ниятига етибди?..

Файзулло неча вақтдан бери ўйлаган ўйларини, орзуларини
эслашга уринар, бу ўйлар билан узоқ йўлларга бориб, алда-
ниб, руҳи пуч, ўлик қайтиб келаётгандек бўлар, фикрини бир
жойга тўпловмай, зим-зиё бўшлиққа чўкиб кетар, ҳушсиз ёт-
ганини пайқаб яна уйғонар эди. «Бухородаман, — деб ҳушсини
йиғишга ҳаракат қиларди, — каъбага бориш ўрнига Бухорога
қайтиб келдим. Менинг тақдирим шу экан. Бухоро — менинг
каъбам... каъбам... қани менинг каъбам, қани онажоним?»

Ўтдек ёнган манглайида салқингина, юмшоқ қўлни сезди.

— Шу ердаман, болам, шу ердаман, ўргилай...

Файзулло онасининг товушини таниб, манглайдаги ўша қўлга ёпишди, уни юзига босди, кўзига сурди.

— Ойижон..

— Алаксираяпсиз, болам, кўзингизни очинг.

— Кўзим очиқ, ойи, сизни кўриб турибман,— деди Файзулло. Шифтнинг қизил жуфт вассаларини, юлдузсимон шарафаларни кўргач қаердалигини англаб, бор кучи билан сакраб турмоқчи бўлди.— Дадамиз...

Райҳон биби икки қўллаб кўксидан босиб, авайлаб ётқизиб қўйди, қайноқ пешонасидан ўпди. «Сизни кўриб турибман», деган Файзулло кўзини астойдил очганда онасининг чеҳрасини кўриб яна ҳушидан кетаёзди. У онасининг ўзига таниш илгариги қиёфасини хаёлан кўриб турган экан, энди эса, кўз очганида унинг бирдан оқарган сочларини, қип-қизил қовоқларини, қорайиб кетган, ориқ, серажин, нурсиз чиройини кўрди.

— Қиблагоҳимиз чирқиратиб кетдилар, болам,— она йиглаб бўлган эди, қип-қизил мижжаларида ҳатто нам кўринмади.— Лекин сиз ётишингиз керак, у ерда одам кўп...

Русумга мувофиқ, Убайдуллохўжани ҳожи сифатида кафанга эмас, ўзининг мисрий салласига ўраб, Болоҳовузнинг хос тобутига қўйдилар.

Файзуллони фақат дафн маросимига олиб чиқдилар. Жаноза аъло ҳазрат ўзи жума намозига чиқадиغان Болоҳовуз масжидининг пешайвонида ўқилди. Бухорода камдан-кам бўладиган қаҳратон совуқ, дам-бадам бўрон туришига қарамай амирликнинг бутун уламози шу ерда, ҳовуз бўйи, оппоқ қор босган майдонда пўстину бўрк кийган казо-казолар чўкка тушган, узоқ-яқин кўчалар ҳам тирбанд. Жанозани кейинги йилларда катта мулкдорлар орасида нуфуз ортириб дарбор аҳлининг эътиборини топган Шайх ул-аъзам ўқир эди.

Файзуллонинг ранги кетган, шу совуқда ҳам бадани намниқиб, зўрга оёқда турарди, бир ёнида Шоражаб муфтий, бир ёнида амакилари. Барлосларга хос катта юзли, ёноқлари чиққан Шайх ул-аъзам «салоти жаноза»ни ўқиб бўлганидан кейин худонинг қудрати, бандасининг ожизу қойимлиги ва рубъи маскунининг фапо ишларидан ваъз айтиб тасалли билдирди, марҳумнинг улуғ савобларини бир-бир санагач, қиёмат ҳамда оддий қарзларга ўтди. Файзулло тинглаётгани йўқ, унинг ёниб турган боши буларни идрок этишга ожиз эди. Гап нималар қарз ҳисобланиши, нималар ҳисобланмаслиги, узилмаган қарзнинг охиратда тутиши, рози-ризалик ҳақида эди. Файзулло тиз-

засининг дармонсизланаётганини сезиб, ёрдам сўрагандек безовта аланглади.

— Пири комил...

Уни суяб турган Шоражаб муфтий шошиб қулоғига шивирлади: «Розимен валепеъматимдан денг, мулла ўғлим, мингданминг розимен, денг».

— Розимен...— деди Файзулло қуруқшаб ёпишган лабларини базўр очиб.

Руҳоний отахонининг шошиб шивирлаши уни иситмадан бир оз чалғитган эди. «Хужжат пеш қилган ҳар бир кимсадан падар бузрукворимнинг қарзларини тўла узгаймен, деб айтинг».

— ...тўла узгаймен. Зуфунун...

Зуфунун унга бугун ҳақиқий оталик қилди: у бўлмаганда бу қаҳратон кунда, узоқ чўзилган оломонли маросимда Файзуллонинг шамдай қотиши турган гап эди. Ҳамманинг қаршилиги, бутун уламонинг олайиб боқишига ҳам қарамай, Шоражаб муфтий уни «зотилжамга чалинган, жони қил устида турибди», деб четга етаклади-да, чанага ўраб ётқизиб, уйга олиб кетди. Ғозиёнинг тор кўчалари топталган, лекин изғирин ҳамон қор учқунлатар эди. Аза йиғиси билан хонадонни бошига кўтарган хотинхалаж ичидан Райҳон биби отилиб чиқди. Зўрға оёқда турган Файзулло она қучоғида яна ҳушидан кетди...

Йўқ, бу уйқу эди, Файзулло буни тонгга бориб ўзи фаҳмлади. Она багрининг иссиғида у қандайдир зил юкдан қутулгандек снгил тортиб кўзини очди. Ташқари оппоқ, бўрон тиниб қуёш чиққан, қазноқда кимлардир ивирсирди, дарвозахонада боғлиқ той безовта. Файзулло ўзининг кейинги вақтда отаси ётган хос хонада эмас, ҳовли тўридаги ўн бир тўсинли шабхонанинг кунгай пешайвонида ётганини кўриб кўнгли тинчиди. Қошинли печлари доим иссиқ бу холи жойни яхши кўрар, ўзини бегона кўздан холи, мустақил сезар эди. Ичкарига очиладиган эшикдан онаси ҳам бемалол кириб-чиқиб юради.

У ҳозир яна келиб қолади. Онаси. Файзулло унга ўзини тегик кўрсатиши керак. Шундоқ ҳам эзилиб кетибди. Ўрнидан турди, майда нақш, ингичка жиякли енгил тўнни кийиб, бошини тангиган мовий белбоғни ечди-да, қозиқдан мисқоли салласини олиб ўради.

— Қасалсиз ахир, болам...— деди она кирибоқ. Саллашнинг оппоқ печи Файзуллонинг юзини яна ҳам сариқ қилиб кўрсатар эди.

— Йўқ, ойи, мен энди касал эмасман,— деди у.— Бу — бошқа нарса, бошқа, ғалати... Йиғлагим келади, йиғлаёлмайман. Одамларни кўргим, гаплашгим келади, гапим йўқ уларга. Гапирсам улар тушунмайдиганга ўхшайди...

Улар гиламда ёнма-ён ўтирар эдилар. Файзулло шундоқ кўзининг ёнгинасида опасининг мунгли чехрасини, бошига ёпинган гижим рўмолидек майда ажин босган кўз тубларини кўрди, кўк томири бўртган иссиқ қўлини икки ҳовучига маҳкам қамаб гапирди:

— Ойижон, айтинг-чи... юрт меҳрини одамларга ким ато этади?

Кутилмаган бу гапдан Райҳон биби ҳайрон бўлиб, яна алаҳтаяптими, дегандек намчил кўзларига тикилиб қўйди.

— Қайдам, болам...

— Айтинг, ойи!— ўтирган жойида салласини олиб, ёнидаги тахмонга қўйди. Опаси унга дўппи кийгизди. Она қўлларининг тафтига тўймаган Файзулло давом этди.— Мен дала-даштарини мизни, элу элатимизни яхши кўраман деб, шуларни соғиниб қайтган эдим. Энди билсам... Бор-йўғи бир сизни яхши кўрар эканман, ойижон.— У қайноқ бошини она бағрига қўйди.— Қасал бўлганимда ҳеч ким кўзимга кўринмай қолди. Негадир, ўлиб кетишимдан эмас, сизни йўқотиб қўйишимдан қўрқдим, ойи. Сиз саволимга жавоб бермадингиз?

— Мен на билай, болам... Гоҳи эзгуликлар она сутти билан киради дейишади. Гоҳилари — эзгу одамлардан, ўргилай. Нега сўрадингиз?

— Одамларга меҳрни қандай ўргатиш керак?

— Вой, болагинам... Сизга, мени яхши кўринг, деб ўргатувдимми?

— Йўқ.

— Меҳр — булоқ. Унинг кўзини очиш керак.

Файзулло бир талпиниб қўйди, касалманд юзида, киртайган кўзларида ёрқинлик кўринди.

— Масковда сизни соғинардим, ойи... Мана шу новвотранг гижим рўмолингизни эслардим, тушимга кирардингиз, бағрингизга қайтсам дердим. Аммо негадир ҳеч қачон, ойим келса эди, демасдим...

— Шунинг учун ҳам она юрт дейдилар-да, болам.

Шундан кейин улар узоқ жим қолдилар. Ташқарида йўтал эшитилди. Она ўрнидан тураркан, рўмол учини кўзларига босди.

— Бу тўлғоншларингизда бошингиз тошга бориб урилмаса кошкийди, болам...

— Устоди комил,— деди йўтал овозини таниган Файзулло.— У киши менинг гапларимга тушунадилар. Сиз тушунасизу шу киши тушунадилар, ойи.

Узун бўйли Шоражаб муфтий қора чопонда тик қоматини эгиб саломлашди.

— Келинг, зүфунун,— деди Файзулло. У анча тетик эди. Мулозим даста-ю, дастшў келтириб, қўлларига сув тутди, хонтахтага чой-пон қўйди.

— Хўш, оёққа туриб кетибсиз, иншоолло...

— Булоқни биласизми, зүфунун,— дея гапни шартта буриб олиб кетди Файзулло.— У табиий бўлади, ўзи қайнаб ётади. Фақат бекилиб қолганларининг кўзини очиб юбориш керак. Меҳр ҳам шундай. Меҳр ҳам — булоқ. Инсонларнинг меҳр булоғи...

Бу гаплар Шоражаб зүфунунга жуда маъқул тушди. Улар келишдиларки, инсоннинг меҳр булоғи — кўнглида, руҳиятида. У — яна ўша имоннинг ўзидир. Уни очиш, поклаш — бутун умрини бахшида қилса арзийдиган аъмоли биссавобдир.

Лекин устоди комил ҳозирча суҳбатни бўлиб, кундалик зарур ташвишларни эслатди: вақт ўтиб кетяпти, қиблагоҳнинг учини еттисига қўшиб ўтказиш маъқул туюлади; изн бериш лозим. Файзулло тетик бўлса ташқари ҳовлида кўрниш бериши керак, келди-кетди кўп, фотиҳа, тасаллию таъз, бари кўнгил иши... бундай пайтларда ёмонлик унут бўлади.

Азалик ҳовлининг мароми маълум. Учно еттиси, йигирмасию қирқи дегандай, бу маросимлар бари ўтганча ҳам ҳар пайшанба, ҳар жума, ярим тунда қозон осилиб, қора тонгда ош тортилади. Кунни бўйи бош эгиб кириб, бош эгиб чиқадиған қари-қартағ, қора кийған уламою руҳоний, ичкари-ташқарида бир маромда эшитиладиган умм ил-китобининг етти ояти, хотин-халажнинг йиғи-сиғиси, охири кўринмайдиган бир хилдаги маънисиз серташвиш кунлар, сўник руҳ, ёлғизлик узоқ ҳафталар, ойлар давом этиб, бари Файзуллонинг тушларида ҳам ҳамроҳ бўладиган бўлди. Буларнинг ҳаммасига изн беришгина эмас, бутун рўзгор унга қараб қолган, иш бошню корфармолар азондан саломхонада ҳозир бўлиб унинг оғзини пойлар эдилар. Улардан ҳам кўра, таъзияю таскин билан кўнгил сўраб келганларга муомала қилиш ҳали дарди аримаган Файзуллони гоҳо шундай чарчатар эдики, у ота ўрнида қолган Шоражаб муфтийга шикоят қилишга мажбур бўлар эди. У ҳам нима дейди, у ҳам нонлож:

— Начора, мулла ўғлим? Тасаллига бандаси ҳамиша муҳтож.

— Мен бунга ёшлик қилар эканман.

— Одамзод туғилган кундан у дунёлигининг ўйини ўйлайди. Бу дунёи-дун бир дебочадир.

Шундан кейин узун қаро кунлар яна бошланади. Файзулло бу сўник муҳитга кўникиб ҳам қолгандай эди. Бу қора кийимлар, бу эгик бош, мунгли фотиҳаю йиғи-сиғилар унинг маънос

руҳига монанд келгандек, энди сукут ва ёлғизлик ҳам унча қийнамай қўйди. Кийим-боши, юриш-туриши сипо, атрофидаги руҳонийлардек камгап, катталар қатори намозни канда қилмай оҳиста яшайдиган бўлди. Илгариги болаликдан фақат безовта ўйчанлигигина қолган эди.

Отасининг оқсоларлари ўтгач, бир кун раҳматлиكنинг арвоҳига қуръон буюриб, шомда ҳовлига кириб келса, супада яна Шоражаб муфтий ўтирган экан.

— Хўш, кишту корингизга кушойиш берсин, боймулло. Аммо ҳамал кирди акун. Хонанишинлик ҳам бас...— деди у Файзуллонинг узун чопонда чўзилинқираб кўринган бўйига тикиларкан.

Чиндан, Бухорога баҳор келган эди. Девонбеги ҳовузининг девдек тарвақайлаган қари тутларига оқ лайлак қўнди. Катта саватга ўхшаган қуруқ хас-хашак уялари жонланиб, кўзларни қувонтирарди. Бўй-баста тик, анча салобатли бўлиб қолса-да, рангиди қасаллиكنинг нуқси аримаган Файзулло навбаҳор нафасини пайқамай қолган эканми, зуфунуннинг эслатишидан кейингиди ўзининг нақадар узлатга чекинганини ҳис қилди ва гафлатдан уйғонгандек чор атрофга қаради. Сал ёмғир севалаб ўтган эди, ҳаво намхуш, чопилган гулзордан бўлиқ тупроқ ҳиди келади. Эски девор сарховида майса кўкариб қолибди, қаердadir мусича ку-кулайди. Файзулло чаккасига тегай деб турган ёш олчадан кичкина новдани синдириб, тиши орасига олди, бўрта бошлаган куртакнинг талх таъми лабида қолди.

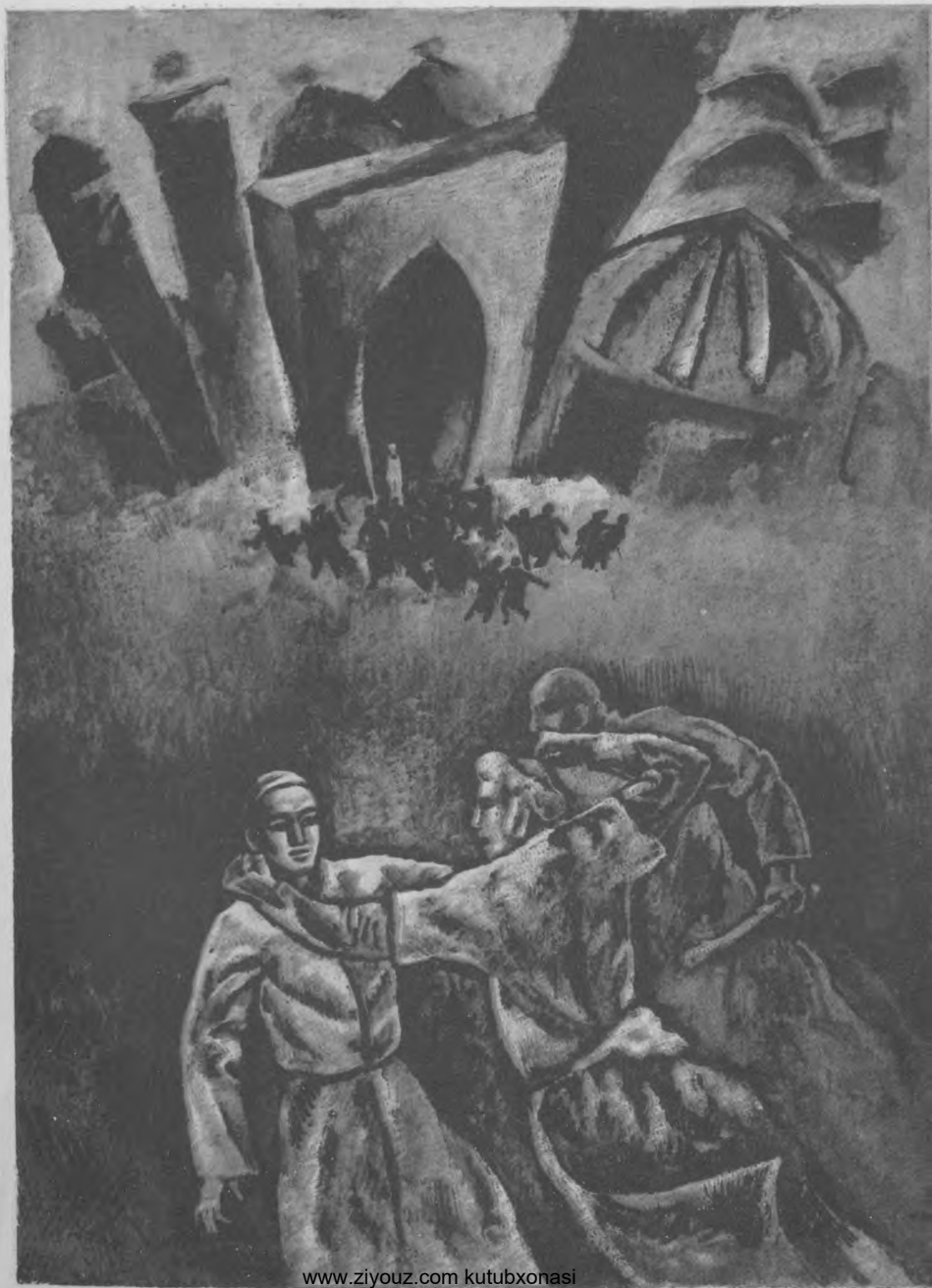
— Ҳамал кирди — амал кирди, дегувчи эди Шаҳобиддин тоғам. Цеҳқонларга ҳавас қиламан. Келгуси амали тайин бўлган одам — билҳақ толен бутдир. Оламда нима гап, ўзингиз қайси саъй-аъмол билан мамнунсиз, зуфунун?

— Дуогўйингиз мол-дунё ташвишидан холидирмен, биласиз. Бизнинг аъмолимиз бандасининг кўнглига раҳм-шафқат, муросан мадора, эзгулик уруғини сочмоқдир. Бу бир умрлик заҳмат ва фидойилик иши эканини сиз билан гаплашган эдик. Жамоат аро кўриниш беринг, ўғлим. Муллаю сомеъ ташна, масжиду мадрасаларда, уламо даврасида бўлаётган қайноқ баҳслар шунчаки масалачилик эмас, биз такомилни имон, руҳий поклик ва эзгуликка интилоқдамиз.

— Жамоат этагингизни тутарми, зуфунун?

— Кўпчилик шу билан банд эса, кам деганда бад нияту гуноҳшумликдан дили чалғийди. Сиз яна шошаётирсиз, Файзулло.

— Мен сиз билан бўламан, устоди комил, диёнат кучига аминман. Ота мулкимни шунга истифода қилурмен. Лекин бу ишнинг самарасини кўргим келур.

— Ваъзларимизга чиқинг, мулло иним, гарчандиким кўрма-гайсиз, илло сезгайсиз, иншоолло.

Шаҳарнинг кўп жойларида, ҳамма масжиду мадрасаларда уламнинг баҳсу машварати авж олган пайт эди. Бирида ўта мавҳум масалачилик ойлаб давом этса, бирида «ер ёғи» ёқишни тақиқ ёки тавжиз этиш сингари жўн бир вайдан мубоҳаса ғузгалар, бирида мавлавий муфсирлар диний китобларга ёзган ўз ҳошияларини маъқулласалар, бирида фусаҳо Эрон инқилобини шарҳлаш билан машғул эди. Шоражаб муфтий мазмунан буларнинг барини ҳам маъқулламас, аммо фуқаронинг шу мажлислар атрофида бандлигидан мамнун эди. «Уч нимарса уч нимарсасиз қойим эрмасдур,— дер эди у,— мол бетижорат, давлат — бесиёсат, фан — бебаҳс бўлмайди». Фан эса, унинг наздида, аввало одоб-ахлоқ муаммоларидан иборат эди. Ва уламо баҳсларининг энг қизиғи, энг сернуфуз ва суронлиси Шоражаб зуфунунинг ўз атрофида, унинг Кўкалдошдаги машҳур ваъзалари муносабати билан бўларди. Бу ерга кўпроқ муллою маҳдум, қорин жовон, мактабдору шогирдбаччалар ёприлиб келар, гоҳ бообрў қозию, ҳатто баъзи жадиidler ҳам пайдо бўлар эди.

Навжувон боймулло Файзуллохўжа қатнай бошлаганидан кейин Кўкалдошдаги бу жулислар яна ҳам катта эътибор қозонди. Пири комил унга минбар пойидаги гилампўш супадан жой тайин қилган, бу ерда у фазли комил соҳиблари қатори, гоҳ Абдулазиз аълам Шоахсий билан, гоҳ мадрасанинг обрўли мударрислари билан ёнма-ён, катталардек чордона қуриб ўтиradi.

Бу гал ҳам бўйра тўшалган саҳну супалар тўла, иккинчи қаватда мезаналарни туташтирган йўлакларгача гавжум, мадрасанинг Миёнсаройидан Лабиҳовузга тушиб кетган тош зиналарида ҳам сомёлар жой топиб чўкка тушган, эшиги очиқ ҳужраларда ўтирган муллаваччалар пастдан кўринмайди, уларнинг арзон бўз саллаларигина ихлосмандлик билан тебраниб турбди.

Банораспўш мударрис деган билан, ваъз пайтида Шоражаб ҳазрат унча салобатли кўринмас эди: эғнида оддий узун мовут чакмон, бошида одми салла, Файзуллога содда донолик белги — калта қирқилган сарғиш соқолига яширин ним табассум кўрингандай бўлди. Лекин ўз бўйи баробар заррин тўқали воизлик хассасини таяниб, ҳайбатли мадраса пештоқи ёнидаги айланма гиштин зинадан минбарга чиқаётганда халойиқ сеҳрлангандек жим бўлиб қолди.

— Аҳли сунний вал-жамоат! — деди мударрис яста томоқ қириб. Одатда унинг биринчи жумласи ҳам сомёга мурожаат,

ҳам ваъзининг мавзунини билдирар эди. Демак, бугун ҳам гап масалан масоил, яъни исломининг софлиги, хусусан, сунний мазҳабларининг фикху тариқатлари уларнинг мусаффолиги ҳақида эди.

Мударрис бу мазҳаблар тарихидан бошлаб, ханифийдир, шафийдир ёки маликийдир — бари мусулмон ва шариятан тегишлиликларинини, фақат қай бири қиёснн, қай бири ижмоънн тавофитин билан фарқланишинини тушунтирди. Шоражаб ҳазрат ўзга воизлар сингари, ҳадису ашбёнлардан тушиб мутаассиф сомеъларни йиғлатиш ёки зикру сужуд ҳолатига келтиришни кўзда тутмас, у дини исломни қадимий ахлоқ қондалари тарзида шарҳлаб, ундан эзгулик ботиний камолот ниятида истифода этишни орзу қилар эди. Шунинг учун ваъзлари кўпинча маъҳул эса-да, сомеънинг хаёл қилиши, гоҳо турмуш ҳолатларини олаб баҳсга жонли аралашувини тақозо этарди.

— Гуноҳнинг гуноҳлигини, савобнинг савоблигини ҳар кимса билладир. Илло ҳамон гуноҳ бору ҳамон савоб бор. Сабаб? — дея мурожаат қилди мударрис муллабаччалар ўтирган қанотга ўгирилиб. Меҳроб тепасидаги иовий кошннлар қусида товляниб, мударриснинг фазлу фасҳига шавқланиб ўтирган ёш муллабаччаларнинг юзларида, бекасам тўн ва ақиқ саллаларида акс этар эди.

Орқада бир букурроқ мўйсафид, кўринишидан мактабдор датиб ё қорн, ўрнидан турди.

— Ҳар кишининг ўз эътиқоди ўзига ҳўб ва ўз иши ўзига маъқулдир, улуг ҳазрат: Окибат, андиша-ю, фаросатли кимса айр жонибига, зоти бад эса шарм тарафига майлу рағбат қилур, — деди-да, йўталиб-йўталиб, ўтирган жойида бўйрага чўкди.

— Боракалло, — деди ҳазрат мударрис. — Ҳар кимсанинг ўзига, ўз имонига иловадир. Магар ўз ишинг ўз имонинг бирла монанд эрса, хайр жонибига рағбат қилурсен. Инсон учун энг улуг илму фунун — баҳоли қудрат кўпроқ яхшилик кўргазиб, бақадриҳол камроқ ёмонлик қилиб яшамоқдир. Жумла мўминда ёмонлик дўшманат, имони пок бўлса, бадкорлик бўлмагай. Имонлар соф эрса зулму таҳқир, обгору фақир қайдин келур?

— Ҳаммави мусаффо қилиб бўлмас. Ваман яъмали мисқол шаруратуни шарра яраҳу. Ҳар киши ўз кирдикорининг жазобейга етгусидир!

Бу овоз Шоахсий аъламники эди. Фаизулло қайрилиб қарамади, уни жавобнинг қандай бўлиши қизиқтирар эди, ёгондан нақш бериб ясалган балаид минбарга тикилди. Бу муаммо кўпчиликин талпинтириб қўйганини мударриснинг ўзи ҳам пайқадн чамаси, жимликда анча ўйлагандан сўнггина малла соқолнинг тутамлаб давом этди:

— Сиз давомини айтмадингиз, аълам: қад афлаҳа ман за-
каҳо вақад хоба ман дассаҳо, яъни ҳар кимса яхшиликки қи-
лур, ҳамиша нажот топгайдир. Тақсиримнинг саволлари акса-
риятимизга ҳоло одмий эшитилур. Зеро, руҳи шахсиятимиз маъ-
навий камолотдин ҳануз узоқдир. Иншоолло, бир кун эришур-
мизким, имонни мукаммал зот бундоқ дея ўйламағай. Чаро, у
ҳар муслимға мушфиқу мутриб бўлиб, ани раҳм-шафқат ила
тўпроқдин кўтарурким, бандаси жазо қопусига бориб етмағай.

— Ижоза, ҳазрат,— деди яна Шоахсий.— Жанобингизнинг
имон тушунчалари кўп мавҳум ва бежисмдир. Ҳол онки, имон
аниқ олти имарсадан ботаркиб турур: «омантибиллоҳи ва ма-
лонкатиҳи ва кутубиҳи ва русулиҳи ва хайриҳи ва шарриҳи
миноллоҳи таоло ва — лбаъси баъдал маут,— Шоахсий бармоқ-
ларини бир-бир букиб санай кетди,— яъни худонинг бирлигига,
малонка ва пайғамбарларининг покизалигига, қутби-қуръонга,
яхши-ёмон худодан эрканлиги ва у дунёнинг бовужудлигига
инонмакдан иборат.

--- Олимсиз, илло харфхўрсиз, аълам,— деди Шоражаб муф-
тий босиқлик билан.— Имон — инсоннинг руҳидир. Олим бўлиб
икки оламни билган кимса ҳам уни билмаслиги мумкин. Зеро,
инсон руҳи — учинчи оламдир. Имон — тажалли субҳи азал —
оламни ёрутгувчи илк нур... Иннолло ёмур билъадл ва л-их-
сон... — мударрис ғоят чиройли қироат билан гапирарди. Қўпол
Шоахсийнинг эътирозлари гўё эсдан ҳам чиқиб кетди. Мудар-
риснинг овози саҳидагиларини сеҳрлаб қўйгандай эди, у тўхта-
ганда чуқур жимлик чўкди.

— Шайъани ҳам тўпроқдан кўтарурмизми?— дея қичқирди
шу пайт Шоахсийнинг ёнида ўтирган бироз. Демек, баҳс сўн-
маган эди.

— Суннийю шайъанинг кечмиш қомли низолари Бухорон шариф
номига неводдир!— деди Шоражаб муфтий бу фитнаомуз луқ-
мага тезда зарба берди ниътида. Уч йил аввал бўлиб ўтган сун-
ний-шайъа қирғинлари, ундан кейин ҳам ҳар замонда учқун олиб
турган беъмани низою нифоқ ҳали ҳамманинг ёдида эди.

— Дуруст, биз шайъат ул-имом Али таълимига хайрихоҳ
эмасмиз. Дини ислому имонимиз поклиги учун чолишар экан,
ихтилофларимиздан баҳс этурмиз. Илло ғазот тадбири била
эмас. Ҳар қандай таҳқиру зулм таъъимизга хилофдир. Биз зин-
ҳор-базинҳор ҳар ерда фақат эзгуликни руғуб қилғаймиз.

Мавзу беихтиёр шайъа мазҳабларининг тарихию фикҳи-тари-
қига ўтиб кетди. Кейинги йиллардаги Бухоронинг диний-хуро-
фий тўлганишларидан беҳабар Файзулло буни шунчаки ваъз
деб тинглар, севимли мударрисининг бу бобдаги кенг билимла-
рига ҳам маҳлиё эди. Шоражаб муфтий ҳозирунларининг қис-

тов саволлари билан мухталифлар таълими баёнида анча ичкариларга ҳам киришга мажбур бўлди.

— ...Хусусан,— деди у,— исна-ашшариъа мазҳабидаги шиъа, Ироқу Эрон ва Баҳрайнда муқимдирларки, фақат имом Али ҳадисларини тан олиб, қуръон шарифни камситадилар. Аларнинг мужтаҳидлари маҳди қиёматни башорат қилурлар. Яна «Китоби ақдас» таркиб этиб, қуръони шарифни ислоҳ қилурга, ани «Баён»и Боб отлиғ китоб билла алмашмоққа жулу этадилар. Дағи ул макруҳким, онлар ўзларини «ахли ҳақ» атаб, Али руҳи абаддир, ул янги имом маҳдий бўлиб дунёга қайтгай, дея, иштиғол кўргузурлар. Алавий мазҳабидирким, «Китоб ул-амажму»да таснуҳ таълимини баён этиб, жаннату дўзахни инкор этадир, инсонни биссавобки, жони фақат имом Алига, гуноҳкор бандасининг жони эса ҳайвонларга ўтгуси, дея ташвиқ қилур...

Мударрис шиъа фикҳи-тариқатининг нечоғли чалкаш ва ғалат таълимот эканлиги, бу ислом ва имоннинг поклигига нечоғли путур етказишини сўзларкан, мажлис тобора жонланар, орқа йўлаклардан бесабр луқмалар эшитила бошлаган эди.

— Шиъаларнинг ашуро таъзиси — бидъат! Муҳаррам ойида, қаро азадорлик чикора? Бунни орадан бартараф қилмалидур, уламо фатво берсин!— деб қичқирди бир туркман муллasi.

— Жўйбари Қалондаги хусайнияҳоналардан тараладиган хуниқ овозага тоқатимиз йўқ, мусулмон қулоқига эришдур!

— Мудҳиш қирғинлар мана шундоқчикин гаплардан бошланади, тақсир!— деди сур телпакни якшоҳа кийган жадиднамо бир ёш мулла ўрнидан туриб. Қатта гардишли кўзойнагини қаншарига суриб, Шоражаб зуфунунга дадил тикилди,— шундай бадният кимсалар маъносиз фожиага даъвату рағбат қилиб, сўнг четга чиқиб турадилар.

— Ким? Кимни айтадир?

— Шиъа-сунний ғавғосидан сўнг қувилган раис Мирбурҳониддин ҳам Ширбадан чорбоғида базм бериб, ҳозир Бухорога яна қози-калон бўлиб келибдир.

Шоражаб муфтий бу суронли гаплардан ўзи ҳам шюшиб қолиб кафтини кўтарди, сабр қилишга чақирди. Базўр жим бўлдилар.

— Жамоат! Бизнинг аъмолимиз амри маъруф ва наҳий мункардир, яъни одамларни ёмонликдан тиймоқ!— деди мударрис босиқ товуш билан. — Бинобарин, ҳар навед шўришу ғавғодин йироқ ва сиёсатга бедахлдурмиз...

Бу вақт Абдулазиз аълам Шоахсий ўрнидан турди. У нимадандир ич-ичидан мамнун, аммо бунни билдирмасликка, юзида порозилик аломатини бўрттириб кўрсатишга урингани сезилиб турарди. Ҳамманинг назарида, бу тадбиркор, нуфузли ва бир сўзли аълам ҳозир ниманидир бошлаши керак эди. Ҳатто му-

дарриснинг ўзи ҳам унинг оёққа туришидан хавотир олиб, безовталанди. Чунки Шоахсий доим амал ва кескинлик тарафдори, жамоатнинг ярмини ўзига оғдириб, эргаштириб чиқиб кетиши ҳам мумкин эди.

Лекин, йўқ, бунинг тамом тескариси бўлиб чиқди. Шоахсий мулоҳазакор бир мурасасозлик билан сунний-шиъа можаросини четлаб ўтиб, ётиқлига сўз бошлади. Унинг норозилиги эса бошқа томонда экан:

— Тақсир, бу дуоғўйингизнинг изҳори ниятиким, кўп лафзи мавҳумага куч урадирмиз. Ваҳоланки, ислому имон поклиги эзгу аъмол ва саъйни тақозо этадир. Бир хайру савоб қирқ гуноҳни ювгай, демиш машойихлар. Хусусан, шаҳримизнинг мусулмон қавми ҳар навъ жамият ва жулусу машварат тасорифига ҳамиша муҳтож. Сомеъларингиз ичинда, иншоолло, андак соҳибони мулку сармоя бовужудким, биз катта маблағлар жамғариб, имону диёнатимиз йўлида кўп савоб ишлар қила билгаймиз. Инчунун, Бухорои шарифдан Маккаи мукаррамага темир йўл солиш жумла мўмин авлоду аждодининг алал-абад муқаддас армони эди. Ушбу шоён диққат тadbирга енг чизғаб, пора жамғармоқни кулли мусулмон элати аро бошлаб юбормоқ бухороликларга зотан вожиб эмасму? Ужмоҳу ҳаш йўли — шоҳу гадога баробар...

Аъламнинг сўзи маъқулловчи луқмаларга, олқишли суронларга кўмилиб кетди. Мударрис саромаднинг ваъзига хилоф келмаган, аксинча, уни бир саъйи-савоб билан тўлдирадиган бу тақлиф кўпчиликни тўлқинлантирган эди. Жамоатни хавфли сунний-шиъа низолари ҳақидаги мавзудан четга чалғитган бу жонланиш Шоражаб муфтийга ҳам беозор туюлди, у шовқинни маъқуллагандек минбарда жилмайиб турарди. Ҳар қандай яхши иншоотга тиш-тирноғи билан қарши турадиган мутаассиф уламоннинг бунга қандай қарашини била туриб, Маккаи мукаррамага темир йўл солиш учун сармоя жамғаришга қарор қилинди, Абдулазиз аълам Шоахсий ўз-ўзидан бунга мутасадди қилиб тайин этилди ва баъзи вақфхўр муллаю ҳужрадор бойлар шу ернинг ўзидаёқ озми-кўпми бағишлаб юбордилар. Гап бағишловнинг катта-кичиклигида эмас, эзгу ишни ҳар қалай бошлаб беришнинг ўзи савоб эканини ҳамма билар эди. Қўнгиллар ўсиб, яхши кайфиятда иноқ тарқалдилар. Қандайдир эзгулик уруғи бўлиқ тупроққа тушган эди. Бу дилларга бугун-эрта ёмонлик йўламайди.

Шоражаб Zufунуннинг ёнида шу ўйларни ўйлаб бораркан, Файзулло ўзидан ҳам, устозидан ҳам, ҳатто Шоахсийдан ҳам мамнун эди. Демак, одамлар учун, уларнинг руҳи кўнгли учун нимадир қилиш мумкинки, Zufунун айтганча, «қўнгилларда бад

пиятга жое қолмагай». Бу балки Файзуллонинг умрини бағиш-
ламоқчи бўлган катта ишнинг бошланишидир. Албатта, ҳамма
тезда такомил топиб имонлар пок, одамлар беғараз, миллат
бемиллат бўлиб қола қолмайдн. Файзулло буни яхши тушунади.
Аммо, арғамчига қил қувват, дегандай, бу иш кун-бакун, йил-
ма-йил, авлодма-авлод давом этаверса, одамлар орасида ҳад-
сиз меҳр-оқибат, шафқату муҳаббат ҳамма нарсага ҳукмрон
бўла борса, шу умид ва шу ишончнинг ўзи билан жон куйдириб
яшаш — арзийдиган иш эмасми?

Улар баҳорда сал намиқиб оққан лойқа Шаҳрудни ёқалаб
келиб, Ғозиевнинг салқин гузарига кириб бордилар. Файзулло-
нинг болалиги шу руд, шу ҳовуз бўйида, шу дарахтлар соясида
ўтган. Қандай яхши эди у кунлар, дуч келган аёл унинг пешо-
насидадан ўпиб елкасига қоқар, катталар ҳам уни албатта салом-
лаб ўтар эди. Барчанинг дили пок эканини ўша маҳалларда, ёмон-
лик нима эканини билмас эди Файзулло. Кейин эса... қачон
бошланди бу азобли ўйлар? Бу ҳақир Зайниддин чалаю қотиш
шульгинлар, ифлос қаландархонаю кўчада ётган мешкоблар,
чигиртка талаган, қум босган қишлоқлару сирли пият билан
қочиб юрган шумиловлар, риштаю вабодан қирилган хонадон-
лар, қатл, зулм, қон, қирғин, шафқатсизлик... бари қачон кириб
келди унинг ҳаётига? Ҳаммасига барҳам бериб, ўша мунис, бе-
ғуноҳ болалик йилларини қайтариб бўлмасмикан? Бор-ку зул-
му бадкирдорликка ёт, соф кишилар. Чунончи, Файзуллонинг
онажони, мана — устоди, яна қанча-қанчалар... У шундай бир-
бирига қадрдон одамлардангина иборат хонадонни, бутун бир
лошшоликни, эл-юртни, жамиятни кўз ўнгига келтиришга ури-
шарди.

Аммо ундай жамиятни ҳаёл қилиш билангига иш битмайдн-
да. Шоҳсий аъламнинг гапида жон бор, буянинг учун амалда
лимадир қилиш керак. Ҳар кун. Ҳар соат...

— Устод.

— Лаббай, ўғлим,— тик, кўркам қоматли Шоражаб мудар-
рис Файзуллони «ўғлим» дейиш билан фахрланарди. Ёнма-ён
кетаётганларида гузардаги, дўконлардаги эътиборли одамлар-
нинг суқ билан қараб, эҳтиром билан саломлаб қолиниш иккала-
ларига ҳам ёқар эди.

— Мен ҳаж йўлининг ишо этилишига каттароқ музд ба-
ғишламоқ ниятидамен, нима дейсиз?

— Айни муддао, ўғлим, бу сизга ярашади. Падар бузрук-
ворингиз шу йўлнинг азобларини кўриб, шаҳид кетдилар. Шаҳ-
римизнинг кўп бою бойбаччалари кўлида бебок сармоя чириб
побуд бўлур, ғайри ахлоқий шайға истифода этилур. Магар бир
музди калон бахш этсангиз, аларга ибрат бўлғай.

Пешомад мударрис ёнида Файзуллонинг ҳам гўё бўй-басти бирдан ўсиб, у билан баробар қадам ташлашга нитиларди. Бугун у ўз мулки ва ўз ўйлари доирасида биринчи марта мустақил қарор қабул қилди ва бу қарорининг муҳим, эзгу иш йўлидаги катта қадам эканига амин эди. Унинг бу ишига тўрт-беш борингки, бир киши эргашса ҳам, нимадир ўзгаради-ку. Ҳали у ёш, жуда ҳам ёш. Ҳали у умрида бундай ишлардан қанчасини қилади. Унга қараб яна кимлардир яхшиликка юз тутар, улардан кўриб яна бошқалар... Тағин устоднинг ҳикматли сўзлари ёнига тушади: «Бад ниятга жое қолмагай...»

Бугун устод ҳам у билан бошқача, кўксидан қўл қовуштириб хайрлашди. Ҳовлига кириб келганида хонадон унинг шукуҳи билан тўлгандай, мамнун кайфияти бошқаларга ҳам ўтгандай, ҳамма жойда тетик, ҳуррам жонланиш бошланди.

Хонадонда уни яхши кўрар эдилар, унинг ҳузурида дағал муомала, ортиқча шовқин бўлмас, айтгани муҳайё, кимнидир танбеҳлаш ё тергашга эҳтиёж йўқ, хўжаликда тадбиркор амакилари боймуллога ташвишли ишларни қолдиришмас, унинг майда-чуйдага аралашувини раво ҳам кўрмас эдилар. Райҳон биби эса ўғлини кутгани кутган, шундан бошқа ўй-ташвиши йўқ. Ҳозир ҳам у шабгоҳни саранжом-саришта қилиб, Файзуллонинг қайтиш маҳалини мўлжаллаб, эшик тиқ этса дарвоза-хонага тикилиб ўтирган эди. Шабгоҳ ичкари ҳовлининг томида, унга ҳозир кекса тутнинг сояси тушган, Файзуллонинг гапи билан тағхоналар теридан бўшатиёганда бери бу ернинг ғир-ғир шабадаси анча мусаффо.

— Бугун нечук руҳингиз балқиб келдингиз, ўғлим, — деди қувонган Райҳон биби, хонтахтага ўзи тушлик тортаркан.

— Қуллуқ, онажон... Дастурхонингизни кўргач шундоқ очилдим, — ҳазиллашди Файзулло, қайнатма шўрвага нон ботириб, иштаҳа билан ея бошлади. Она унинг иштаҳасидан завқланиб, нягига таяпганча четроқда ўтирарди.

— Очигини айтсам, онажон, ҳовлимизга қайтиш ҳар кун мен учун бир байрам, — дея давом этди Файзулло, — бегараз, беозор муҳит, сизнинг қувониб кутишингиз... Биз бошқа жойларда ҳам турмуш-тариқат шундай руҳли бўлишни тарғиб қилмоқдамиз.

— Кунда ваъзу издиҳом, баҳсу қироат... Бу гўяндалигингиздан не наф топаркансиз, болам.

— Бу гўяндаликнинг жўяндалиги ҳам бор, онажон. Биз гап уриб қўя қолмаймиз. Инчунун, сармоя тўплаб, Бухорон шарифдан Маккаи мукаррамага темир йўл қурдирадиган бўлдиқ, мусулмонки бор, кўнглини эзгулик чўғи ёритади. Мен ҳам савоб учун шунга каттагина музд бағишлайман, ойи, фотиҳа беринг.

— Майли, болам, ният қилган бўлсангиз. Отангиздан қолган мулк. Арвоҳлари хушнуд бўлади, худо қабул қилсин,— деди Райҳон биби, фотиҳага қўл очиб.

Лекин Файзулло ўйлаб қолди: «Ота мулки...» У-ку ҳали тугайдиган эмас. Лекин ота мерос мулк ҳисобига тангилик қилавериш ярашмайди. Унинг «туғиб» туришини ҳам ўйлаш керак. Отаси раҳматликнинг бутун фикри-зикри, ҳасрат-халовати шунама бўларди. Тайёрни сарфлаб савоб топиш осон. Лекин катта, сермашаққат рўзгорнинг аравасини торта оладими?

Чўли Малик ва Нурота яйловларидаги, Туркман ёбонлари ва Қарши даштларидаги сурув-сурув қоракўл подалари кўча ўнгига келди. Файзулло у ерларни кўрган эмас, фақат тўла фаслида яйловларни кезиб юрадиган хомжаллобларни танийдию болаликдан таниш ишқор, кул, оҳак, ачимсиқ кўн ҳиди анқиган ёмхона билан чордайраларни, унда қишин-ёзин осирлиқ тойлар, кўн пешбандли устакору ошловчиларни эслайди. Улар Бухоронинг барча туману музофатларида, қоракўлча дўқонлари, тимлар эса Оренбургдан то Варшавагача сочилиб ётибди. Файзулло буларни ўзгартирмайди. Фақат, гули очилмаган қоракўлча деб, бўғоз қўйларни сўйиб хунрезлик қилишни тақиқлайди-да, қолган ҳамма ишларни ҳозирча амакиларига топширади. Бу қора ишда улар панд беришмайди, рўзгор ишининг кўзини обдан билишади. Тўғри, амир билан тиззама-тизза ўтириб, Бухоро мулкини тебратадиган Хўжаев энди йўқ, бўлмайди ҳам, лекин Файзуллонинг ўзга бурчи, нозикроқ ва каттароқ, кўп вақтга мўлжалланган эътиқодли кўнгил ишин бор. Файзулло мол-мулки билан эмас, одамлар билан, ҳамён билан эмас, имон билан боғлади ҳаётини. Ҳамма нарса имону диёнат учун. Мол ҳам, пул ҳам, умр ҳам. Одамлар бир-бирларига мушфиқу меҳрибон бўлишлари керак. Шундагина қолган ҳамма нарса ўз-ўзидан келади.

Файзулло кунда ёрталаб сармойи мадоҳил билан шуғулланар экан, узоқ-яқиндаги ишбоши-ю, корфармо, сотувчи-ю, корандалар, ўнлаб нотаниш шахслар, уларнинг тўғри-нотўғри ишлари, ҳақ-ноҳақ тадбирларига, гоҳ хушхабару яхши ниятларга, гоҳ эса арз-доду бадкирдор ниятларга дуч келар экан, нуқул шу ҳақда — имону диёнат ҳақида ўйлар эди. Агар имони пок бўлса, мана бу нокас устакор «минг теридан икки той бўнак» деган эски қонидани бузиб, ошловчиларнинг шўришу ғалаёнига сабаб бўлармиди?! Агар имони пок бўлса, мана бу хомжаллоб нега баднафслик қилади: ўн той олганда уч тери партов бериларди-ку?! Агар имони пок бўлса...

Йўқ, Файзулло ҳозир булар билан шуғулланолмайди. Ҳар ишнинг боши ва охири, сабаби-ю оқибати бор. Бошидан, сабаби-

дан бошлаш керак. Шоражаб зуфунун тўғри айтади: «Сари заволи биссабаб...»

Муҳаррам ойининг биринчи жума намозидан сўнг Файзулло, банияти савоб, йигирма минг олтин тангага банк қоғози ёзиб нмзо чекди-да, чарм катмонига солиб, Абдулазиз аълам Шоахсийнинг уйига қараб жўнади.

Аъламнинг боғ ҳовлиси Биби Маҳруқ пуштасидаги «Оби-оташ» ҳаммомининг хилват муюлишидан ўтгач чағирпазлар даҳасининг этагини эгаллаб кўм-кўк бўлиб ётар эди. Пахса девор билан ўралган шундай катта кўрада ёлғиз турарканми, Файзулло эшик зулфини тақиллатганида аъламнинг ўзи овоз берди. Эшикни очган кўса чол эса товуш чиқармай, қоронғи дарвозахонада ғойиб бўлди. Ташқари ҳовли тақир эди, бостирма тагида устунга боғлоглиқ қўйлар охурга бошини солиб ҳансирайди. Зум ўтмай гулдор тоқили айвонда Шоахсийнинг ўзи аввал оппоқ ятак-лозимда кўринди, меҳмоннинг кимлигини билгач, тез қайтиб кириб, чопон кийди, кўк тақияга салласини бежаб ўраганча, гулдўзи махси устидан олак кавуш судраб, соқол-мўйлабини қийиқ билан арта-арта чиқиб келди.

— Қани, қани, қадамларига ҳасанот, Файзуллохўжа,— деди меҳмоннинг саломига алик олиб ичкарига бошларкан.— Эндигина намози бомдоднинг суннатисига қулоқ қоқиб қўл қовуштирган эдим, куттириб қўйдим, айбга буюрманг.— Унинг юзи жигардай қора-қизғиш бўлиб, доим терлагандай йилтиллаб турар, ўзи паст бўйли, ҳаракатчан, миқти, кўзлари бўзболаларникидай шўх эди.

Гулганч меҳмонхонада ясатиғлик дастурхонни кўргач Файзулло «йўқ, йўқ» дея қўл силтаб, юмуши бир зумлик эканини билдирди. Лекин Шоахсий уни кутган эканми, ё тасодифан келганига шу қадар қувондими, ишқилиб қаттиқ туриб ичкарига ундади.

— Гоҳ худо-ю расул, гоҳ ғамза-ю усул, деган машойихлар.— Жиндек майшат ҳам вожиб, боймулла, қани ўтиринг.

Файзулло омонатгина ўтирди-ю, бағишловини топшириб оқ ҳаялламай турмоқчи эканини айтди. Хонадон соҳиби бунинг илгаридан билгандек, «бағишлов» деганига кутилганча эътибор қилмай, «Озиб-ёзиб бир келсангиз ҳам эзгулик билан келибсиз, илоё даргоҳида қабул бўлиб, фаман яъмали мисқола зарратун хайра яраҳу ваман яъмал, худодан қайтгай, омин!» деб қора соқолини силади-да, яна дастурхонга қистади.— Яқинроқ ўтиринг, Файзуллохўжа. Қани, бисмилло,— деб пайғир патирдан синадирди.— Жанобингиз билан бундай рўбарў гуфтигу камминага камдан-кам мушарраф бўладир. Шабоб ёшингиздан

уламо билан бақамти суҳбатларингизни кўриб ҳавас қиламен.

Меҳмон бир тишлам нонни аста чайшаркан, ўйчанлик билан, Шеражаб мударрисдан мамнунлигини гапирди.

— Оталик қилиб ҳақ йўлга бошлаганларнинг қадрига фажирингиздек сагиру сабил этади,— деди. Гап зуфунунинг ваззлари, Файзуллонинг эътиқоди, яхши-ёмон, гуноҳу савоб ҳақида кетди. Лекин суҳбат қуюқлашган сари аъламнинг руҳи сўнар, гўҳ феъли айнаб гапларида илгариги хушчақчақлик сезилмай қолар эди.

— Дуруст,— деди у олдидаги ноз-неъматни ҳам, меҳмонни қисташни ҳам унутиб,— тоат-ибодат дунёни зулму иллатдан пок қилгай. Охир замон пайғамбарларимиз исломни то рўзи қиёматгача барқарор деб кетганлар. Илло, шариаффуруш муллоларким, худо демая, инсон дегайлар, зуфунун аларнинг йўлини маъқуллайдир. У зотнинг гоҳо ваззлари ғалат ва инчунун ғайри шаръийдир, эшон иним, зеро «анал-ҳақ» деб териси шилинганларни ҳам биламиз, ҳа.

— Гапингиз ё ғалат, тақсир, ё мен англамаймен, — деди Файзулло ҳайратда,— инсон десалар не гуноҳ!

— Биз тўққиз фалакнинг дунда, яъни энг пастқамида яшаймиз. Унинг устида олами арвоҳ вал-малакут, унинг устида олами гоийб, олами лохут... Ана унда руҳият. Руҳ — амри раббий, дейилган қуръони шарифда. Фақат дунда бизнинг ихтиёримиз. Аммо дунён-дун фойийдир, хусусан, бандаси ҳам.

— Бандасига дину диёнат ёрлақаган, сўнгра ахлоқу одоб, хурмат... Булар нечун, аълам?

— Ҳайвондан фарқ қилмоғимиз учун.

— Фарқимиз фақат шуми?

— Фақат? Озми?!

Файзулло суҳбатдошининг қорайиб йилтиллаб кетаётган юзига тикилиб қолди. Энди унда нур йўқ эди.

— Зуфунун шафқати беададни ругуб қиладир,— деб давом этди Шоахсий,— нопок шиъани ҳам инсофга даъват этадир. Кўкалдошда у кишининг ратъин-эътиборларини тутиб, фақир тоқат қилдим. Илло сиз билишингиз керак: шиъа — Жўйбар хужаларию, хиёбонликларгина эмас. Улар орасида гарданига тўқимча боғлаб стансада ҳаммоллик қилаётганлару Эрон инқилобинини кўриб келган пирсиёнлар, ўша инқилобни шарҳлагувчи фусаҳо ҳам бор.

Ҳозир муҳаррам. Мана кўрарсиз, уларнинг муҳаррами — букул густоҳлик. Сочларини қирдириб, бошларидан қон чиқарган, шароб ичиб олиб, ўзларини ёлғондан калтаклаган, машъала ёқиб кўчани саситган... Бақирёқ-чақирёқ: «Шоҳусайн, во Ҳусайн!» Шаккок мулалари эса сафининг олдида юриб, қолдан

тойганларнинг бошидаги қонни, оғзидаги кўпикни артадир... Алҳазар, худонинг ўзи кечирсин!

Бу «намойишлар»ни эс-эс биладиган Файзулло шу жойда аъламнинг самимийлигига ишониб, ноилож бошини тебратиб қўйди.

— Хўжалари Имом Хусайн таъзиясига пул йиғиб киссага уради, қарабсизки, бири карбалойи, бири машҳадий... Булар ҳаж ўрнига Карбалого боради. Ҳозирги ёш-яланг билмай-дир — шиъа жуда ғаламис ва шум. Амир Абдулаҳад даврида Кавказ ноибни базм чорлаган эди. Амир «Айн аш-шифо»да муолижа қилай деб поездга ўтириши ҳамона шиъалар иғво қўзғатди: «Амир шиъаларнинг шоҳи амир Насриддин билан иноқлашгани кетди», деб. Ҳа, шиъа — кони шўриш. Уларни тийиб қўйиш керак. Қуруқ гап билан эмас, жузия солиш билан тиймоқ керак.

— Тақсир...

— Ҳа, ҳазрати Умар ҳалифа сайланганларида бинни Билолга жар айтдириб, ғайри динларга байт ул-молдан нафақа беришни тақиқ қилган эдилар. Шиъаларга ғайридинлик еолиги — жузия солиш керак. Бу ҳақда уламонинг фатвосини тайёрлаймиз!

— Тақсир... бу зўрлик-ку, ахир!

— Ҳа, зуфунун зўрлиқни гуноҳ азим биллиб, меҳру шафқатни руғуб қилурлар. Илло, биз инсонга шафиқмиз, шиъага йўқ.

— Улар ҳам бандан ожиз...

— Бандасига шафқат дея, уларни бошимизга чиқардик. Жанобингиз сафир экан, бунда Остонақул қушбеги юртни шиъаларга сўратиб Бухорои шарифни, дини ислому аҳли муслимин оёқ ости қилдирди. Талабимиз билан ҳумоюн ҳазрат амир ал-муслимин ул тасқараларни бадарға қилдиргон эдилар. Аммо алар яна бош кўтарадир, ана раис Мирбурҳониддин алҳол қайтиб ҳам келибди. Яна хазиначи шиъа, закотчи шиъа? Амир дарборида баччабозлик-чи? Уни ким қиладир, суннийми шиъа? Сиз зўрлик дейсиз, мулла. Зўрлик пайғамбаримизнинг ақраболаридан қолган. Зеро, ҳазрати Усмон пешволарни нуқул банимайдан таъйин қилган эдилар, уни қатл этишди. Шундоқ бўлур.

Шоахсийнинг сўнгги сўзлари машъум башоратдек эшитилди. Файзулло бу гаплардан гарангсиз қолган эди. Ахир Шеражаб зуфунунинг инсонлар орасида меҳру муҳаббат, эзгулик, тотув муомала ҳақидаги таълими унинг кўнглига бўлиқ тупроққа тушган уругдек жуда майин ўтиришган эди-да. Бу уни ну қадар узоқликларга талпинтирган эдики, шундай уйғун, беозор умргузаронлик кўз ўнгига келган эдики, ҳаётида инсонларга шунини уқтиришдан бўлак ишни сира ўзига раво кўрмайдигандек эди.

Ҳеч бир сўз айтолмай, ўрнидан турди. Шоахсий ичкари хонага ўтиб, бағишловнинг тилхатномасини битмоқда, нималарнидир ҳамон гапирганча, муҳрига куҳ-куҳламоқда эди. Файзулло унинг гапларини чала эшитар, лекин энди бунга аҳамият бермас, чунки калласи ғовлаб кетаётган эди. Тилхатни аъламнинг қўлидан оларкан, очиқ эшикдан жиндак чағиру тарёк аралаш мастона ҳид келгандек бўлди. Келса келгандир-да, чағирпазлар маҳалласида жами хонадонлар шундай ачимсиқ ҳид билан тўла. Ичкари уйнинг қоронғи бурчагидан бепарво овоз ҳам эшитилди, қоронғида оқ лозимдами — яланғочми кимнингдир енгил шарпаси қимирлади.

Файзуллонинг буларга эътибор бергулик ҳоли йўқ, у тезроқ чиқиб кетиш, азобли хаёллари билан ёлғиз қолиш истагида эди. Шунинг учун «Аълам тапхо эмас экан шекилли», деган хаёлни кўнглидан шунчаки ўтказди-да, хайрлашди. Фақат дарбо-захонада аъламнинг кавушбардори кўса чолдан узоқлашаркан, ҳалиги овоз қулоғига яна эшитилиб, бирдан танишдек туюлиб кетди. Қаерда эшитган? Йўқдир. Таниш бўлса Файзуллонинг келганини билиб, чиқмасмиди? Ҳай, Файзулло бу аҳамиятсиз ўйни ҳам бошидан тез қувди-да, йўлига ошиқди, уни бошқа нарсаси шошилтирар, бошқа ўйлар қийнар эди. Тезроқ зуфунунни топиши керак, шу одама дилини ёриб енгил тортишга ўрганиб қолган. Унинг ғазаб-нафратдан холи, ёқимтой овози, оқилона, тўзимли сўзлари, мулойим, босиқ қиёфаси, либос ярашадиган тик қадди — бари Файзуллога осойишта бир ишонч бағишлар, Файзулло тасаввур этган эртаги кун кишилари худди шундай бўлишлари керак эди. Аммо наҳотки Шоахсий ҳақ бўлса? Унинг худди бир мусибатдан дарак бергучи «Шундоқ бўлур» деган сўнгги сўзлари Файзуллонинг қулоғида янграб кетди. Бу ўғит-насиҳат билан ўзгарадиган овозга ўхшамайди. Шоражаб муфтий ўзининг беозорлиги билан уни енголадими? Енгиш, зўр чиқиш, бу яна жанг эмасми? Наҳотки эзгуликни ҳам талашсиз тарғиб қилиб бўлмаса? Уларнинг усули зўрлик жанги эмас, имонга мурожаат эди-ку. Ажабо, бу қандай жумбоқ ўзи?

У ҳувиллаб ётган Қалава бозоридан ўтиб, тикка Тоқи парронга чиқди. Қош қорайган, фақат чилангар дўконида эски қўранинг чўғи бозиллаб, кечиккан йўловчига гўё йўл кўрсатиб турарди. Дилкаш Қорининг боғи мана шу Маркуш гузарида. Ўстод оқшомдан сўнг шу ерда бўлишлари керак. Аллақайси маҳалла масжидининг мезанасида муаззин намози асирга чорлаб азон айтарди: «Ҳайя-алас-сало-от!» «Ҳайя-алас-сало-от!»

Файзулло кутгандек, сал юргандан кейин боғ ичидан танбур поласи ҳам эшитилди, демак, улар шунда. Нақши ўчиб кетган пастаккина кўча эшигининг зулфини ҳам йўқ эди, енгил

итарганида товушсиз очилди. Дилкаш Қорининг оти богбон бўлгани билан, боғи... шунчаки чоғроққина дарахтзор ҳовли экан. Уни бир вақт катта богдор, ҳақиқий богбон бўлган дейдилар, энди боғи қозихона васиқаси билан бир бойга ҳосилгаров бўлиб кетган, ўзи бировларнинг боғига қарарди. Этакда пешайвон, икки уй. Ўртадаги супада чордона қуриб ўтирган икки киши айвон устунига осиглиқ чироқнинг хира шуъласида соядек қорайиб кўринарди. Ёруғроқда соқол-мўйлови оппоқ, оқ ятак кийган Дилкаш Қори танбур чертар, Шоражаб муфтий эса қоронғи бурчакда ўтирганини ҳам унутгандек, тиззасига кўз тиккапча тебранар эди.

«Муножат» гўё инграрди. Файзулло бу куйни охирги бор она қишлоғининг вайроналарида кўр қори оғзидан эшитгани ёдида. Ҳазин куй. Куй эмас, гўё хотира. Ҳаётингдаги ҳамма мусибатли дамларни дарров ёдга солади. Файзулло ўша оқшомни, новча, рангсиз Мўминшони, унинг она қишлоқ, бечора бўзчи халфалар ҳақидаги ҳикояларини, қум босган даладар, Зайниддин чаланинг умидсиз жовдираган кўзларини, ўзининг ўксиб йиғлаган дамларини эслади. Бу куй ҳозир ҳам танбур ноласи эмас, ғариб намозшомнинг ўз овозидек, Файзуллонинг ярали дили, аламли кайфиятига монанд эди. Тебраниб ўтирган устод нималарни ҳис қиляпти экан? Наҳотки унга ҳам ушалмаган орзу-армон фожиаси, таҳқирланган инсон, она ер ноласи эшитилса? Ундан бир сўраш керак эди: бу куйнинг Бухоро зиёдо-нида яратилгани ростмикин?

Файзулло куй тугаганда ҳам остонадан жилмай анча туриб қолди. Уни биринчи бўлиб Дилкаш Қори пайқади: садаф нақшли танбурини болишга суяб, гўё ярқ этиб ёнида, шуъладай оппоқ бўлиб ўрнидан турди, супадан тушиб, шошганча кавушини қидира кетди. Кейин улар икковлари ҳам қулоч ёзиб меҳмонга пешвоз чиқдилар: бири новча, қотма, ёш, малла; бири паст бўйли, семиз, кекса, соқолу каллапўш, узун яктагу дехқонча кенг лозимигача оппоқ. Лекин улар бир хил қувонар, бир хил ҳис қилар эдилар. Юзларидаги хазилик иккаласида ҳам бирдан йўқолиб, худди ич-ичларидан ёришиб кетишди, Файзуллонинг қаёққа ўтқазини билмай қолишди. Бу улар учун ҳақиқатан ҳам кутилмаган бир қувонч эди. Лекин уй эгаси ортиқча ҳокисорлик ҳам қилмади, меҳмонни тўрға ўтқазиб, пон синдиргач, тан-сиҳатини, муҳтарама оналари, тоғая амакиларини сўраб, шукроналик билдирди. Дилкаш Қорининг мулозими йўқ эди, ўзига ўхшаш бақалоқроқдан келган икки ўғли елиб югуриб хизмат қилди, коса тубидагина хушхўр шўрва тортилди.

Танбур санъати, мусиқий завқ тўғрисида сўз кетганда, нима

ҳам бўлди-ю, Файзулло ноҳониз бир тарада Шоахсий аъламдан гап очиб қолди. Дустилар билан бу учрашув қувончи ҳам унинг кўнглидаги ўша аламли дегни бирдан ювиб кетолмаган эди шеклани-да. У аълам боғида бўлган галати суҳбатни устодга биратўла, батафсил гапириб берди. Гапирди-ю, нима қилганини ўзи ҳам билмай ташвишда қолди. Ҳовлига баданини жимирлатадиган хунук жимлик, қоронғилик, чўккан эди. Шўрвалар совиған, хира фонусга ўзини уриб тупроққа тушган парвонанинг ерда қанот пирпиратиши эшитиларди. Файзулло уй эгасининг, айниқса, Шоражаб муфтийнинг кулранг бўлиб кетган юзига кўзи тушиб қўрқиб кетди. Бу қадрдон юзларда бундай аламли газабин сира кўрмаган эди.

Зуфунун дастурхонга фотиҳа тортиб ўриндан турди. Кеч бўлишига қарамай, хайрлашиб йўлга чиқдилар. Файзулло Дилкаш Қориннинг, бу содда, хушчақчақ қариянинг бирдан бу қадар хомуш бош эгиб, букчайиб қолганига жуда ачинди.

Мударрис тезлаб кетиб борар, нчида газаб тўлганиши қадам олишидан ҳам билиниб турар, оёқ остидан учган жидак шағалга ҳам кимсасиз, қоронғи кўчалар янграб кетар эди. Файзулло терлаб, қийналиб бўлса ҳам етиб юрди.

— Устод...

— Йузияга уламодан фотиҳа оламан дейди, денг? Олади ҳам, «Оқ муҳир аълам» деб бежиз айтмаганлар у жоҳили мушунлики! — деди зуфунун босиқлик одатини буткул упутиб. Файзулло бу безор одамнинг газабдан қалтираб кетаётганини қоронғида ҳам сезаётган эди. — Яна қирғин қўзғамоқчи бу ғаламие. Яқулуна билосиниятим малиса фи қулубиҳим деб қуръонда шуларни айтган, дили бўлак, тили бўлак. Сиз ёшсиз, мулла, ҳамма нарсани жанобингизга ошкора гапиролмайман, лекин билеб қўйинг, бу одам — айни дўзах, унинг гоҳи бадқирдорини, ҳай-ҳай забонга олмоқнинг ўзи гуноҳи азим. Баҳовиддин мозоридаги шайх иртижоъ билан, қалб эшонлар билан хуфя мулоқот қилади. Истамурдаги баччамиршаб Муллахон оғалук билан ошнолиги бор десалар инонмас эдим, отангиз раҳматлигининг инижиларига кириб, анов сафарга чиққанида билдим... Гайри динга тўзимензлик, ҳадис айтиш, бақириқ-чақириқ билан ҳатто қирғин-газоват билан ҳам ўз айбини ёпади булар. — Мулоҳим одамнинг жаҳлдан асра, ёввойи отининг тепкиси ёмон, деганларидек, зуфунинг тобора газабга миниб борар эди. — Бундайлар тасбеҳ тортганда ҳам худони алдайди: хурмо далакни икки-уч донадан тортиб, «ё оллоҳ»ни камроқ айтади. Биз нима гайда юрибмизу бу пасткашлар худбинликда. Бундайларни йўқ қилиш, жамоат нчида омонсиз фош этиш лозим, токи эзгу инсонизга бон суқмаскилар!

— Устод, ўзингизни босниг, газаб — гуноҳ...— йўл бўйи индамай келаётган Файзуллошнинг овозидан ҳазрат бехос тўхтаб қолди. Шогирди давом этди:— Зўрлик истисно, ҳар ишда бандасининг имонига мурожаат қилмоқ лозим, деган эдингиз...

— Имони бўлмаса-чи? Ҳайвон бўлса-чи?

Файзулло устодини танимай қолди.

— Сиз аъламнинг гапини такрорлаяпсиз...— деди у екин, ерга қараб. Шоражаб муфтий ҳам бу гапдан карахт бўлгандай жим қолди. Улар Ғозиённинг лабиҳовузига етиб келган эдилар. Файзулло узоқ индамай турди-да, шу-шу бошини кўтармай, бурилиб ўз дарвозаси томон юрди.

Дарвозахонада уни кимдир фонус тутиб қарши олди. Қандай кириб ётганини ҳам, зуфунунга биринчи марта дағаллик қилганини ҳам, ҳозир қай маҳал эканини ҳам билмасди. Бошида фақат бир ўй: устод бугун ўзини ўзи инкор этди. Файзулло яна чирқираб қолди, энди қаёққа боради?

«Йўқотиш керак!» «Фош қилиш керак!» Бир-биридап шафқатсиз гаплар. Бош айлантирадиган шиддийт уламнинг ўзичидан чиқиб турибди-ку! Файзулло гирдобга тушиб қолгандай бўлди. Тоғаси Шаҳобиддин говжигар бундай пайтларда: «Ер қаттиқ келса, ҳўкиз ҳўкиздан кўради», дегучи эди. Ҳа, ер қаттиқ келди чоғи.

Лекин ер ҳамма вақт қаттиқ бўлиши мумкин эмас. Бир кун келиб одамлар бир-бирларини тушунишар ахир. Яхшилик қилиш — бегараз муомала, меҳру эъзоз — бу шундай оддий гаплар, осон ишлар, барчага тушунарли-ку! Одам эзгуликка бел боғлаган бўлса, ҳаётини, мол-мулкини, саъй-ғайратини, топган-тутганини шунга бағишламоқчи бўлса-ю, наҳотки уни тушунамасалар?

Файзулло бир неча ҳафта шундай карахт бўлиб юрди. Йўл-йўлакай хўжалик бўйича фармойишлар берар, ҳужжатларга суриштирмай имзо чекар, уйдагиларнинг хавотирли кузатишларидан қочиб, корфармоннинг овлоқ хонасида кунлари билан қамалиб ўтирар эди. Бу хонада эски бахмал ёпилган хонтахта устида бир вақтлар Русиядан олиб келинган катта чўян сисҳдон, қамини хома учини тозалайдиган ва қаламлар суқиб қўйиладиган қумдон, ён оқиб ётган чала-ярим шағамли мис шамдонлар бўлиб, ёнида сўхта оладиган микрози ҳам ётарди...

Файзуллога шу ер неғадир ёқиб қолган, тинч, кўча эшикнинг ёнгинасида, келган-кетган деразадан кўринади, бекорчиликдаёй айланиб келганлар ҳам ичкарига кириб юрмай шу ердан қайтиши мумкин.

Очғи, Файзулло бу ерда Шоражаб зуфунунини кутар эди. Ишма учундир устод келмади. Қаттиқ хафа бўлгани ростга ўх-

пайди. Файзуллонинг ўзи эса, уни хафа қилганидан пушаймон бўлса ҳам, излаб боришга бўйин ёр бермади. Бошқалар келиб кетади, зуфунундан дарак йўқ.

Кеча «Бухорои шариф»нинг муҳаррири Мирза Муҳиддин кун и бўйи ўтириб гап ололмай чиқиб кетди. Ўзининг юзига ўхшаган қора чўян сиёҳдоннинг қопқоғи билан ўйнаб, нималарнидир гапирди, Файзуллонинг тушунишича, ўз газетасига тортмоқчи шекилли, мезбон рўйхушлик кўрсатмаганидан кейин жўнаб қолди. Ўзи, «Бухорои шариф» сизнинг суҳбату ҳомилингизга муҳтож», дейди-ю, Файзуллонинг фикрларидан ҳуркибми, яна бўйин қисиб қолади. Эртасига соқол-мўйлаби суратдагидек тоза териб тарашланган, кўринишда ёшгина бир муллани бошлаб яна келди. Ниҳоятда одобли, гаплари бир оз китобий, эгнида кундал чопон, белига шол фута тортиб ораста кийинган бу зиёли одамнинг исми Бурҳони Ғулжалик экан. У Файзулло билан эски танишлардек узоқ гаплашди, дардли мулоҳазаларини хайрихоҳлик билан тинглади, юртдаги адолатсизлик, ғариб-ғурабонинг, миллатнинг почор аҳволига таассуф билдирди. Бу ўқимишли, фикрли мулла Файзуллога ёқиб тушди. Файзуллони қийнаган ўйлар бу одамга илгаритдан танишдек эди.

— Эзгулик орзумандлари азали салифдан кўп эди, бойвачча,— деди у,— вале, онларнинг алидан ҳеч шай келмамиш. Бу танҳо тасадди ила ўлажак шай эмас, арқонни узунроқ ташламоқ дурустдир.

— Қандай?

— Андоқким, аввал миллатнинг билимдон кишиларини етилтирмоқ лозим. Онлар ўзга элу элатларнинг маъруфи-тараққий тарихи ила ўбдон таниш ўлароқ иш тутарлар. Ҳозир мулла йигитларимиздан ўттиз нафари Истанбулда таълим олмоқда. Онлар Бухоронинг истиқболидир. Биз сизнинг ҳам Қўстантания дорил-илмига бориб таҳсил кўришингизни айни муддао деб биламиз. Иншоолло, билимингиз, қурбингиз, ёшлик ғайратингиз тақозо этадир. Бухоронинг умиди...

— Тўхтанг, Ғулжалик афандим, «биз» деганингиз ким?

— Биз, яъни Бухоро таълим маориф жамияти, тақсир. Мазкур қудратли ва нуфузли жамият Истанбулга беҳалал бориб, истаганингиз муддатда тинч ва хавотирсиз таҳсил кўришингизнинг кафилини олади...

Файзуллонинг ҳафсаласи пир бўлди. У бундай жамиятларни биларди. Уларнинг тилёғлама вакиллари бу атрофда кун-тун гужгон ўйнайди. Мана бу ўз она тилини зўр бериб бузаётган билимдон афанди ҳам шундайлардан экан. Уларни мана шундай телба маддоҳга айлантирган нарса — Файзуллонинг сармояси.

Бурҳони Ғулжалик давом этарди:

— Ман сизни истанбуллик меҳмонимиз Солиҳ афанди ила таниш этурман. У туркия дорил-илмида таҳсил топган гавкашонлик Абдулаҳад афанди билан бирга келган. У зотлар «Иттиҳод ва тараққий» жамиятининг раёсатидан. «Ҳикмат», «Сирот ал-мустақим», «Тиоруп ал-муслимин» жаридаларини ва кулли донишу бирлик шиорларини кенг тарғиб этишимизни лозим кўрадилар...

Файзулло энди бу гапларни эшитмас, ўзининг кечаги хаёлларига яна ғарқ бўлган, Шоражаб зуфунундан қандай қилиб узр сўраш ҳақида ўйлаб ўтирар эди.

— Падари бузрукворингизнинг, жойлари жаннатда бўлғай, қисман сармоялари ажнабий банкларда экани... Ҳай, у ерларда ўзингиз стун бўласиз, бойвачча...

— Йўқ, йўқ, қаёққа бораман... шу ернинг ўзида бир иш қилиш керак,—деди Файзулло четга қараб.

Меҳмон ҳайрон бўлиб ўрнидан турди: бойваччанинг гапи берилган саволга монанд эмас, пойма-пойроқ эди. Бунинг устига, меҳмонлар қўзғалмасдан туриб «Хайр, афандим, яхши боринг», деб қолди.

Файзулло бу кеча ҳам уйқусиз тўлғониб чиқди. Лекин бир қарорга келди: тонгдаёқ албатта мударрисни топиб бориб, аввал ундан узр сўрайди, кейин... кейин, устод ўзи бошлаган йўлга юрса юрди, юрмаса... Юрмаса Файзуллонинг ўзи давом эттиради. У энди бола эмас. Қачонгача бировга эргашиб юради? Эътиқоди қатъий, қурби бор, нияти аниқ. Ҳамфикрлар топади. Инсон яхшиликдан қочиб қаёққа борарди? Бу ягона йўл, устоднинг асаби чарчаган бўлса, бас, Файзуллони болалигида йўлга солди—шунисига ҳам раҳмат.

Тонг отди. Бухоро осмони фақат шу соатда беғубор бўлади. Ҳали, ҳадемай минг-минглаб сертупроқ тор кўчалар, бозор, раста-ю тимлар уйғониб, кун тигида паға-паға тўзон товланади. Файзулло Фозиён чоррахасидаги адрасбофлар растасига етганида саҳархез деҳқонларнинг биринчи аравалари ғирчиллаб ўтди, Тўрақул удайчининг отхоналарида гиёҳван сайсчиларнинг кўк сов йўтали эшитилди, муюшдаги супада ҳаммом таҳоратхонасининг сувини иситадиган букри пойкор ҳали ухлаб ётарди.

Шундай сокин палла, энди уйғониб келаётган шаҳарнинг аллақайси маҳаллаларида бирдан қий-чув, аччиқ фарёд, телба сурон эшитилди. Мудҳиш овоза узоқ-яқиндан, кўп томонлардан биратўла босиб келаётгандек эди. Файзулло шошиб олдинга юрди, тор кўчаларда рўпарасидан кимлардир гуп этиб девордан, томдан ташлаб, тупроқ чангитганча югурди. Узоқдан хунук йиғи овози, бақир-чақир етиб келар, яқинда нимадир қарсиллаб синар, деворми, дарвозами ағдарилиб, булутдек тўзон кўтари-

дир эди. Эшонн-пир маҳалласидаги муллаваччалар чойхонаси-
дан элликтача одам бирдан гув кўтарилиб Жонқубод томон
югурди—у ерда шигаларининг қадамжоси—Гесубардори имом
Хусайн мақбараси бор, овозанинг даҳшатлиси ўша томондан
келаётган эди. Файзуллонинг юраги орқасига тортиб кетди,
Шоахсий аъламнинг қора соқол босган жигарранг юзи кўз ўнгидан
качиб, «шундай бўлур» деган машъум башорати қулоғига
палинди. Бугун ашуро таъзияси эканини эслаб, Файзулло буви
унутиб қўйганига ҳайратланаркан, манглайига кафти билан
уриб-уриб югурар эди. Қаерга кетаётгани ҳали маълум эмас,
билиш, аниқлаш керак эди; қаерда, ким, нега, қандай қилиб,
наҳотки?

Шаҳарда қирғин бошлангани шубҳасиз эди. Наҳотки бу маъ-
нисиз зулмкорликка барҳам бериб бўлмаса?

Девонбеги хонақоҳидан дод чиқди:

— Буён келалар! Дўконини боғланг! Эй, аҳли имон, воша-
ригато!

— Муллаваччаларни сўйептилар!

Шу маҳал кўчани тўлатиб келаётган газабнок оломон тўзону
сурон аралаш Файзуллони ҳам тўлқинига олиб тўфондек суриб
кетди. Оёқлари босилиб, калтак-таёқдан юз-кўзи кўкариб, туп-
роққа буланган Файзулло оғриқни сезмас, сурондан қулоғи тини-
ган, фақат миясининг бир четида: «Тамом, босилиб янчилиб кета-
ман шекилли... нақадар бемаъни...» деган фикр кезар эди. Нима
бемаъни? Қайсиниси бемаънироқ—оломоннинг бу силжишинми?
Файзуллонинг унга қўшилиб кетганими? Ё бутун умри, барча
хаёллари, турмуш-турмуши?.. У йиқилиб-сурилиб олдинга югу-
ришга мажбур, икки ён девор, ғира-ширада оламини босган чап
булутидан олдинда ҳеч нарса кўринмас эди. Бу суронда у ҳеч
бир гап-сўзини англамас, фақат аҳён-аҳёнда «Вошаригато! Ё Хиэру
Илёс, ё чорёр!» деган телба овозларни илғаб оларди! Бир вақт
суронли оломон торроқ кўчага кирдимиз, олдинда тўсиқ учради-
ми, бирдан бўғилиб, кимлариндир босди-эзди-да, ёввойи чинқи-
риқ ичида тошқиндай сурилди. Шунда салласи чувалган Фай-
зулло оёғи майиниб чўккалаб қолди, устидан ошдилар, ёнидан
нуқиб ўтдилар, ишқилиб, бир маҳал қараса тупроқда ўзи ёлғиз
ўтирибди, сурон олдинда елиб бормоқда.

У тиззасидаги оғриқдан юзи буришиб, тишини тишига босган-
ча ўрнидан турди-да, этагини қоқиб, қўлида ғижимлаб ушлаган
салласига юз-кўзини артди, атрофга қаради. Тўзон ичида кун
қизариб кўринарди. Шаҳарда мудҳиш сурон давом этилгани,
қулоғи шапғиллаётгани—ажратолмади-ю, нарироқдан келаёт-
ган илгарини нечукдир эшитди. Бу аянчли овоз гўё бутун ғала-
ғовурдан кучлироқ эди. Файзулло ўша томон юрди. Мушунда туп-

роқ билан бир бўлиб дабдала бир гавда, қийинлашди титиллаб яраларига қизини лой билан чалмади одам калтадан қон сийиб ётарди. Файзулло тез етиб берди-ю, аззал яқинлашишга юраги дсз бермай атрофга аяанглади: ҳаи кил йўқ эди. Ниграшидан, жон бераётган одамга ўхшарди, лекин Файзулло унинг қонга, лойга булганган мўматалоқ вилии ўзига буриб тикилганида кўрдик, кўзлари очик, ҳатто сергак. Файзуллони кўриб, бу кўзларга яна даҳшат тўлди, унинг ниграши гўё ҳавони ҳам титратиб юборди. Файзулло қийинини ечиб, унинг қовоғида уришиб қолган қонни аста артганидагина бечоранинг кўз ифодаси сал майинлашди. Файзулло уни кўгармоқчи бўлди-ю, кучи етмадими, бирор ери синган бўлса озор беришдан кўрқдими, яқиндаги ҳовлиларга қараб:

— Ким бор? Ёрдам беришлар!—деб қичқирди. Дарвозалар тақа-тақ берк, ҳамма даҳшатда бурчак-қунжакка пусган эди, овоз чиқмади. Анчадан кейингина қайси бир эшик ғирчиллаб, ориқ, иштончанг бир чол кўринди. Бу маҳалла гусулхонасининг дойкори эди, у билан бирга жабрдийдани ичкарига судраб кириб, юз-кўзини ювдилар. Ёшинга йигит экан, оғриқ азоб бераётган бўлса ҳам ўз аҳволидан ийманар, четга қараб гапирар эди.

— Ота-боболаримизни туркман сардорлари чоппи келтирган бўлса, қул қилиб сотган бўлса, бизнинг айбимиз нима, мулла?—деб йиғларди у, Файзуллонинг этагига юзини яшириб, Файзулло жавобига ган тополмас, бундан худди бечораҳол эрони йигитдан баттар юраги эзилиб, бутун вужудида оғриқ сезар, полож «нима бўлди?» дегандек чолга тикилар эди.

— Арку кўҳандиз, шахристону робот—бари ғалаёнда...—деди чол ҳам ожиз. У иштонбоғини осилтирганча йигитнинг бошида чўккалаб ўтириб йиғлар эди.—Косагардондаги кўчан Фуломондан ўн бир эронини калтаклаб ўлдиришибди, эшитдингизми? Собик девонбегни мулла Хўшвақтнинг авлодлари эмиш—жанжал катта бўлади, мулла. Хонақо эшони Ислои карбалойи чиллахонасига бўғаз хотинлар назр-ниёз билан борарди... кўп эркакларнинг унда қасди бор, болам... жанжал катта бўлади, ҳа.

Бу қиргин мазҳаб чегарасидан ҳам чиқиб кетибди-да, дсз хаёлидан ўтказди Файзулло. Чол давом этарди:

— Эшони баҳона—маҳалладаги камбағал хараспону ровгангар, ҳовлисида кўр эшак билан тегирмон, жувоз айлантирадиган шўрликлар ҳам қурбон бўлиб кетибди.

— Нима бўлди, ота? Нимадан бошланди ўзи?—деди Файзулло аламли ҳайратда. Кейин йигитга қаради:—Сиз кимсиз, айбингиз нима?

— Мулла, мен сиздан сўраган эдим, айбимиз нима, деб. Сиз мендан сўраясиз,—қийналиб гапирди йигит четга қараганча.—

Мен чуқурликдаги ғўзабозорда паллабардорман. Айбим йўқ. Можарони мачит долонидан чиққан тўртта ғаламис бошлади. Улар шиъаларнинг ашуру зикрини калака қилиш учун азонда Жўйбардаги ҳусайнияга кириб боришган.

Иигит ҳушидан кетдими, томоғига бир нарса тикилдими, гапини давом эттиролмади. Унинг юзига сув сепиб, чол давом этди:

— ...Уша муллабаччаларнинг таҳқирига чидамай, шиъалар бирини уриб майиб қилишган экан, қирғин бошланибди. Оломонни кўрдингиз, кўп одам ўлади, мулла. Жўйбари беруннинг хўжалари хунчи бўлади, илгари улардан сипоҳийлар кўп чиққан, бари жангари. Ёмон бўлади...

Файзулло ўзининг бу ерда ўтирганига ҳайрон бўлиб, бирдан туриб чиқиб кетди. У бориб қирғинни тинчита оладигандай, тўғри Жўйбар томон шошилди. Бухоро осмонида машъум кўланка кезиб юргандек, узоқдаги ҳар бир овоз кўнглига гулув солар, синган дарахт, йиқилган девор, дарвозалар, ҳовузлар юзидаги латта, таёқ, хас-хашак, ҳали босилмаган чанг-тўзон худди довулдан кейинги вайрона манзарасини эслатар эди. Жўйбари калонга яқинлашган сари шовқин, йиғи-фарёд кучаяр, эси чиқиб сочи тўзғиган аёллар, бола-бақра билан томлар тирбанд. Файзулло воқеанинг кўламини энди кўз олдига келтиряпти: агар можаро Жўйбар ҳусайниясида бошланган бўлса, у ерда шиъанинг пешвоси шайх Ҳасан Машҳадий билан иш кўришга тўғри келади. У билан ҳазиллашиб бўлмайди. Куёв хўжа! Амир авлодидан қиз олган. Имом Бакр Саъд унинг аждоди дейишади! Бухорода тўртта Бакр ўтган, Чорбакр мозори шу ерда. Машҳадий ана шу мазор қошида ҳусайния тутади. Хотини, Аямуллажон деб аташади, шиъа аёлларининг жўрабошиси, ҳусайнияда имом Ҳусайн ҳадисларини қироат қилишади. Бугун ашуру муносабатин билан ана шу маъракалар авжи қизиганда ҳамма мудҳиш қий-чув шу ерда бошланди десанг-чи...

Жўйбарга кириши билан тор кўчадан ўн-ўн беш киши қонига беланган икки гавдани кўтариб ўтди. Бирини оппоқ, қўли осилган, ўлик экан шекилли, бири ниманидир пичирлайди, чалажон. Кўтарганларнинг кўзида алам-ғазаб, кимдир хунук овоз билан бўкириб йиғлар, бири «Ё облон азим!» деб кўкка ёлборганича кимнидир бақириб қарғар эди. Бу оломон ўтиб кетганда Файзулло бўғинларида титроқ сезиб, бир эшик олдидаги харракка ўтириб қолди. Ичкаридан дастгоҳнинг шақир-шуқури эшитилди. Эшик қия очик эди. Файзулло тирқишдан мўралаб, «қирғиннинг билан ишим йўқ» дегандек бемалол ўтириб бўз тўқийтган кампирни кўрди. Бошида саватдек маҳрутий салла, териси буришиб кетган ориқ қўллари кўчадаги шовқинга ўчакишгандек тинимсиз, чақ-

қон ҳаракат қилар эди. Файзулло негадир маъюс жилмайиб қўйди.

Бу вақт бир неча олифта йигит нарироқдаги ҳусайниянинг авратхонасидан икки қарияни судраб чиқди. Бугун Бухоро чапанилари ҳам дасторини наридан-бери бошига чулғаб кўчага чиққан эди. Улардан бири, эғнида парпаша тўн, қўш белбоғида карк сопли пичоқ, ёш бўлса ҳам хирсдай гавдали, йиқилган қарияни пошнали этиги билан босди-да, афтидан шерикларига айтиб бераётган қувноқ ҳикоясини давом эттирди:

— Шундайчикин десанг, «Ё ғози, ё шаҳид!» деб муштлашишга кириб кетдим...

Унинг овозини эшитган кампир арқоқ зўғатасини ушлаганича анқайиб қолди. Олифта оғзидан кўпик сочиб давом этарди. Бир вақт у харракда ўтирган Файзуллони кўриб, салмоқли қадамлаб яқинлашди.

— Ҳай, бойвачча! Инжо бизанчилик денг?—деб ўқрайди оёғини кериб.—Биз газавотда жон бериб жон олайлик, сиз бунда анқайиб ўтириб: «Ҳа, баракалла! Инжо бизан, инжо бизан, қон чиқмайдиган жойига ур!» Шунақами? Белбоғни еч, номард!

Файзулло қимир этмади. Анчадан кейин аста сўради:

— Қарияларни нечун таҳқир этипсиз?

Олифта гапни эшитмади-ю, йигитчанинг босиқлигидан ҳайратланиб кўзи баттар олайди. Файзуллога яна ҳам яқинлашди. Шу маҳал шерикларидан бири унинг елкасига туртиб қулоғига нимадир шивирлади. Шунда барзанги олифтанинг юзида ялтоқлик, хунук илжайиш пайдо бўлиб, қўлини кўксига қўйганча орқага тисарилди.

— Маъзур тутинг, Файзуллохўжа, танимасни сийламас, дейдилар, қайтиб олдим номаъқул гапларимни, биламиз, сиз ўзимизникисиз... Маъзур тутинг, ўтинаман. Сиз зар билан, биз зўр билан, баримиз ҳам худо йўлида...

«Ўзимизникисиз»... Кимники? Зар... Файзуллонинг саховатли инъомлари ҳали шу йўлга кетяптими? Бу ахлоқсиз зўравонлар уни ўзига шерик қилиб оляптилар-ку?!

Файзулло ғазабини зўрға босаркан, рўпарасида ялтақиланиб турган хирсдай одамга қичқириб:

— Боринг!—деб юборди.

Олифта бунга ўзича фотиҳа деб тушундими, шерикларига кекирдагини кериб бақирди:

— Гесубардори имом Ҳусайн мазорига! Хизри Илёс ёр! Чор-ёр мададкор!—қийиғидаги халтачадан туйилган кўкпюрини кап-палади-да, саллалик безориларнинг олдига тушиб югурди.

Чанг ичида қолган Файзулло аламдан юзини деворга босди. Кимдир пнёлада сув тутди, ҳалиги бўзчи кампир эди шекилли,

Файзулло ютоқлиб ичди-да, жойидан жилди. У ўз шаҳрида адаш-гандек, қаердалигини ҳам билмай телбаларча юриб борар, кўрганлари гўё томоғига тиқилиб келиб, кўнглини беҳузур қилар, бариини қайт қилиб ташлагиси келар эди. Шаҳар ҳали ҳам ваҳидада, одамлар девор паналаб қаёққадир чоған, аёллар боласини бағрига босган, дўконлар тақа-тақ берк, ҳар жой-ҳар жойда сурон, қий-чув кўтарилиб турарди. Ёир жойга борганида ҳовуз томондан подшолиқнинг мешкобчилари икки мешдан сув ертилган эшакларини қиҳ-қиҳлаб, «пўшт-пўшт!» дея қичқирганча ўта бошлади. Бирдан кимидир қутуриб қувлаётган бебош оломон рўпарадан чиқиб, мешларни ағдариб, топтаб, сувларни тўкиб кетди-ю, шу заҳотиёқ сарбозлар пайдо бўлди, себанд, ду-дама таққан миршаблар қилмиш сермаб югуриб ўтди, сарбозлар сафида удайчининг «Ясовин сақла!» «Лап-ле... чуҳ!» деган кескин буйруқлари эшитилдию бирпасдан кейин ҳавони милтиқ тутуни тутди. Шаҳарда худди уруш бўлаётгандек эди. Қанча куч! Ҳали булар низоин бостираман деб нечта бекеранинг ёстигини қуритади... Файзулло ожиз, ҳеч нарсга қилолмас, хаёлига бир ўй ҳам келмас, ич-этини еб, томонга қилиб туришдан бўлак чораси йўқ эди. Унинг ёнида пайдо бўлган бир саллалик нуқул калима келтиради:

— Иншоолло, энди тиличийди! Илоҳи жаноб олий жаҳонгир бўлсинлар, тиглари бурро бўлиб, ҳазрати Шоҳимардон Баҳовиддини балогардон камарини боғласинлар, қасд қилган галамис ёғийларни паст бўлсин, омин!

Файзулло унга бир қарадию тескари бурилиб жўнаб қолди. Саллалик худди Шоражаб муфтийга ўхшаб кетди назарида: ёш, қомати тик, юзи чиройли, фақат соқоли қизғиш эмас...

Файзулло энди ҳеч нарсасга қарамай, худди изидан биров қуваётгандек, тезлаб кетди. Уни қувлаётган дилидаги таҳлика, ўз-ўзига нафрат, ўтган кунлари, беҳуда, бемаъни орзу-хаёллари эди. Барига лаянат, барига лаянат...

У ит талаган дарвишдек, уст-боши йиртиқ, юз-кўзи чанг, қолдан тойиб эшигига кириб келди. Яхши ҳамки ҳовлида нечундир ҳеч кимсанинг шарпаси сезилмади. Файзулло бу ҳолатда яқинларига сира кўрингиси йўқ эди.

Қош қорайиб қолган, даҳлизу меҳмонхоналар ғира-шира. У баридан тез юриб ўтиб, отасининг хос хонасига шошди— у ер жол, у ерга онасидан бошқа ҳеч ким киролмайди, у ерда болишга юз тубан тушиб ётиш, узоқ ёлғиз қолиш, тош қотиб ухлаш, ҳамма нарсани унуттиш мумкин. Бироқ Файзуллога булар насиб бўлмади. Баланд нақшдор эшикни очиб ичкарига кирса, ҳовли томонининг дарпардалари очик, ўртадаги гиламининг сал ёруғ тушган бурчида Шоражаб-муфтий турибди. Файзулло ғира-ширада

уни шарпасиданоқ таниб, дарров шам ёқди. Меҳмонга ҳайрат билан тикилди: тик қомати букчайган, ўзига ўхшамас, қарашлари паришон ва қандайдир аянчли, гўё устоз эмас, гуноҳкор шогирд эди.

— Мен дуоғўйингиз интизор эдим...

Файзулло саломлашиб, жой таклиф қилди, хаёлида эса ўй: «Қандайдир бегона... Мен ундан узр сўраёлмадим, энди эса...» Энди эса Файзулло уни кўришга, суҳбатлашишга ҳуши йўқлигини сезиб турибди. Нега келди экан? Илгарӣ бундай савол Файзуллонинг хаёлига ҳам келмасди. Бу уй — унинг ўз уйи эди.

Қараса, зуфунун таклиф этилган жойга ўтирмаяпти, Файзуллонинг абгор аҳволини ҳам фаҳмлаётгани йўқ. «Интизор эдим...» Нимага интизор? Бугунги воқеаларни тушунтирмоқчи, изоҳламоқчи, ўзини оқламоқчимми? Бўлар иш бўлди, энди ёлғиз қўйса-чи, шогирдининг аҳволини кўриб турибди-ку.

— Шум хабар бор, мулло: аълам ғойиб бўлибди...—деди муфтий. Юз-кўзи ҳамон ифодасиз эди. Файзулло аввал тушунмади. Шоражаб муфтий «нимасини тушунмайсиз» дегандек бетакаллuf, қўполроқ қилиб такрорлади:

— Шоахсий қочиб кетибдир!

— А? Нега қочади? Қаёққа? Кимдан?

— Маккага темир йўл қуриш учун жамғарилган бари сармояни олиб, гумдон бўлибди.

Файзуллонинг онгига мудҳиш гап бирдан етиб борди. Бу — ўлганнинг устига тепгандек эди, тиззалари қалтираб кетди, аламдан бақириб йиғлаб юборишдан ўзини зўрга тийди. Лекин ҳануз ишонмасликка, кулиб қарашга уринар эди:

— Қочиб қаёққа боради? Ким айтди сизга?

— Мана, тирик гувоҳ,— деб муфтий бурчакка ишора қилди. Эшик орқасидаги ғира-шира бурчакда Шоахсийнинг оқ калла-пўш кийган мулозими — новча дасторбанд соядек икки букилаб турарди, Файзулло уни энди пайқайди. Ҳаж йўлидаги ҳамсафарини саломлаш ўрнига, негадир ижирғаниб, тескари қаради:

— Гапиринг.

Новча тамшанди, қоронғида турганча чайналиб гапирди:

— Лутф қилиб, гоҳида гиёҳ берардилар... бу гал кечаю кундуз масту мустағриқ ётиб қолибман; ғафлат, тақсир...

— Сизни айблаётганимиз йўқ...— Файзулло шундай деди-ю, ўзи бу одамдан негадир жирканиб кетди.— Қаёқдан билдингизки...

— Турсам сандиқлар очик, хос хоналари ҳувиллаб ётибди, уч кечаю уч кундуз муштоқ бўлдим, келмадилар. Кейин ҳумор қилиб, гиёҳ турадиган қутичани очсам...

Новча букилиб бир парча хат узатди. Файзулло жирканибми, хатни қўлига олмади. Новча ўзи ўқиб берди: «Мени излама. Ҳовли истамирлик баччамиршаб Муллажон оғалуққа хатлаб берилган...»

— Бас!— деди Файзулло биринчи марта шундай қўпол товуш билан. У новчанинг овозини энди таниди: Шоахсий аъламиникига борганида ичкари хонадан эшитилган сирли мастона овоз шу эди...— Сизнинг ишингиз битди, дасторбанд...— деб эшикка қаради. Бу одам бу ерда яна жиндак турса, ҳаво захарланиб, бўғилиб кетадигандек, бетоқат эди Файзулло. Новча товушсиз тисарилиб чиқиб кетди.

Файзулло елкасидаги қандайдир чиркин юкдан бутунлай қутулмоқчи бўлгандек, чопонини, маҳсисини янгиллади. Лекин енгил тортмади. Жимлик бутун машғум, совуқ оғирлиги билан елкасидан босиб турарди. Қўзи дафъатан эски маҳсисидаги қон юкига тушиб, бадани жимираб кетди. Бу маънисиз қиргин, қонли фожиаларнинг асари унинг уйига ҳам кириб келибди. Уйи ҳам гапми, бу юк унинг дилида қолди, шафқатсиз калтак оғригидан қон сийиб ётган чала ўлик паллабардор унинг кўз ўнгидан ҳали-бери кетмайди. Нима учун буларнинг бари?! Нима ўзи бу?!

— Ич-этингизни еманг, мулла, бунда сизнинг айбингиз йўқ...— деди зуфунун, афтидан, бошқа сўз тополмай.— Ўғрини эса бандаси тутмаса, ҳақ таолонинг ўзи тутади.

— Сиз мени пулларига ачинапти деб ўйлайсизми? Бухоро тупроғига томган қонларда, мурдаларнинг оппоқ юзларида мен ўзимнинг ионамни ҳам кўрдим, зуфунун. Шоахсий бизнинг пулимиз эмас, имонимизни ўғирлаб қочди. Энди уламога ким ишонади? Энди сизга ким ишонади, устод? Нега мени алдадингиз?!

Файзулло бундай оҳангда, катталарча қаҳр билан биринчи марта гапираётган эди, ўзи ҳайрон бўлди. Шоражаб муфтий қалтираб, бош эгди.

— Наҳотки, мулла ўғлим, шундоқ деб ўйласангиз. Мен... менинг айбим шуки, бу ҳодисалар олдида ожизман. Мени уриб ўлдирган савобга қолур, илло бу янглиғ аччиғ-олуд сўз билан эмас, болам.

— Сиз ожизсиз, тақсир, ҳа... ожизсиз! Мени сизда қандай куч алдади экан, тонгмен. Яна бошим деворга келиб урилди.

Файзулло бурчакда бошини тиззасига қўйиб ўтирар, сассиз йиғлар эди.

— Имонимизни ўғирлади, дедингиз. Имондан маҳрум бўлгач, одам учун энг мудҳиш палла бошланади: руҳий ўлим...— Зуфунуннинг овози узоқдан эшитилгандек, тобора сўниб борар

эди. Файзулло уни эшитмай қўйди. Анчадан кейин бошини кўтарса, ташқарида тун, рўнарасида Шоражаб муфтий йўқ. Устознинг бу хилда индамай кетиб қолиши энди Файзуллони у қадар андишага солмади. У яқин бир йил ичида босган йўлини, унинг икир-чикирларини, оғир дамлар ва қувончли деб билган пайтларини хаёлидан ўтказар эди. Бу йўлда унга ҳар қадамда Шоахсий дуч келар, энди бу одам унга алвастидек кўринар, ҳар бир беозор гапи, эзгуликдай кўринган ишида бир корибад сезилар эди. Файзулло буларни эндигина пайқаётганига, шу одамлар қаторида юрганига ҳам ҳайратда тўлғонар, ҳам ғазабда қовурилар эди. Ҳозир ўша ўғри аъламнинг «Шариатда ҳожи бадал қарз аталмайдир», деган сўзи ҳам ёдига тушди. Отасининг дафн маросимида шариат билимдонининг бу сўзлари эзгу туюлган эди. Энди Файзулло ўйлаб қараса, бу виждонсиз маккор ўша вақтдаёқ ўғри бўлган, ҳудожўйларини шилиб юрган экан. Убайдуллаҳўжа эшоннинг ҳажга кетиши олдидан йиғилган ҳожи бадал, каттагина маблағ шу муттаҳамнинг чўнтагида кетгани ҳеч кимнинг хаёлига келмабди. Буни Файзулло ҳам энди тушуниб ўтирибди. Шу зумда яна бир фикр миясининг бир четига занглаган михдай тегиб ўтди: отасини худди шу ҳожи бадал туфайли қасддан ўлдирмадиларми экан? Лекин у бу муҳиш гумонни кўнглидан тезда ҳайдади.

Ҳа, ҳали кўп нарсани тушуниши керак экан ўйлаб қараса. Тирикчиликнинг ўзи бир-бир тушунтирар экан. Онаси «ёшсан» деса, малол келар эди, энди тан олиб ўтирибди: ёшгина эмас, бола экан. Уйқусиз тонг оттираётганида кўнглига: «Ойижоним ҳозир айланиб кириб қолса, кўксига бош қўйиб, бу азобли ўйларни бирпас унутармидим», деган ўй келди, онасини йўқлаб чиқари ҳовлига киришга эса бўйни ёр бермади. Болалик эмасми?

У Шоахсий сингари ифлосликлар ҳақида онасига гапирмас, буни номуносиб деб билар эди. Лекин Райҳон биби, албатта, ўғлининг аҳволини тушунар, бундай безовта туналари унинг уйқусиз тонг оттиришини пайқаб, ундан баттар тўлғонар эди. «Болалигинг йўқ, болагинам!— дер эди у кўнглида Файзуллога илтижо қилиб.— Билмадим, у қаёққа кетди, қаёқда йўқолди. Бу дардисар воқеалар, бу гумроҳ кимсалар сени мунча қийна-маса. Бир тенгдошинг билан чеҳра очиб шўхлик қилганингни кўрмадим. Бари ҳамсуҳбатларинг катта, жиддий, ташвишли одамлар... Отанг мерос эмас, гарданингга юк ортиб, азобли ташвишлар қолдириб кетди».

— Йўқ, йўқ, онажон,— деб шивирлайди Файзулло онасининг ҳасратини эшитгандек,— сиз билмайсиз, сиз соддасиз, онажон. Мени тентиратиб қўйган нарса отам қолдирган юк эмас. У бўл-

са мен нима қилишимни билардим. У юк — бор нарса, омборлар, ёмхоналар, сандиқлар... Лекин мен қандайдир йўқ нарсага ийтиляпман. Нима у? Кошки билсам. Аъзон баданим зирқираб оғрияпти. Кўнглим эса дарз кетган кўзачадек бўм-бўш... Мен бадбахтман, ойна. Мени нуқул алдашади. Мен ҳеч нарсага ярамадим. Тирик мурдаман, ойна!

Файзулло бир инграб, ёнбошига ағдарилади-ю, тинчигандек бир оз ётди. Унинг чарчаган миясидаги дардли ўйлари яна устозининг «Ожизмен!» деган сўзи атрофида айланарди. Ҳозир ўзини ҳам жуда ожиз, боши берк кўчага кириб қолган бир саргарангдек ҳис этди.

Токчада пилиги ёниб тугаган шагам эриб, чўян шамдоғга кулранг қалпоқдек қийилиб қотган эди. Бўзариб тонг отди. Файзуллонинг уйқусизликдан қизарган кўзларига чанг босган тераклар орасида қўрғошиндек оғир, хира осмон кўринди...

У ёзни кўрмади ҳам. Куз эса қиш ўртасидаги намчил, суякка ўтадиган қора совуқ билан бошланди. Сомон сувоқ бўғотлардан зардобдек сариқ чакка томади. Бухоро қалъасининг кўҳна, муаззам қўллалари, қунгирадор деворлари узоқларда ястанган қувғи туманда тепа тупроқ бўлиб ётарди. Шофирком туманидаги ёмхоналарнинг заҳирасини, келгуси тўл фаслига бўнак тарқатишнинг маромини билгани борган Файзулло ҳеч нарсга қилмай, ийловларни бскор айланиб қайтди. Неча ойдан бери егани этига юкмай, ичгани бетига чиқмай юриб бўлса ҳам, маломатли ўйлари бир оз қайнаб қуйилди чоғи, миқти гавдаси эгарда тетки, киртайган дийдасида илгариги чексиз гурбат йўқ эди.

Латифхўжа амакиси унинг шунча йўл юриб мужмал ҳисоботлар билан қайтганидан норози эди, албатта. Лекин акасининг оқсолари ҳали ўтмаган, келин ойисини ранжитмаслик учун, бойвачча жинига танбех бермас эди. Мош-гурунч соқолли, бўйдор, хипча, пишиқ бу одам хўжаликни ўз қўлига олиш зарурлигига тобора ишонч ҳосил қилар, аслида асосий ишларни измига олган эди ҳам. Бунга Файзулло ич-ичидан рози эди. Чунки унинг мол-мулкка бепарволигини «Ношукурлик! Куфрони неъмат!» дея баҳолаб, қаҳр билан қаровчи амакплари бор.

Ўғлининг кўнгли бир оз ёзилиб қайтганидан боши осмонга етган Райҳон биби эса унинг елкасидан тўзонли чопонни олarkan дарров янгилликларни тизиб солди.

— Сўнгра, анов ошноларингиз келди, болам...

У «ошно»лар Райҳон бибига унча ёқинқирамасга ҳам, ўғлининг бу гурбатхонада қамалиб ўтиришидан чўчиб, кимлар биландир очиқ-ёзиқ суҳбатда банд бўлишини истарди.

— Қайси ошнолар?

— Анов бир-бирини «афандим-афандим» дейдиган ошнола-

рини из-чи... Бирн кундрос, балек кўз, яна бирн... «муллаи бена-
моз» дендиларми, ўша.

Она-бола роҳат қилиб кулишди. Кўпдан кулги эшитилмаган
ҳовли ҳам сал ёришиб кетгандек бўлди.

Файзуллонинг «афанди» ошнолари Убайдуллоҳўжа хонадо-
шида илгари ҳам гоҳо кўриниб юрган, китобхонга таниш ўша
Хўжа Зухуриддин маҳдум билан Сойиб мирохўрнинг ўгли мул-
ла Аҳад эди. Файзулло Шоражаб зуфунуннинг ҳавоний гаплари
билан бўлиб, у хушчақчақ одамларни анча кўздан қочирган
экан, яна тез-тез учрашадиган бўлишди. Булар кўп нарсани би-
ладиган мулла одамлар эди. Уларнинг дабдабасиз, қувноқ, гоҳо
оддийгина гаплари Файзуллонинг дилини ёрита бошлади, шун-
чаки дунёвий гурунглари қумсаб қолган эканми, уни нимадир
шу замонавий кишилар даврасига тортарди.

Бу ошнолари катта ёшда бўлсалар ҳам, Файзуллони ўзлари-
га тенгқурдек билиб ҳазиллашар, унинг шайху эшонлар билан
бўлиб кетаёзганини дўстона мазах қилиб кулишар эди.

— Шайх дегани — олдинга етакловчи деган сўз, агар бил-
сангиз, — деб беозор ҳазилни Файзуллонинг ўзи ҳам қўллар
ёди.

— Ҳа, биламиз, лекин бизникилар, аксинча, худди орқага
қараб судрайдилар, — деди мулла Аҳад. У суҳбатдошнинг аҳ-
воли руҳиясига қарамай, кўпинча дағал, беандиша гап қотар
эди. — Уламонинг бир баҳси: «Ёр ёғи лампа ёқиш жонизми ёки
нораво?» Шуларга эргашиб юрибсиз-а, бойвачча!

Аввалги жума кунн намоздан кейин иккаласи кприб, иссиқ
хонада яна анча яйраб, кулишиб ўтиришди-ю, қайтишда мулла
Аҳад Файзуллога «Мулла Насриддин» журналдан Бухоро ула-
мосининг нодонлигини масхара қилган бир суратли саҳифани
ташлаб кетди. Суратда ҳар қишлоқда биттадан завжаси бўлган
бир шайхнинг бутун юртин ўзининг ишратхонасига айлантириш
ҳақидаги ширин тушлари тасвирланган эди. Бу Файзуллога
ҳажвиядек эмас, фожиадек таъсир этди. Худди ўзига алоқадор
ларсадек, дам-бадам айлантириб тикилар экан, қаёқдаги унутил-
ган аламлари қалқиб кўнглига келар эди. Яна оқшомлари уйда
чангли бахмал лўлаларга қоқилиб, у ёқ-бу ёққа бетоқат юриш-
лар бошланди. Бундай пайтлар кўпинча хўжа Зухуриддин маҳ-
дум кириб келади. Эгннда қишда ҳам ўша-ўша қўнғир мовут
чакмон, соқоли риндопа қайчиланган, юзи очиқ. Гаплари содда-
дан содда, маърифат, маърифат... Файзулло ўйлаган катта қут-
луғ ишлар шундай содда гап-сўзлар билан бўлар эканми... Ун-
дай деса, улуғлар ҳам содда-содда айтишган экан. Кеча Зуху-
риддин маҳдум ҳазрат Навоний ғазалларини ташлаб кетди. Унда
ҳам маиа жўлгина айтилибди:

Пиллар тутубон шайх мақолатиға гўш,
На кўнглима завқ етти, на жонима хуш...

Маҳмуд бу ғазални кўрсатиб, аста кулиб қўйди, «Ўқинг ва ўқинг!» дегандек. Гапи содда бўлса ҳам, нозик кинояси бор бу мактабдорнинг, мулла Аҳаддек қўпол эмас.

Бугун келганида ҳам, Файзуллони эзаётган хазин ўйларни ўққандек, яна ўша жўн гапларини чин кўнгилдан такрорлади.

— Биз биламиз, Файзуллохўжа, сиз ҳам разолатга қаршисиз,— деди.— Лекин сиз нақ разолат ботқоғининг ўзига кириб қолганингизни пайқамадингиз.

— Ундай деманг, ака мулло, мен зуфунунинг хаёлларини ҳурмат қиламен,— деди Файзулло, қўлида «Мулла Насриддин»нинг ўша саҳифасини ҳамон айлантириб.— Мана бу ҳажвия ҳам маховат, муболаға. Менинг устодимга тadoҳил эмасдир.

— Шояд...— деди хўжа Зухуриддин.— Собиқ ақраболарингиз ичида рангин хаёл, порсо зотлар ҳам бор. Зеро, «уламо» асли илм сўзидандир. Илло, гурунгимиз яхши кимса эмас, дуруст маслак танлаш важҳидадир. Сиз миллий йўлда ҳам, диний йўлда ҳам сайё қилдингиз, бойвачча, аммо...

— Менга кўп турли йўللари раво билдилар. Сиёсатни, ҳатто тўппонча ушлашни насиҳат кўргучилар ҳам бўлди. Мен эса ҳамниша имони бут, руҳи соф кишилар изладим. Устод аларни кўпайтириш йўлини билгувчидек эдилар...

— Аммо разолатнинг айни зидди — маърифат йўлидирким, ул кўп аъмол тақозо этадир. Сиз наздингизда, аввало руҳи пок, имони бут кимсаларни кўпайтирасиз-у, баъдаз алар била разолатга қасд этасиз... Йўқ, бойвачча, хомдир бу хаёлингиз. Ўғит ила эмас, фақат аъмол ила кўнгил пок ўлғуси.

— Ул аъмол надир, маҳдум?

— Мен Сўзангаронда, Йўлдош қори Каркида, Ислomқул тўқсабо Шаҳрисабзда, домла Икром Бухоронинг уч маҳалласида янги мактаб очдик. Домла Икром боз уламонинг нобажо фатволарига қарши рисола чиқарди. Ёшлар «Тарбият ул-атфол» жамиятний туздилар. Фитрат афанди қадиму жадид низолари важҳида «Мунозара» номли асарини ўз харжига Истанбулда таъб қилдириб эди. Бухоро ёшлари ани ўрус мустабид элчисининг назаридан яшириб, эшакда хуржунларга юклаб Чироқчи, Яккабоғ, Китоб туманлари сари элтиб таратдилар. Энди жаноб Гаспринскийнинг «Дорилроҳат» рисоласи «Маърифат» кутубхонасига келибдир, ани ҳам таратурлар. Сиздек ёшларнинг рағбати зўр. Аъзолардан нона жамғариб, Қогондаги Ҳайдархўжабой матбаасида бир жаридан ҳур афкор, яъни «Турон»

газетини чоп этиб, унинг муштарийси учун қушбегидаги пажоа олибдилар. Биз зиёлилар «Тарбият ул-атфол» жамияти билан қўлма-қўл ишлаб, Хийбондаги «Маърифат» кутубхонасига, «Баракат» шеркатига аларни жалб этдик. Буларнинг номи дўкон ёки шеркат бўлгани билан, аслида машваратхонанинг худ ўзи. Шулар бари аъмолдир, мулла иним. Бир шай иш қилмаса, бани одамнинг нияти покини қайдан билурмиз?

Гулдўзи маҳси билан кашфи алак кийиб, саллан эшиб ўрайдиган, ранги синиқ, юпқагина бу одамда мунча гап борлигини Файзулло билмас эди. Рўпарасида руҳан бақувват, муроди-мақсадли астойдил кимса турганини фаҳмлаб, унга тикилиб қолди.

— Биз илтижо, дуои хайр билан эмас, тадбир-кор билан бандмиз, Файзуллохўжа,— деб яна давом этди Зухриддин маҳдум,— Қози-калон Бурҳониддин «муфсид жадидлар фитнаси» ҳақида амирга нома ёзиб, барча янгиликларни, мактабларни боғлаш лузумотини тавсия этган оғир дамларда ҳам, шайхларнинг талъинига қарамай, «Бухорои шариф» газетини, татар мактабларини сақлаб қола билдик. Зулм ва уламога, «рус полис» идорасининг хуфя воқеанависларига қарши шаръий далилларимиз бор. Сайъ — ғайрат умидвор кўнгилларни покламоқда, сафларимизни кенгайтмоқда, мулла Файзуллохўжа. Биз сизни ҳам ўз сафимизга роғиб кўрамиз. У девордан бу деворга уринмоқ етар. Йиғинларимизга қатнанг, кучу имконингизга махраж топарсиз, сиқилган дилингиз кушод ўлғай.

Хўжа Зухриддин маҳдум бу гапларини ортиқча шовқинсиз, ҳаяжонсиз, ёш суҳбатдошининг ўйларига ҳалақит беришдан қўрққандай, секин гапирди. У гўё ўз ҳасратини айтар, Файзулло эса уни ўз ҳасратидек тинглар, дам юзига инмадир соя солгандек қоши чимирилиб, пешонаси тиришар, гоҳ катта қора кўзлари чарақлаб кетар эди. У меҳмоннинг узундан-узоқ гапларига тайинли жавоб беролмади. Фақат бир нарсани ўйлар эди: демак, барча тўлғонишларини, ички қийноқларини бошқалар ҳам пайқаб қолибди. Чиндан ҳам, у нима қила олди? Беҳисоб мол-дунёдан, Европадаги сердаромад дўконлару, Қизилқумдаги сурув-сурув қорақўл подаларидан, Бухоро ҳукмдорларининг бири бўлишдан, бир умрлик ярқ-юрқ ҳашамат ичида оёқ узатиб лаззатли яшашдан воз кечишга арзийдиган нима қила олди? Йўқ, у булардан воз кечганига ачинмайди, сира! Бари бир ундай яшай олмас эди. Ўзлигини топа олмаганига ич-этини еб, бари бир адои-нобуд бўлар эди. Ҳозир эса... Йўқ, ҳали у тасомом бўлгани йўқ. Унинг кўнглида, кўнглининг қайсидир бир бурчагида ҳамон хира шам ёниб-ўчиб турибди. Мана булар, янги ошнолари ниманидир гапиришяпти, ўқиш, маърифат, мақ-

сад, мактаб ҳақида. У безовта кучларини, фойдасиз пулларини қаергадир сарфлаши мумкин.

Зуҳриддин маҳдум ундан тайинли жавоб ололмаса ҳам, кўк-сига гулгула сола олганидан қаноат ҳосил қилиб, аста чиқиб кетди. Файзулло бу сафар ёлғиз қолишдан қўрқмади, бу сафар унинг тошиб келаётган ўйлари бор. Улар тутқич бермаса ҳам, ёлғизликнинг азобга айланишига йўл қўймас, ҳамон банд этар эди. Файзулло ўйларини тартибга солиш, калава учини топишга ҳам уринмади, гўё нима биландир бандлигидан мамнун, ўйларини ўз ҳолига қўйди-да, якондозга ёнбошлаб Навоний девонини қўлига олди. Қўлига олди-ю, Зуҳриддин маҳдум кўрсатган байтдан парига ўтолмади. Бошқа газалларни ўқиса, гўё тушунмайдди, яна ўша байтга қайтиб келади:

Йиллар тутубон шайх мақолатига гўш,
На кўнглима завқ етти, на жонима хуш...

— «Йиллар... на жонима хуш...» — такрорларди у, — «Жонима хуш...» «Жонима хуш...»

Китобни ёнига қўйиб, қўлларини ёйганча шифтга тикилиб узоқ ётди. Йиллар бўйи нима излаганини топгандек эди. Негадир руҳи тинчланиб, аъзойи бадани ҳалимдек юмшоқ тортди-ю, кўзлари уйқуга чалинди.

Қиш ўртасида кун яна исиб, бозор майдонларининг чанги тўзғиб қолган. Осмон қандайдир қизғиш. Минораларда шафақ ёпади. Тонг қоронғисида ўтиб кетган поданинг ҳиди ҳавода муаллақ турибди. Тўрқовоқдаги бедана хонадоннинг аллақачон уйғонганидан дарак бериб сайрар, дон сўраб питирлар эди.

Файзулло дарпардани кўтариб, онасини кўрди. Райҳон биби тоқчаванд хонада саҳарда кириб келган қўшни кампирга чилим пишитар эди. Бу чилимкаш қўшни — келми-кеват кўрган кайвони хотин, вақт-бевақт бошига мнёнча лозиманда кўтариб ҳовлима-ҳовли юргани-юрган. Аввал бод хуруж қилгани, тахмондаги сандиқ, девордаги палак сингарилардан гурунглашиб, чилим чекиб ўтириб, сир олади, кейин қаерда бўй етган қиз борлигидан гап очади. Парпаша паранжилик бу саташроқ кампирни Файзулло ёқдирмайди. Унинг онажони ҳали ёш, кўҳлик. Файзулло унинг буви бўлишнинг сира истамайди. Ана, бўғма ёқали барқут гулнимчада, дуррасини дол ўраб, гуркираб ўтирибди онажонингнаси.

Файзулло бет-қўлини ювгандан кейин, қаттиқроқ йўталиб, кайвони кампирни чўқитди. Райҳон биби қўшнисини тезда кузатиб, мулозимининг қўлидан дастурхонни олди-да, хос хонадаги хонтахтага ўзи нонушта тортди. Пайиванди нон, совунак ҳалво, гилвипди, кадибечак, қаймоқ қўйди. Файзулло кийиниб нонуш-

тага чиққанда елка синаб ёмеклашаркан, нилқ эгиб ютиниб синаю, контактнинг этагида, ўглининг рўнарасида тиззасини кучлаб ўтирди. Улар гап-сўзсиз бир-бирларини тушунадилар, нонушта пайтидаги бу тикилишиб ўтиришлари гўё кечаги изтиробли кечинималарининг давоми эди. «Дилингда яна гуягула, есиб турибман. Қалайсан, болагинам?» деган савол бөр эди онанинг тикилишида. Файзулло ўз аҳволи руҳиясини тушунтириш зарурлигини сезар, нимадан бошлаш, қандай овутишни билмай, беҳафсала пон чайнар, пиёладаги совиб қолган чойни ҳамон айлантирар эди.

— Бевовта руҳингиз тинчимни олади, айланай болам. Кўпчилига сабру тоқат солгин деб, кечалари худога илтижо қиламан.

— Отам раҳматли ўтганларидан кейин бир зимистон мени қаърига тортди, онажон. Сиз бетоб, мусибатзада эдингиз, сизни деб, фақат сизни деб тоат йўлига кирдим. Хато қилган эканман, мана, похуш фожияларга сабаб бўлдим.

— Яна ҳаловатингиз йўқ, энди қайси деворга бориб урилар экансиз...

— Урилсам урилавераман-да, нима кўп, Бухоронинг жинкў-часи кўп,— кулимсиради Файзулло.— Чиндан ҳам, кирмаган кўчам қолмаяпти, бу дунё бир чакалакзорми дейман-да. Таассуфу аттанглар... Хўжа Зухриддин домланинг айтишига кўра, ҳаёт йўли умидларнинг барбод бўлиш силсиласи эмиш...— яна кулди Файзулло. Унинг иштаҳаси ҳам сал очила бошлади.

— Бу тўлғонишларда қаёққа борар экансиз-да,— деди яна Райҳон биби унинг чойига бир чақмоқ поввот солиб.— Биров бир нима деди деб эргашиб кетавсрмай, эҳтиёт бўлинг, айланай. Яна шу Зухриддин домлангизни кўп тилга оладиган бўлибсиз, янги қиблагоҳми дейман?

— Домуланинг идрокни равшан, ойн!— деди Файзулло, қора тук қоплаган юпқа лабини сочиқ билан артаркан, ориқ юзида янги бир ҳавас, кўзида ёрқинлик балқиб кўринди. Онаси қўшилиб дастурхонга фотиҳа тортди.

— Мени тушунмайдн деб ўйламанг, болам. Сизнинг ойим қиздай уйда ўтириб қолишингизни истармидим. Йигит деган эл бошига тушган гамни ейди. Боринг, йўлингизни изланг, ўртилай. Лекин мана у янги афанди домлаларингиз... Ўзлари ҳам бир-бирларига ола қарашади чоғимда.

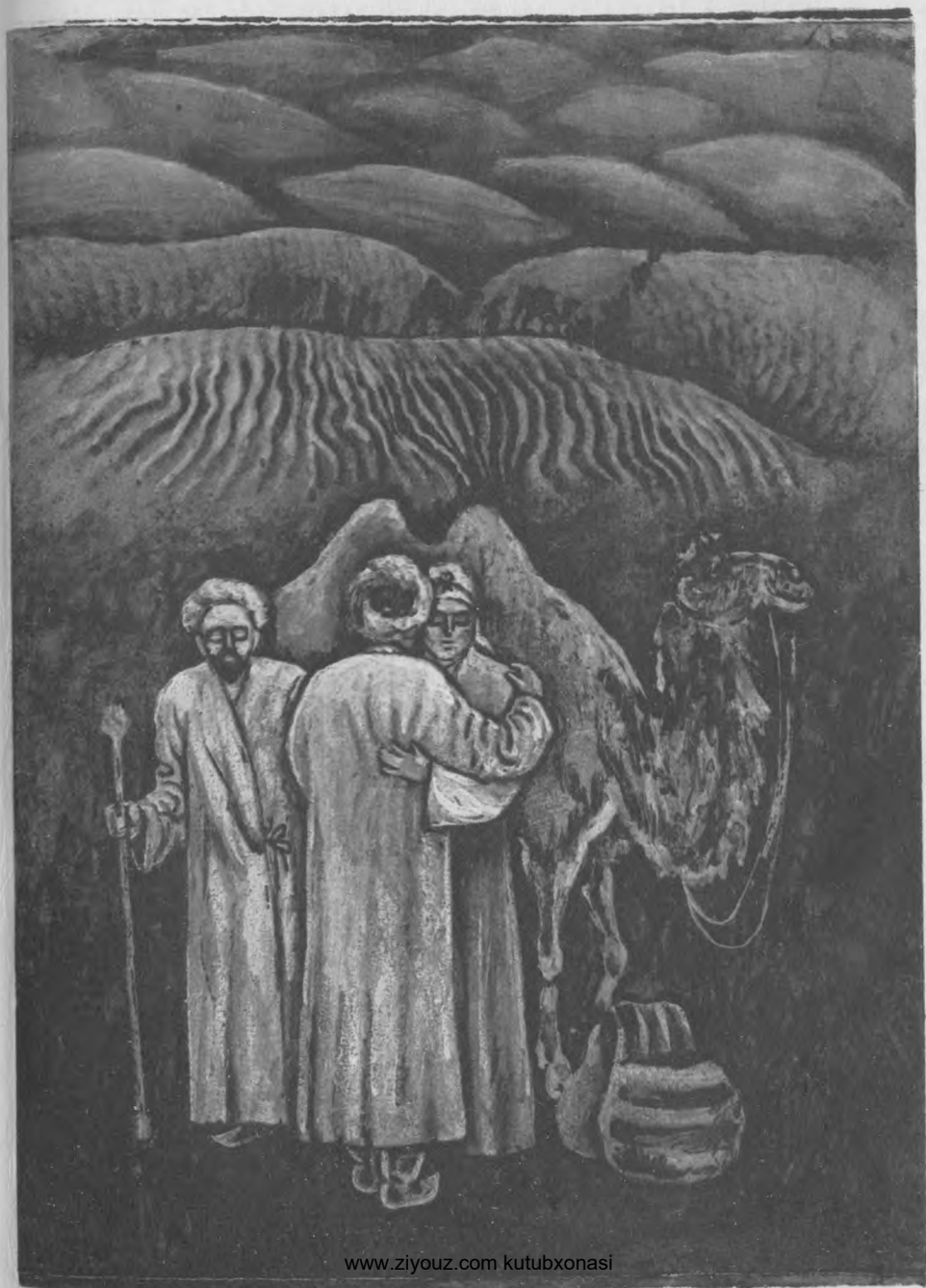
Бу соддагина гаплардан кўнгли ўсиб кетган Файзулло она кўксига бош эгиб бир эркалангиси келди-ю, йипитилик гурури йўл қўймади.

Тетик, бардам юриб кўчага чиқди. Кўпдан бери руҳида бундай енгиллик сезмаган эди. Баҳоргидек илиқ қиш эртаси сийрак туманларини кўтариб, кун юзига парладек тортган. Ҳаво ку-

юқ, намчил. Эрта-индин ёмғир қуйиб, кетидан сўнгги совуқлар тушиши сезилиб турар эди.

Файзулло калава бозоридан ўтиб Тоқи паррон томонга юрди. Зуҳуриддин маҳдум бугун ўша ердаги чилангар дўкони ёнида бир мактабдор хатибнинг уйда тўпланишларини айтган эди. Чиндан ҳам, хатибнинг ўзи дарвоза олдига чиқиб кутиб турган экан, Файзуллони таниб, эъзоз билан қарши олди. Қирқма мўйлаблик Порсохўжа деган жиккаккина бу одамни Файзулло ҳам орқаворатдан танир, домла завқёб бадиаси ҳамда улуми арабияга мойиллиги билан таниқли эди. Унинг ҳовлиси пастқамгина бўлса ҳам, кўринишдан ўзига тўқ, қўрасида чорхари уйи, ичкари-ташқариси, боғи бор экан.

Бу маҳал машварат аҳли жам бўлиб, Файзуллонинг келишига ўн чоғли таниш-нотаниш меҳмон ўрнидан турди. Зуҳуриддин маҳдум янги ёш меҳмонни танитишга эҳтиёж йўқ, деб билдими, ё келишидан олдин у ҳақда гапирганмидийкин, ортиқча мулозимат қилмай, тўрга, ўз ёнига таклиф этди. Файзулло ҳамма билан кўришиб жойига ўлтиргач, даврадагиларга қуллуқ қилиб, яна бир-бир кўз солар экан, ўзининг бу ерда кутилган меҳмон эканини, жонланиш ва ҳаяжонга сабаб бўлганини сизди. Таниганларга бир-икки оғиз сўз қотиб ҳол-аҳвол сўради. Бу ерда у билган одамлардан Зуҳуриддин маҳдум, Порсохўжа домла ва мулла Аҳаддан ташқари, савдо-тижорат аҳлидан Садир макаржа деган одам бор эди. Майдақавиқ тўн, салласиз ҳожи дўппи кийиб юрадиган бу одам бир вақтлар Русияга сафар қилиб, машҳур Макарьев бозорини кўрган, шу билан машҳур, лақаби ҳам шундан. Яна бири, совуқ меҳмонхонада ҳам ёқаси пилталиқ қашқарча яктак кийиб ўтирган Тўқли мерган деган дов йигит. У ўзи эмас, кўпроқ жавоҳиршунос, катта вақфхўр отаси туфайли машҳур. Умуман насл-насаб билан кексайишни яхши кўради, бобомиз барлос бекзодаларидан бўлган деб мақтанарди. Лекин ўзи очиқ, соғлом, хуштаъб суҳбатдош. Яна бири — ҳов этакда ўтирган маллақош Солижон. Фарғоналик дейдилар, аммо қаерлик экани номаълум. Говкашонда ижара туради. Гоҳо йиғишларда ликобча чертиб, хонандага усул беради. Мулла Аҳаднинг дўсти, тўғрироғи — мўминтой мулозими, нима деса, худди кўр маддоҳнинг балиғўйидек, маъқуллаб тураверади. Йиғинларда бошида қайтоқи жияк дўппи, этакни белбоғига бар уриб, мулла Аҳаднинг измида даврага бажонидил хизмат қилади. У ҳозир ҳам, меҳмонлар ўтириб омин тутиши билан, сакраб туриб, ишга тушди. Эшикдан ҳар кирганда «Ассалом...» деб юриб, катта дастурхон тузади. Унинг сидқидил хизматига ҳамма кўниккан чоғи, ҳеч ким эътибор бермас, фақат мулла Аҳад бу ишларни ўзи қилиб қўяётгандек, очилиб-ёзилиб гап берад эди.

Файзулло даврадагиларнинг бир нечаларини танимади. Бирини «Маърифат» китоб дўконининг мутасаддиси Ҳожи Сирож, бирини Дастурхончи гузарида янги мактаб очган Вафо махзум, яна бирини аллаким дейишди...

У буларни ўйлаб ўтирганда мулла Аҳад аллақачон хонаки гаплардан чиқиб, катта мавзуларга кўчган эди. У ваъзга ўхшаб-роқ кетадиган дадил, очиқ-тиниқ гаплари билан даврани ўзига қаратди.

— Амир Олимхон Петербургда таҳсил кўрган зуккою зиёлик зот. Жулус фармони биланоқ кўп нарсга ислоҳ бердилар. Амалдорларнинг дарбор аҳлига туҳфа баҳонаси билан ришват беришларини манъ қилдилар. Фарсоҳ пулига қарши ҳамда амлок ерларидан олинадиган солиқни камайтириш ҳақида фармони ҳумоюн бўлди. Сарбоз ва умаронинг маоши ошди. Ой бошининг олиғи бекор бўлди. Буларнинг бари янгиликлардан мужда-дир, муҳтарам афандилар. Илло Ҳисору Қоратегин, Қўлобу Дорбоз вилоятларида фуқаро ушбу тадбири тавҳилдан ҳануз беҳабар. Бизнинг вазифамиз, муҳтарам афандилар...

— Бизнинг вазифамиз, мулла Аҳмад,— деди Порсоҳўжа дом-ла ерга қараб,— зоти олийларига мадҳу-сано айтиш эмас, балки мактаб ва маърифатни бидъату разолатдан халос этмоқдир.

Бу гап секин айтилса ҳам, мулла Аҳаднинг нутқидан янграб турган меҳмонхона бирдан жим бўлиб қолди. Кекса, билимдон маърифатчи Порсоҳўжа домланинг эътибори баланд эди. Лекин одобдан беҳабарроқ мулла Аҳад яна қайнаб давом этди:

— Насруллоҳ қушбеги ислоҳи мадорис қилдилар: гузар мактабларига маош тайин этилди, ҳадис, тафсир, ҳуснихат, тажвид муаллимларига рухсати олий бўлди. Амир Абдулаҳад даврида ҳатто Русия раёиясида бўлган нўғай мактаблари ҳам боғланган эди, тақсир...

Бетоқат, қизариброқ ўтирган Зухуриддин маҳдум гапни бўлди:

— Насруллоҳ қушбеги амир ва Имом Қулибек билан айш-нўш қиладир, баччабозлик, беданабозлик қиладир, юрту раъиядан беҳабар, сиз эса, мулла Аҳад, уни бизга маърифатпарвар деб таърифу тавсиф этадирсиз.

— Ҳар оқшом фахшиётга беҳадди муайян оқчалар сарфлайлар,— деб гудранди Тўқли мерган. Унинг овози йўғон гавдасини титратар, кенг кўкрагидан кўтарилиб чиқар эди.

— Аммо биз исрофату ахлоқи разилага қарши чиқиш билан ҳам кифояланмаймиз,— деди Зухуриддин маҳдум. Бу кескин гапни эшитгач, Файзулло ҳам, мулла Аҳад ҳам, Порсоҳўжа дом-ла ҳам унга ағрайиб қараб қолдилар. Яна бир хатарлироқ гап чиқадигандек эди, лекин маҳдум гапини давом эттирақолмади.

унинг ўрнига «Ассалом...» деб Солижон кирди. юминоқ маҳси билан дастурхон ўртасига оёқ қўйди — икки қўлида бугланиб турган шокоса, қобили шўрва тортилмоқда эди. Зухуриддин маҳдумнинг қалтис гапларидан шошиб қолган уй эгаси ҳамма шўрва билан овора бўлганда ўз мавзунда изоҳи дардини давом эттирмоқчи бўлди:

— Мактаб — мадрасада бошвоқсизликни, ўзибиларчилликни барҳам бериш бизим биссавоб иддаомиздир, афандим,— деди Порсохўжа домла асосан Зухуриддин маҳдумга мурожаат қилиб, «Сиз рўзномадан четга чиқиб кетяпсиз» дегандай бир писанда оҳангида.— Мадрасаларда чаламулла ҳадисчию тафсирчилар кўпайибди, ҳар ким «Шарҳи мулло»ни ёки «Матни ақонб»ни қўйиб, уларнинг хошияларига ёзган ўз шаҳарларидан сабоҳ берадир. Алҳол, косагаронлик мусофир мавлавий Шамсиддин ўз шарҳу хошияларини жадвалга ҳам киритган эмиш. Ўзбошимча мударрислар хошиячиликни шу хилда авж олдирсалар, ўзга илмларнинг масонли-мақсудасига навбат тегмай қолади, жаноблар!

— Айни ҳақ гапни айтдилар, тақсир,— деб маъқуллади қўли-қўлига тегмай хизмат қилаётган Солижон,— вақфу мансаб толиби бўлган муллалар рутбадорларга сизинадилар...

Файзулло дам унинг юзига, дам бунинг оғзига тикилади, баъзида кескинлашиб кетган катта муаммолар, гоҳида бир маромда айтилган дардчил, лекин майда гаплар орасида у ҳали бир меҳвар топа олгани йўқ. Қимнинг қаёққа нишаб тортиб кетаётганини кузатиш билан овора. Лекин бир нарса уни тўлқинлантиради: йиғилганларнинг ҳаммасида Файзуллонинг ўз дилидаги ҳаловатсизлик, нимадандир норозилик, ниманидир ўзгартириш, бесабр талпиниш сезилиб турибди. Бу — огир-енгил, чуқур-саёз, тахир-чучмал олақуроқ гаплар гоҳ мудратиб, гоҳ тетик торттирар, умуман эса унга жуда ёқар, келганига пушаймон эмас эди. Уй эгасининг сўниқ гапидан кейин Файзулло Зухуриддин маҳдумдан ўттироқ бир хитоб кутди, лекин бу орада Садир макаржа гап бошлади.

— Бухоронинг итини мулла демасанг хафа бўлади, деб ёзибдилар «Мулла Насриддин»да. Дарҳақиқат, чаламулла кўпайиб кетди,— деди у ҳожи дўпписини бир сийпаб қўйгач.— Шаҳримизни қадимда Мадинат ус-суфрия дер эмишлар. Бунда мавлоно Дақиқий, ҳазрат Наршаҳий-ю Балъамийлар истиқомат қилганлар. Табъ латифлик ҳавас эди. Бани илмки бор, Суқроту Афлотундан, Арасту ва Батлимусдан гап урар эди. Ҳозир-чи? Қулли мазаммат, тақсирим! Қани у буюк зотлар? Қайда у ҳунару тижорат? Қани китоб бозорлари, олиҳиммат саҳҳофлар?!

— Жанобингиз маъқул айтдилар,— деб иш орасида гап

қотди Солижон, — бидъатчи шайху қаландарлар босиб кетди Бухорон шарифни...

Зухриддин маҳдум Файзуллоҳнинг кўзида умидвор савол ифодаси билан ўзига тикилиб ўтирганини пайқайди. «Балли-гўй»дан бари бир янги гап чиқмаслигини билгани учун унинг сўзини бўлди:

— Жамоат... бугун янги меҳмонимиз бор. Файзуллоҳхўжа афандишнинг кўнгилларида бу давра гоҳи боғдан, гоҳи тоғдан гап отиб, зиёфат еб ўтирадиган бир улфат экан-да, деган таассурот қолмаган эди. Кимсалар борким, ишимиз маърифат ҳаддидин чиқмаслиги лозим, деб, сайҳаракатимизни бесуяк қилмоқ бўладирлар. Дуруст, биз маърифату маорифдан мойи сар олдик. «Тарбият ул-атфол» жамиятидан иш бошладик. Аммо, наҳотки шу билан қаноат қилиб қола билурмиз? Чароқин, раъиятга биздан не нафъ етди? Биз бу ерда гап урамиз, вилоятларда олиқ-солиқнинг ҳадди муайяни йўқ, ҳар ким олгонча оладир. Қозию ранс, ҳокиму додхоҳ, жамики мансаблар сотиладир, сўнгра алар амир ёрлигини жигасига суқиб, «дарборга туҳфа» йиғадирлар. Манишатлари байтулмолдан эмас, тугал раъиятдан. Амир рикобига келганларида мешкоб, ногорачи, сайс, сурнайчи, ясовул, маҳрам, ҳадячи, яна аллақимлар учун фуқародан олиқ ундирадирлар. Қурбн етмаганлар ҳибс қилинадир, Балжувон, Қовоқлик, Коратегин ҳибсхоналари тирбанд. Темир йўл шеркати берган муздин бек киссасига солди, таъмирчи ишчилар эса оч-ялангоч қувилди, норозилари ҳибсга олинди. Бекни эса жазолаш ўрнига Шаҳрисабзга ранс қилиб кўтардилар.

— Бари подонликдан, афандим, бинобарин, маърифат... маориф...— оқаринқираб ўтирган уй эгаси Порсохўжа домла тезда гап тополмай, яна навбатини бериб қўйди.

— Алҳол, маорифнинг ўзида ҳам вазият шул, тақсир: усули жадид мактаблари неча бор боғланиб, неча бор кушод ўлди. Ватан авлоди нўғой қўлида тарбия топса ўрисга қайишгай, дея Бухоро болаларининг татар мактабларига олдирмайлар. Домла Икром ислоҳи мадорис қилиб, ифтитохона олигини бекор этгани учун, синематографи, кўчага тош ётқизгани ёқтагани учун Пешку туманига «қози қилиб» юборилди. Йўқ, тақсир! Биз ярим йўлдан қайтмағаймиз. Бухоро ва ўзга туманлардаги мас-лакдошларимиз ила яқинлу вобаста бўлмоғимиз зарур. Шу кунларда мана бундай зиёлик гурунглари Бухоронинг кўнглина ўзга жарибу даҳаларида ҳам бўлиб ўтмоқда. Уларнинг бошини қўшмоқ учун «Маърифат» кутубхонаси, «Баракат», шеркати дўконларининг эътиборини оширмоқ, тартиб ва таркиботини, моддий жиҳатдан заҳираю мадоҳилини тузатмоқ лозимдир. Токи йўқсул фуқаро ҳам, тифлу қария ҳам, аямулла мастура-

лар ҳам, аллофу ҳуллабоф, наддофу харрот ҳам ҳақ сўзимизга қулоқ оссинлар.

— Ё олло, у тақдирда отабезор шўрапўшлар, ҳар хил ғала-ёнчилар ишимизга бош қўшадир, тақсир, нима деяпсиз?!— Порсохўжа оқариб ўрнидан турди.— Амир ал-муслимин кўнглига худо раҳми шафқат солгай, илло Русия мустабид ҳукуматининг Когондаги намояндаси, анинг махфий шўъбаси бизга шафқат кўргузмас! Йўқ, йўқ! Тавба денг, маҳдум афанди!

Уй эгасининг кетидан мулла Аҳад ҳам, Солижон ҳам турдилар. Қолганлар ҳам, нима қилишини билмай, бирпас бир-бирларига аланглашгач, машваратга фотиҳа тортиб, қўзғалишга мажбур бўлдилар. Кутилмаганда тугаган бу йиғиндан мажлис аҳли одатдагидай ўзаро ғала-ғовур гап-сўз, жонли хайр-хўшлашув билан эмас, жимгина тарқаб кетди.

Файзулло ўзини йўқотиб қўйди. Хонадон соҳиби ҳайдаб чиқаргандай, нохуш бўлиб кетаётган шерикларининг қайси бирига яқинлашишни билмасди, уларнинг қайси бири ҳақ, қайси бири ноҳақ — ажрата олгани йўқ. Шундай бўлса ҳам беҳафсала, бепарво эмас, балки ичидан жонланиб, огир ўйлар оғушида одимлаб борар, ҳаётинда қандайдир, руҳига мос безовта бир нима бошланганини сезиб, ўзидан бирмунча мамнун эди. Кўпроқ Зухриддин маҳдумга раҳми келди. Назарида, унда айб йўқ, ўзи қизиққонроқ шекилли, кескин сўзи билан ҳурматли Порсохўжа домланинг дилини оғритиб, кейин ундан узр сўрай олмади. Файзулло кетишида уни учратмоқчи, ҳеч бўлмаса ёнида индамай қадамламоқчи эди-ю, тезлаб жўнаб қолди чоғи, кўринмади. Унинг ўрнига, ёнида Ҳожи Сирож пайдо бўлди. Ҳозиёндан қиблароқдаги Қутлуғ маҳаллада турар экан, бирга кетишди.

Ҳожи Сирож Файзуллодан анча ёш катта, собиқ камбағал муллавачча, касал онасини боқиш учун мадрасани ташлаб кетган, ўзи ҳам риштадан кўп азоб чеккан, юзи захилроқ, гавдаси юпқа, лекин кўркам, боодоб йигит эди. «Китобхўр» деган лақаби бор, жадидлар ҳаракатига бош қўшганидан буён «Маърифат» кутубхонасининг маъмури.

— Мадрасадалигимдаёқ кўп хуштавсиф эшитиб, жанобингизнинг суҳбатларини арзу қилганмен,— деди у, йўли бир тушганидан астойдил қувониб. Файзулло унинг ёшига ярашиб тушмаган китобий талаффузини эшитиб, юзига қараб қўйди. «Китобхўр» деганларича бор, афтига ҳам саргайган китоблар чанги, узоқ тунларнинг хира шам ёруғи сингиб қолгандек эди.

— Фақир бугун сомеъ эдим...— деди Файзулло ҳам беихтиёр унинг оҳангига тушиб. Қош қорайиб қолган, онда-сонда бадавлат хонадонларнинг дарвозахоналарида қизғиш фонуслар ёнди,

Ҳожи Сирож кеч кириб, ҳозир ажғалишиб кетишларидан қўрқандек, шошиб ўз ишларидан гапира бошлади.

— Кутубхонамизга ташриф буюргайсиз, бошим осмонга етадир, ҳурматли Файзуллохўжа, сизни кутамен. Эҳтиёжингиз бўлса, ҳар хил қадимий китоботдан тортиб ҳозирги ҳур афкор газетларгача топа билурсиз.

— Кутубхонангиз бойми?

— Биз ёшларни нашри жадида билан қизиқтирамиз. Аввал Истанбулдан, Қирим, Боку, Қозондан анвойи хил жаридая рисоалар олдиран эдик. «Таассуфки, эндиликда қурбимиз етмас. Маошу мадоҳилимиз фақат ионадан. Мутолаага кўп харис кимсалар келадир, бизда эса муштарийга ҳам музд етмай қолди, ҳатто Самарқанддан Маҳмудхўжа эшоннинг «Ойина» мужалласини олдиришга ҳам қодир эмасмиз...— Улар бирпас жим юрдилар. Икки ёни зах девор, тор, тупроқ кўчаларда от-улов каммайган, суҳбатдошлар арава йўлига тушиб олган эдилар.

— Мушкулимиз бугина эмас, албатта,— деб давом этди Ҳожи Сирож,— мен шайхўрғас Абу Али ибн Синонинг «Алқонун»и, устод Донишнинг «Наводир ул-вақоеъ»си каби нодир китобларни кўз қорачугидек асрашга жазм этганмен, илло жавонхонамиз зах. Боз устига, ҳам уламнинг, ҳам дарбор амалдорларининг, ҳам рус сиёсий гумаштасининг ҳамишалик нафратли ва ғазабнок назари остидамиз. Хуфя воқеанавислардан ҳам тинчу амниятимиз йўқ.

Овози хастаҳолроқ эшитилдими, Файзулло яна шеригига қараб қўйди. Ҳожи Сирожнинг лас салласи кирроқ, бўйни ингичка, юпқа гавдасини чопонга буркаб, олдинга эгилганча юмшоқ одимлар эди.

— Маошингизга қонёзмисиз, Сирож афанди?

— Камина моддий муҳтожликка кўпдан кўникканмен, мулла Файзулло. Илло дард қийноғига сира кўникмадим. Кўп йиллардан буён сирховмиз, айниқса, онамнинг сиҳати қаддимни дол қилиб қўйди. Мадрасадан бош олиб кетарда табибликни ҳавас қилдим, ўз қурбим била табобат илмига етмоқ бўлдим. Таассуфки, тақдирнинг зарбалари кўп экан, омадим чопмай, соғлиғимни йўқотдим-у иддоам ушалмади. Менинг устозим ҳам бор эди, Файзуллохўжа, худо уни ҳам кўп кўрди. Вақтингиз топиб сизга барини ҳикоя қилиб берсам дейман.

— Йўқ, Сирож афанди, сиз ҳозир гапиринг. Онангиз нима касал?

— Ришта. Ришта, мулла Файзулло. Ўзимизнинг Лабиҳовуз сувида жон сақлаб, бутун эл-юртга таҳдид солиб турган мудҳиш дард. Менинг онамдек бенаволар ҳар эшикда бор.

— Лабиҳовуз?

— Ҳа, Жарсуман ришта ҳовуз сувида яшайди, тақсир.

— Сиз бунн қайқдан биласиз?

Ҳожи Сирож энди қадамни сикинлатиб астойдил ҳикоя қилишга тушди.

— 1893 йилги вабо ўлатидан сўнг яна кўп хавфли хасталиклар фуқаронинг тинкасини қуритди, у вақтларни сиз эслай олмасангиз керак. Кейин эса Масковга кетиб қолдингиз. Ана ўша йиллари Петербурғдан бизга бир тиббый тафтиш келди. Унинг ҳайъатида рус илми — донишнинг эътиборли намояндаларин бор эди. Улар Бухоронинг кушоналарини, обреза каллапазликларни, ҳовузу зовур сувларини тафтиш қилиб, кўпгина озодалик тadbирлари ҳақида амир ҳукуматига таклиф илова этдилар. Ҳовуз сувларини оннан хурдобинга, олати адасага солиб, унда кўп жарсуман мавҳума борлигини, риштаннинг ичар сувида урчишини исбот этдилар. Хонадонларга кириб хасталикларнинг сабабларини тушунтирдилар, дардмандларни даволадилар. Мени ўша маҳал риштадан халос этган мўйсафид бир табиб, зехну қизиқишларини ёқтириб қолиб, уч ой кулбамизга қатнади, каминага муаллимлик қилди. Унинг исми шарифи — Ульян Владимирович Соломеншев эди. Ҳали устоз деганим ўша зот. Файзуллоҳўжа ука, сиз ҳам ўрис домлалардан тарбият топгансиз, мени тушунинг: ўша мўйсафид рус табиби менга бир отадек мурувват кўргиздики, то оҳират унутмагаймен. Тиб илмининг қадимасини ўргатди, қудратини уқтирди, китобга майлимни бурди. Афсуски, уч ой ўтар-ўтмас уни, тафтиш ҳайъатининг Сарча аъзоларини ҳам Бухородан ҳайдаб чқаргандек босбру қилиб жўнатдилар.

— Қандай?

— Шаҳарда озодалик тadbирни учун харжга киришни истамган амир ишни мутаассиф уламоларнинг фатвосига боғлаб қўйди. Уламо эса, бу асрорни ғойиб, дея жарсуман мавҳумага ишонмади, агар бўлса кўзга кўринар эди, мабодо жонли нарса бўлса ҳам худонинг яратганидир, анга қирон солмоқ гайри-шаърий; амири муслимин бундай гуноҳи азимга изн бермагайлар, яратувчи ҳам олло, шифо бергувчи ҳам, деб тафтиш тadbирига фатво бермадилар. Тиб олимларини «лўттибоз» деб, кун кўргизмай қўйдилар, рус элчихонасининг снесьи гумаштаси уларнинг тезлик билан жўнаб кетишини маслаҳат кўрди.

Шундай қилиб, устозини қайтиб кўрниш менга насиб қилмади. Табобатни қасд қилиб, китобга муккамдан кетдим у бир йилда саломатлигимни йўқотдим, тақсир. Бу орада онам шўрлик риштага чалинди. Ҳозир у кишининг сиҳатлари бир ҳолатда.

— Бу тафсилотларни сиз нечук биласиз?

— Уляян Владимирович менга микробларнинг (устоз ҳам унинг ҳамроҳлари жарсумани шундай деб атар эдилар) бутун табиати ва сир у асрорини тушунтирди. Албатта, табиб бўласан, дерди. Агар келажакда катта табиб бўла қолсанг, мана бу ҳужжатлар сенга эҳтимол қор келиб қолар, деб тафтиш ҳайъати тузган жамики хулосаларнинг бир нусхасини менга қолдириб кетган. Шуларни ўқиб ҳам кўп тафсилотларни англадим.

Файзулло бу гапларга ишонқирамагандек, қадамини секинлатиб, йўлдошининг юзига боқди.

— Бу — Бухоронинг тарихидан бир шингил, Файзулло иним, — деди Ҳожин Сирож «ишонавернинг» дегандек гуссали овозда.

— Бу — унинг машъум фожияси, тақсир... — деди Файзулло қоронғиликка тикилиб. Кейин улар андак жим юрдилар. Қўтлуғ гузарига етганларида Файзулло бирдаш:

— Сирож афандим, ўша ҳужжатларни бир муддат менга бера олмайсизми? — деб қолди.

— Бажонудил. Алҳол, мана, кулбаи нокомимга етишдик. Айни муддаом эди — остонамни равшан қилурсиз. — Ҳожин Сирож кўча эшикни очиб, кўримсизгина ҳовлига бошлади. — Буюринг, мулла.

Қоронғида эчки терти, таппи ҳиди келди. Бостирма ёнидан ўтиб, айвонсиз даҳлизга киргач, уй эгаси лампа чироқ ёқди. Икки ёнда икки эшик. Ҳожин Сирож бошлаган қорасувоқ хонанинг шифти баланд, лекин зах эди. Даҳлиздаги чироқ шуъласида девор бўйи тоқчалар тўла сарғайиб кетган китоб, қоғоз, тўрдаги бурчакда чарм, муқова, қайчи, пичоқ, китобот исканжаси кўрипар, совуқда қаноп ва сираччнинг ёқимсиз ҳиди анқиб турарди.

— Отам раҳматликдан қолган дўкон-дастгоҳ. Тирикчилик туфайлидан, қўл теккан пайтлар муқовасозлик қиламен, — деди Ҳожин Сирож сандиқдан катта тугун олиб, тиши билан тортиб ечаркан. Бу хонада ўтириш ёки узоқ қолиш имкони йўқ эди, жой ҳам — снёҳ тўкилган хонтахта ёнида — бир кишиликкича. Шунинг учун мезбон қўстамади, меҳмон ҳам тикка тураверди.

— Мана, ўн-ўн беш йилдан буён авайлаймен, сўрағувчи бўлмади. Бинобарин, сизга мамнуният била топширадирмен, — деди Сирож «китобхўр» тугундан йиллар заҳида ҳилвираб тўкилаётган сариқ қоғозлар ўрамини олиб Файзуллога тутқазаркан.

— Энди волидан муҳтарамангизнинг дуоларини олайлик, — деди Файзулло қоғоз ўрамини эҳтиёт билан қўйнига солиб. Улар яна даҳлиз оша нариги хонага ўтдилар. Бу ер пессик, кўрпа остида танча бозиллагани биллиниб турар эди. Бу уйни ҳам ёритган даҳлиздаги чироқ беморни уйготган экан чоғи, ичкаридан:

— Қадамингизга ҳасанот, меҳмон...— деган заиф товуш эшитилди.— Танчанинг чўғи бор, чойгун қўйвор, болам.

Файзулло аввал бу сўник овознинг қайси томондан чиққанини фаҳмлай олмади. Кўзи ғира-ширага кўниккачгина, бурчадаги сандиқ ёнида увада кўрпанинг қимирлаганини пайқади. Унда хаста она кичкина бола сингарп, жиндаккина бўлиб, негадир чалароқ бурканиб ётарди: латта-путтага чулғанган оёқлари очиқ, болдирпда, товонида оқ ип ўралган ёғоч чўплар кўкиш гўштиданми, суягиданми ўсиб чиққандек санчилиб, атрофи йиринг босиб ётарди. Беморнинг мурда нуқси урган қоқ юзида шафқатсиз бир сабрсизлик қийноғи сезилар эдики, зах хонада совуққотмаган Файзулло бу иссиқ уйда қалтираб кетди. Тиззасида дармони қуригандай, танча четига чўкиб, кампир билан бирга юзига фотиҳа тортид-да, чиқишга шошилди. Чойгун қўйдирмади, онага шифо-ю сиҳат тилаб, ўридан турди. Беморнинг юзидаги азобли бетоқатлик гўё уни қаёққадир қувмоқда эди.

— Бирон даво оладиларми?— сўради Файзулло кузатиб чиққан уй эгасидан.

— Чори сартарош қараб туради.

— Сартарош?!

— Ҳа. Бу касални даволаш сартарошларнинг ҳунари бўлиб қолган. Баъзи сартарошхоналарга борсангиз, отнинг қилидай дасталаб осиб қуриштилган риштларни кўрасиз. Беморлар ўшандай дастаси мўлроқ сартарошларга мурожаат қиладилар. Онамнинг товонларидаги чўплар Чори сартарошники. Икки-уч ойда бирини ўша чўпга ўраб тери остидан суғуриб чиқаради. Узилса бўлмайди, баданда қолиб оёқни чирита бошлайди. Тошма тошиб, бўғма хуруж қилади. Қичимасининг азоби огир, лекин қашиса бўлмайди — газак олиб яна танозил бошланади...

Файзулло баданида совуқ ҳовур сезиб, тезлаб борарди. У кузатиб кетаётган шеригининг гапини эшитмай қўйди, негадир бояги сўзларини эслади: «Меннинг онамдек бежаволар ҳар эшикда бор». Файзуллонинг кўзига ўшандай даҳшатли манзара кўриниб кетди: ҳар эшикда сочи оқарган оналар, ожиз қариялар, гўдак болалар мурдадек оқариб, товонлари чириб ётгандек туюлиб кетди. У бундай таассуротдан, ҳамон ниманидир гапираётган Ҳожи Сирождан тезроқ ажралиб кетгиси келар, қочиб қутулишни истар эди. Муюшга етганда шошиб, сўзсиз хайрлашди. Қутлуғнинг жинкўчаларидан тез юриб ўтди. Лекин ичига ўтиб кетган совуқ титроқдан, огир ҳолатдан, тўғрироғи — ўз-ўзидан қутулиб кетолмади...

Унинг эрта кетиб кеч келишидан ҳампша хавотир олиб ўтирадиган Райҳон биби ўғлининг ранг-рўйини кўриб чўчиб тушди. Руҳини эзиб турган бутун огирлик қўйнидаги сариқ қоғозларда

яширингандек, Файзулло ҳужжатларни дастаси билан олиб токчага иргитди. Ўзи ҳам ҳайрон эди: нега буларни сўраб олди-ю, нега уйга олиб келди? Неча йиллар аввал ўтиб кетган воқеа-ку, ахир!

Неча йиллар ўтиб кетган-у, оқ сочли аёл увода кўрпада жиндаккина бўлиб ҳамон инграб ётибди... Унинг бўғма азобидан буришган қоқ юзи Файзуллонинг кўз ўнгидан кетмайди. Ўз онасининг ҳали ёш кўринган, соғлом қизиллик балқиб турган оқиш юзи унга илгаригидек қувонч эмас, қандайдир андишали бир ўксик туйғу бағишлайдиган бўлди. Гоҳо ювинаётиб обдас-тадаги сувга тикилиб қолади. Кўчадан ўтган мешкобчилар унга ҳовузлардан ҳовлима-ҳовли мудҳиш касаллик микробларини ташнётгандек туюларди.

Токчадаги сариқ қоғозлар ҳаловатини тамом ўғирлаган эди. Гоҳо уларни олиб, кечалари билан тикилиб, такрор-такрор ўқиб чиқади. Ўз уйи ғурбатхонадек туюлиб, эрталабдан кўчага отилади. Чанг босган бўм-бўш кўчалар, минг йиллик мудроқ тирикчилик, бўғиқ муҳит юрагини сиқади. Қимгадир гапириб, кўнглини бўшатгиси, шовқин-суронли суҳбат эшитгиси келади, бир-бирига қовушмаган бўлса ҳам ошналарининг бесаранжом гурунглари ўзига тортади уни. Шунда нажот топгандек бўлади.

Энди бу йиғинларда у ўзини томошабиндек ҳис қилишни, уни шунчаки навқирон боймулла деб ҳисоблашларини хоҳламас эди. Ўзгалардек макъели, баҳсларда ўз овозига эга бўлиб, иши, фикри билан улуш қўшиб, қиттак бўлса ҳам тасалли топишни истар эди. Шунинг учун «Шеркат» дўконининг ичкари ҳовлисидаги чойхонада бўлган бир йиғиндан кейин Файзулло Зуҳуриддин маҳдум билан бирга қайтаркан, ўз ҳолатидан сўз очди:

— Бокудан, Қозондан, Боқчасаройдан келадиган кўпгина рисола-ю мужалланинг муштарийсига «Маърифат» кутубхонасининг қурби етмай қолибдир, деб эшитдим. Фақирингиз шуларни яна баъзи китобу жаридани олдирмоқ учун харжга кирсам ижозангиз бўлурми, Зуҳуриддин афанди? Адашган кимсадек ионасиз юрмагай эдим қаватингизда...— деди у маҳдумга катталардай жиддий қараб.

Хўжа Зуҳуриддин мамнуниятини яширмади.

— Биз бу ҳимматингизни кутган эдик, Файзуллохўжа,— деди у руҳланиб.—Зеро, иона атамоқ анчайин мурувват эмас, балки маслакдошлик изҳор этмакдир. Алҳол, ҳаракатимиз харжи-мадоҳилга кўп муҳтож. Кутубхона эҳтиёжларидан бўлак, боз ундан муҳимроқ сарофатимиз бор. Когондаги Ҳайдархўжабой матбаасида усули жадид мактаблари учун тартиб этилган янги дарсликларимиз, уламнинг нобажо фатволарига, ахлоқи разилага қарши ёзилган икки рисола ва «Аввали илм» номли

китобимиз камхаржликдан таъъ қилинмай ётадир. Сиз, мулла нимни, нонангизни ана шуларга бахш этсангиз дуруст бўлур.

— Мен буларни ҳам, кутубхона харжларини ҳам зиммамга олурмен, Зухуриддин афанди,— деди Файзулло.

— Орий, ундай бўлса, келгуси издиҳомда...

— Йўқ, афандим, мен бу важдан издиҳом хижолатига соймаганим... Мутасадди кимсалар билан камтарона иш тутсам ярашувли бўлур.

— Ҳай,— деди Зухуриддин маҳдум, тушуниб мамнун жилайдим.— Матбааю чопикарда билан Порсохўжа домла шуғулланадир, кутубхонада эса Ҳожин Сирож афанди... шояд, улар билан танишсан.

— Шундай, маҳдум.

Сўнгги сўзларидаги қатъият ва ишчанлик Файзуллонинг ўзига ҳам ёқди. Энди у ўзини шерикларига сафдош ва тенгқурдек ҳис этар эди. Иккинчи куннеқ матбаа ва кутубхона мутасаддиларини топиб, жамиятнинг молжавий муаммоларини обдан енгиллатди. Дарсликлар қисман босилгану қарз-ҳавола учун ҳибс қилинган экан, Порсохўжа домла уни аравага ортиб келиб, кутубхонада муаллимларга улашди ҳам. Кўп ўтмай кутубхонага Самарқанддан, Уфадан, Истанбулдан газета ва китоблар кели бошлади. Когонда Дониш, Исмоил Гаспиринский ва домла Икромнинг рисолатлари чоп этилди. Ёшларнинг оғзи қулоғида, зиёлилар орасида Файзуллохўжа ҳақида гоаир-гувурган, «Маърифат» ҳам, «Шеркат» дўконлари ҳам гавжум, ҳамма ёқда бирдан жонланган сезилиб қолган эди.

Файзулло эътибори ортганини кўриб, ўзида фавқулодда дадиллик сезди. Илгари узоқ маҳалаларда, мактабдорларнинг кўрмисиз ҳовлиларида бўладиган майда улфатчиликларга қатнашувни, «масалачи» ёшлар энди Файзуллохўжа интирок этадиган гурунгни топиб келишар, шу билан кўпчиликнинг боши кўшилиб, катта мубоҳасалар бўлиб турар эди. Ёзнинг кунин «Маърифат» қироатхонасида бўлган шундай бир йиғинида Файзуллохўжа ўзи пинҳитиб юрган катта муаммони ўртага ташлади.

Бу гал даврада унинг яхши таниш маслакдошларидан ташқари, «Бухорон шариф»нинг муҳаррири Мирза Муҳиддин, истанбуллик меҳмон Солиҳ афанди, унинг ошиюларидан гавкашонлик Абдулаҳад қори, Бурҳони Ғужалик деган одобли зот ва кўпгина танишу нотаниш мактабдор, маърифатчи муаллимлар бор эди.

Одатдагидек, Солиҳон югуриб-салиб чой таширкан, мулла Аҳаднинг гавтарини маъқуллаб лўқма ташлайди, қироатхона тор, дим, нос туфлагани ҳам жон йўқ.

Файзуллонинг бугун сўз айтишга тайёрланиб келгани сезилиб турарди. Эгинда соддагина, енгил, янги шойи тўн, бўйни сал пингичка бўлганиданми, мисқоли салтаси бошини каттароқ қилиб кўрсатар, соқол-мўйлаби сабза уриб қорайиб қолган қорача юзиди жиндак тоқатсизлик сезиларди. Зухриддин маҳдум унинг ҳаракатининг моддий таянчигина бўлиб қолишни истамагани, бошқа ишларга ҳам гидроки етишини сезиб, бошқалар қатори оғзига тикилганча ўтирар, ҳамма жим эди.

Файзулло ўтирган жойида хонтахтани ўзига яқинроқ тортиб, Ҳожини Сирождан олган сариқ қоғозларини ёйиб ташлади. Рус олимларининг тиббий тафтиши натижасида очилган даҳшатли далилларни, уларнинг ҳулоса ва таклифларини бир-бир таржима қилиб, Бухоронинг мудҳиш, ғайри саҳҳий ҳолатини жамоатининг кўз ўнгиди шундай жонлантирдик, ўтирганларнинг нафаси ичига тушиб кетди. Бу гўё кутилмаган янгиликдай, биров ишюнмас, биров ҳайратда ёқасини ушлар, биров ваҳимага тушган эди.

— Мана шундай, жамоат!— деди Файзуллохўжа.— Йиллар ўтиб кетибдир, аммо ҳеч нарса ўзгаргани йўқ. Ўша-ўша бадбўй кушхона-ю ёмхоналар, мудҳиш хасталиклар манбаи бўлмиш қуртли обреза каллапазликлар, ҳовузларда, зовурларда ўша-ўша жарсуман ажал—микроблар яшаб, урчиб турибдир, ҳар хонадонда бедаво дардга чалинган бева-бечора-ю етим-есирлар худодан ўлим тилаб ётадир. Тоқай бу алфозда қолурмиш? Ўзга элу элат қошинда шаънинизга иснод тушмасму? Маҳлуқ ёки ҳайвон эмас, инсон зотидирмиш, Мажусий, ёки бадавий эмасмиш, давлатимиз бор, жаноблар! Олиму фузало катта бошини кичик қилиб, Петербургдан келиб хавф-хатар остида бизга нажот кўргизса-ю биз нобакорлик қилиб, аларни таҳқиру мазаммат ила қувсак, ўз қадримизни билмасак, бундай жаҳолатни қаю замонда кўргансиз?!

— Бу масалани қайта кўзгаш лозим, амир ҳукумати шаҳар орасталиғига сармоя ажратсин!— деб қичқирди бир ёш муаллим. Порсохўжа домла шошганча палосни кўтариб, носини туфлади:

— Уламонинг фатвоси бор, қўлимиз боғлиқ, афандим,— деди ҳалиги йигитга қараб.

— ...Биламиз, тақсир,— деди Садир макаржа ҳожини дўпписини сийпаб яна кияркан,— касаллик худодан, очлик худодан, нодонлик худодан, микроб ҳам худонинг маҳлуқоти, ўлим ҳам худодан, оёқни узатиб жон таслим қилавериш қолди, холос. Уламонинг фатвоси амир ҳукуматига жуда қўл келган! Керак бўлганда бизда бундай фатволарни катта пулга сотиб олса ҳам бўлади.

— Худога, ҳукуматга тил тегизмайлик, акаси... Баҳс бир нав мавҳум ҳашарот важҳида борадир,— деди Порсоҳўжа домла.

Чой ичиб, қора терга ботиб ўтирган Тўқли мерганнинг ҳам бу гапга энсаси қотди шекилли, мешдай гавдаси билан бир тебраниб қўйди. Йўғон овози қироатхонанинг пастак деразаларини зирқиратди:

— Амир Абдулаҳад замонида Пешку ҳам Карки туманларини чигиртка босган эди. Ушанда ҳам уламо «Чигиртка худонинг маҳлуқоти», деб ўт қўйдиртирмаган. Дала-тузни, боғ-роғни кўк офат қиртишлаб ямлади-ю деҳқонлар қирилиб кетди.

Орқадаги ёш муаллимлар орасидан заҳил юзли Ҳожи Сирож «китобхўр»нинг кир салласи кўринди. Унинг отаси ўша йили очликдан ўлган эди.

— Замонида,— деди у,— бобокалонимиз Абу Али ибн Синони ҳам шул важҳдан айблаган эдилар. Яъни худо берган дардини ўзи оладир, деб. У зотни-да кофиру имонсиз дея мазамат қилган эдилар. Аммо маълумингизким, ул шайхурраис фикху ақондда фозил эдилар, рубонда мундоқ демишлар:

Мени таъриф этарга ўз дилимдан ўзга султон йўқ,
Бу дунёда менинг пок имонимдек асло имон йўқ,
Мусулмонликда мен бу рубъи маскун ичра тапҳомен,
Агар мен кофир эрсам, бу дайр аро ҳеч мусулмон йўқ.

У рубойини шундай қироат билан хониш қилдики, ҳозирунлар, азбаройи шавқ, қийқириб юбордилар:

— Бале, Ҳожи Сирож!

— Офарин!

Шовқин авж олиб кетди. Шайхурраиснинг мисраларида уламога очиқ-ойдин зарби-ҳай борлигини билимдон зиёлилар ҳам энди пайқадилар чоғи, завқиёб жонланишга қўшилмаган кимса қолмади.

— Жамоат! Жамоат,— дея пиёлани чертиб, Садир макаржа олаговурни зўрга босди,— Файзуллоҳўжа муддаоларини арз этсинлар ахир!

— Ҳа, ҳа, айтсинлар, чикор қилмоқ зарур?

Файзулло ҳужжатларни бир қўлига тутамлаб баланд кўтарди:

— Аввало олимларнинг ушбу хулоса ва таклифларини газет орқали раъиятга ошкор қилмоқ лозим!— деди у.— Сўнгра, рус давлати муаззамасининг Бухородаги элчи маъмури Мюллер жанобларига, амир Саид Олимхон зоти ҳумоюнларига бу ҳақда баённома ёзиб уни ҳам афкор оммага етказмоқ даркор.

— Қим номидан?

— Қандай?!

Яна сурон кўтарилди. Бу сафар шовқинни йиғин бошлангандан бери бош эгиб жим ўтирган Хўжа Зухуриддин маҳдум енгил томоқ қириш билан бостирди. Унинг овози баланд эмас, лекин кескин, бирдан чўккан бесабр жимликда ҳаммага эшитиларли эди:

— Бари беҳуда, жаноблар,— деди у, ўтирган жойида олдидаги пиёлага тикилиб. Жонланиб турган юзларга кўланка югурди, ҳамма ҳушёр тортди.— Ҳа, бу ҳангома бари беҳуда. Жарсумай ажални дафъ этмоқ учун аввал ҳақиқий микробларни, яъни масалан, жоҳил уламою талончи амир амалдорларини йўқ қилиш зарур. Бизим душманимиз — инсон қиёфасидаги ана ўша микроблардир!

Бирдан чуқур жимлик чўкди. Худди ҳозир қироатхона портаб кетадигандек, нафас ютиб, ниманидир кутар эдилар.

— Ё тавбаи истеъфор!— деди кимдир ваҳимали паст овоз билан.

Солиҳ афанди билан Бурҳони Ғулжалик бир-бирларига қарадилар. Кейин иккаласи ҳам Абдулаҳад қорига, Порсохўжа домлага кўз қирларини ташладилар, кўплар, бошига тўқмоқ тушгандек, гаранг эди.

Аввал Абдулаҳад қори ўрнидан туриб банорас тўнининг этагини қоқди, унинг кетидан одоб билан Бурҳони Ғулжалик, қизил фас кийган Солиҳ афанди эшик томон юрди. Яна бир-икки-талар туриб уларга эргашганда Порсохўжа домла ҳам ёнидаги саллалик қарияга «Намози пешин қазо бўлмагай эди, тақсир», деб, секин туриб чиқиб кетди. Қироатхона аста бўшамоқда эди. Онда-сонда чордона қуриб, бўйрага тикилиб ўтирган Садир мак-аржа-ю Тўқли мерган, оёқда Ҳожи Сирож ва бир нечта ёш муаллим, иккиланиб у ёқ-бу ёққа аланглаётган Мирза Муҳиддин, остонада негадир тикка турган мулла Аҳмад билан Солижон қолган эдилар, холос.

Бу вазиятга бепарводек ўтирган Зухуриддин маҳдум жимликда пиёлани тўлатиб аччиқ чой ичди.

Анчадан кейин Файзулло унга яқинроқ силжиб ўтирди-да, бош кўтармай сўради:

— Жанобингиз бу навъ нифоқни ҳар машваратда қўзғайдилар... Ҳаракатни пароканда этиш, ёхуд батамом тарқатишми. иддаонгиз?

Зухуриддин оғир солган бошини нечукдир кескин буриб. Файзуллога ўткир қараш қилди.

— Сиз мендан бузғунлик гумон қиласиз, Файзуллохўжа. Ул тақдирда сабаб нимадирким, ана улар билан бирга чиқиб кетмадингиз?

Файзулло унинг занглаган темирдек ёқимсиз жараанглаган товушини танимай қолди. Узим сабаб бўлдимми, дея сўзини юмшата тушди.

— Кўпчилиكنинг бошини бир жойга қўшганимизда, мавридимми эдиким, дағал сўз ва таҳдид ила сомёъни чўчитсангиз, маҳдум?

— Мен сизнинг далилларингиздан хулоса чиқардим, холос.

— Ҳар шайдан сизёсий хулоса...

— Бари бир, эсликлари оқибат шунга келадилар. Этлари ўла турени.

— ...ана акиун таралиб кетдилар, муродингизга етдингиз. Атай қиладирсиз...

Зудуриддин кўксига довуллаган ўтни сўндирмоқчи бўлгандай, яна босиб совуқ чой шимирди.

— Кўриб турибман, сиз ҳам ҳақиқатдан чўчийдингиз. Лекин фозир кўрмаймен, яланғоч сувдан тоймас. Менинг йўқотадиган миллионларим йўқ, бойвачча!

Астойдил килил қўйган бирдан-бир кишинидан бундай гапни эшитиш Файзуллога тигдай оғир ботди. Айниқса бу ошнolari орасида «бойвачча» деган мурожаатни унутасангиз эди. Бирдан таянчини йўқотгандек, бўшашиб қолди, тилига сўз келмади.

Бир зумдан сўнг эса яна вужуди ўт олгандай, нимадир уни ўридан даст кўтарди-да, чакка томирлари лўқиллаб, эшик томон шоширди. Ҳалиги казо-казолар сизгари даврани ташлаб чиқиб кетганини кўчада пайқати-ю, орқага қайтишга энди бўйин ёр бермас эди. Гўё мажруҳ бир ҳолатда хиёбондан чиқиб, Ғозиён томон йўл олди.

1914 йилининг ёзи ниҳоятда чўзилиб кетди. Тақвимда куз кирганига анча бўлса ҳам, на кўкда парча булут, на ёгин-сочин. Қурғоқ ёзнинг тинкани қуритадиган чанг-тўзонли жазирамаси ҳали давом этмоқда.

Ҳамма нарса жонига теккан Файзулло обогаю тоғойиларини эслайди. Ҳали у баҳс, ҳали бу ўй билан андармон бўлиб, неча вақтдан буён Ромитанга ҳам боролгани йўқ. Бу қурғоқчиликда қишлоқларини яна қум босдики ҳали... Шаҳобиддин говжигар, Нуриддин тоға, Қўнимоқ тоға, Шоди-бедод билан чўтир Ҳамза нима қилиб юришибди экан? Шўрлик Мўминшо-чи?

Файзулло чўтир Ҳамзанинг нолакаш, лекин ўйноқи ва сербезак гапларини хотирлайди. «Ҳа, шаҳар ёнмагунча дарвишнинг кабоби пишмас. Қум босди-ю, мана баримиз ҳунарли бўлдик, жиян. Тирикчилик экан, гилкорлик қиламиз, супурги бойлаймиз, янгаларингиз зеҳидўз, бирёнгар...» «Ҳа-да, жиян. Сўфи сўгон ер, топилса йўгон ер. Кафсан дейди, ҳаққулло дейди, даҳяк, молият,

хирож... Солиқ деб келган амлақдорнинг ўзи ҳам адашиб кетоп-ти ҳозир...»

Бунга икки йил бўлди. Энди-чи, энди тирикчилик қалай экан? Уша аҳволга яна яқинда бошланган Ғермон муҳорибасининг ғаҳимаси ҳам қўшилган бўлса, тоға-янгаларнинг куни нима кечди? Кейинги вақтда бу муҳорибанинг таҳликаларидан кўп гапиришади. Фарғона-ю Самарқандда ёппасига мардикор елармиш, эл-юртда танглик, қаҳатчилик, қурғоқчилик, очлик.. Ҳеч ким тушунмайди: бу қатли ом оқ пошшога шу чоғли зарур келибдимикиан?

Бунн Зухуриддин маҳдумдан сўраб билиш мумкин эди-ю, лекин, аввало, у киши албатта: «Сиёсатга даҳл қилмайлик, демаганмидингиз?» дея ачитиб киноя қилишни бор, иккинчидан, Файзулло хайрлашмай чиқиб кетиб, уни қаттиқ рапжитди. Ҳазир уни излаб борай деса, Маҳдумнинг «Барн бир, эс-ҳушлилар, оқибат, сиёсатга келади», деган гапи ҳам ҳақ чиқаётгандай бўлади. Шуларни ўйлаб, Файзулло мана неча ҳафтадан бунн уйдан чиқмай, ичнин ит таталаб, ўзини қаёққа қўйишни билмай ўтирибди.

Кунлардан бир куни намоз асрдан кейин кутилмаганда Ҳожн Сирож кириб келди. У ҳовлиққан, заҳил юзига ноҳуш қизиллик югурган, ғижим қийиқчаси билан нуқул бўйнини артар эди. Шом қоронғисида тубсиз ўйга чўкиб ўтирган Файзулло қувонганидан сакраб ўрнидан туриб кетди.

— Маҳдум йўқлаяптилар!— деди Сирож «китобхўр» алиқни ҳам кутмасдан. Ўзи останада бери ўтмади.— Фавқулодда мужодала бўлар эмиш, жадал юрар экансиз, боймулла.

— Маҳдум ўзлари-я? Чинми? Фавқулодда? Қандай? Нега?— дея сўроқларни қаторлаштириб, этикни оёғига торта бошлади Файзулло. Ҳожн Сирож ҳансираганча, бўйнини арта-арта елкасини қисди.

Бир дақиқадан кейин улар кўчада шошиб борар эдилар. Файзулло «Фавқулодда» дегандан хавотир олиб ҳаяжонланса ҳам, Зухуриддиннинг ўзи чақириб қолганига қувониб, салласининг печини ҳиллиратганча катта-катта одимлар, зўрга етиб юраётган Сирожни ҳамон сўроққа тутар эди:

— Ўзи кайфиятлари қалай... Маҳдумнинг?

— Хавотир олманг, у киши сиздан гинагун бўлмайдиладар. Ундоқикин одам эмаслар,— деди Ҳожн Сирож Файзуллонинг кўнглидагини уққандай.— Аммо лекин, ҳов бирда у кишига аччиқ-олуд гап уриб беҳуда қилдингиз:

— Ҳай?

— Ҳа.

— Нечун?

— Нечунким, Маҳдум ўша куни қишлоқдан мактуб олган эдилар.

— Қандай мактуб?

— ...қонли мактуб, боймулла. Қиблагоҳлари қонли кўз ёш билан битиб экандир. Бош эгиб, мусибатни ичларига ютиб ўтирганларини фаҳламадингиз.

— Қишлоқда...

— Қишлоқда ғалаёнчи шўрапўшлар Қоратегин ҳокимини ўлдиришибди. Шу вазҳдан ҳукми куш этилган тўрт гуноҳкор ичида Маҳдумнинг якхун биродарлари ҳам бор эмиш. Қиблагоҳлари шундан огоҳ этибдилар.

Файзулло кўзларини пирпиратиб қолди.

— Эвоҳ! Мен ғофилга ўшанда нечун шипшитмадингиз?!— деб оёқлари чалишаётгандай, қадамини секинлатди; тез юрганиданми, аламданми — манглайига қайноқ тер қалқди. Тўхтади.— Чакки бўлибди...— дея ерга қаради.

Шу-шу, кутубхонага етгунча бош кўтармади, сўз айтмади.

Ажабки, қироатхона яна лиқ тўла эди, ўтган сафар даврани ташлаб чиқиб кетганларнинг ҳам кўпи яна шу ерда. Лекин кўпчиллик тикка турибди, чой-нон ҳам йўқ, ҳамма безовта кўринар эди. Солижон эса дастурхон тузаш ўрнига, ташқари эшикда дидбондек турибди.

Файзулло Зуҳуриддин маҳдумдан кўнгил сўраш, узр ўтинишини дилига жойлаб келган эди, бунга фурсат ҳам бўлмади: бу гал оддий дўппи, кўн этик кийиб келган Маҳдумнинг юзи одатдан ташқари унниқиб кетган, жиддий эди; ёнида бу сафар чуваккина гавдасини чопонга ўраб негадир Порсохўжа домла турарди; одамлар тўпланиб бўлишини ҳам кутмай, Маҳдум мужодалани дарров ўз қўлига олди.

— Жамоат!— деди у томоқ қириб, тик турган ҳолда.— Ушбу издиҳомни шитоб билан чорладик, ул боисданким, кўп нохуш хабарлар қулоғимизга етишди, азизлар. Қозикалон Бурҳониддин амирнинг оқ пошшо ҳузурига сафар қилиш пайтидан фойдаланиб, яна мактабларнинг ёқасидан олиш қасдига тушибдир. Ул зот «муфсид жадидлар» ҳақида ҳиббани қўбба, пашшани фил қилиб Насрулло қушбегига нома ёзибдир, жами мактабларни боғлаш лузумотини арз этиб. Ҳозир Бобобек ясовул таҳдиду пўписа билан муаллимлардан «ўқитмайман» деган имзон тазарру талаб қилаётир. Хўш, нима қиламиз, бомаслаҳат иш тутайлик!

Йиғинда муаллимлар кўп. Мактаб бундай гурунгларда ҳамма вақт асосий масала бўлиб келган. Бу хунук хабардан жамоат гарангсираб, дабдурустан бир нима деёлмай қолди. Бу саросимали жимлик феъли тез Зуҳуриддин маҳдумнинг асабига тегди.

— Хўш? Нечун сукут қиласиз? Орангизда мактаб-маориф

ислохидан четга чиқмайлик, амалдорлар ишига доҳил қилмайлик дегувчилар кўп бўлғай эди, ҳай, ана акнун уларга юмуш кўпайди, сўз айтиш гали келди. Қани, айтинг, соф маърифатчилар, арз этинг муддаонгизни, Порсохўжа домла! Ишингизнинг ўқ томирига болта уриляпти! Ё энди ҳам «Сиёсатга тил тегизманг», деб, ўзингизни сояга оласизми?

Порсохўжа домла жавобга гап тополмай, тилла пайновлик носоқовонининг попукли тиқинини титроқ қўлига олди-ю, ўрама белбоғига яна қистириб қўйди. Бу маҳал ёш муаллимлардан бири қичқирди:

— Имзон тазаррудан бош товлаймиз!

— Имзо чекмаймиз!— қувватлади шериги. Порсохўжа домла қўл кўтариб ёшларни тартибга чақирди.

— Азизлар! Жамоат! Муаллимларнинг йўриғи бўлак. Аммо бизнинг жамиятимизга амир ҳазратларининг ижозати олийлари бор эди!

— Мактабларга ҳам ижозат бор эди!

— ...биз ҳазрат олийнинг сафардан қайтишларини кутишимиз лозим,— деди Порсохўжа домла, ўз таклифининг тўғрилигига ўзи ҳам ишонинқирамай.

— Унгача мактаблардан ном-нишон қолмайди!— деб овоз берди ҳалиги тўзимсиз муаллим. — Биз имзо чекмаймиз!

— Аммо бу фикрда яқдиллик бўлмаса, Бобобек ясовул териб-чертиб баримизни зиндонга оладир,— деди ёнидаги шериги.

— Ҳаракатимизга олий рухсат бор, дедингиз, Порсохўжа домла,— Зухриддин маҳдум салмоқлаб яна сўз қотди,— илло ўша сиз айтган беозор ишлар билан алақсийверсинлар деб, ғазабнок раиятнинг бошқа ғулувли ишларидан, ғалаёнларидан диққатимизни чалғитиш учун, кўзимизни шамғалат қилиш учун рухсат берган бўлсалар-чи? Унда нима дейсиз?

— Сиз яна дарбори олийга соя соладирсиз, Маҳдум,— типирчилаб қўйди. Порсохўжа домла, жиккаккина гавдасини чопонга буркаб.

— Дарбори олийни муҳофаза қилишингизнинг айни мавриди, домуллан киром,— кесатиб давом этди Маҳдум,— гермон муҳорибаси бошлангандан буён амир олиқ-солиқни уч чандон оширди. Ҳозир уни ҳимоя қилмасангиз сарой элнинг ҳадсиз ғазабиди ғарқ бўлиб кетадир. Қоратегинда ғалаён ҳокимни чавақладир. Чироқчида ғазначини сангборон қилибдирлар. Арабовнинг Чоржўйдаги омборхоналарини ёнғин ўртаб кетди. Жамикки туманларда очу муҳтож, дарғазаб халойиқ кўксини кўтариб келаётир. Бобобек ясовул уларга қарши жазо лашкарлари йўллади. Агар муҳтарам муаллимлар ҳозир Бобобекка қуллуқ қилиб имзон тазарру чексалар, ана шу жазокаш сарбоз-

лар билан бориб етим-сирининг бошида қилич сермагандай бўлмайдиларми? Зиёлик қўлингизни қонга булғаманг! Танлаиғ бўлингизни, биродарлар, қай тарафдасиз?

Бир оз жимликдан кейин яна овоза кўтарилди.

— Имзо чекмаймиз!

— Бу — ҳақорат!

— Масхарабозлик!

Ғала-говурда неча хил баҳслар, қизиққонлик, ҳатто бақирӣқ-чақирӣқлар эшитилди ҳам, аммо суронни тинчитиб Зухуриддин маҳдумга қарши сўз айтаман дегувчи бўлмади. Тун яримдан ошган эди. Одамлар тарқала бошладилар, қоронғи тун қўйнига чиқиб, шаббоннинг шақилдоғини эшитгандagina шивирлаб гапирардилар:

— Офтоби оламтоб яратилгандан бери Бухорои шарифда бу янглиқ суронли тун бўлмагандир!..— деди кимдир.

— Маҳдум қаттиқ кетдилар...

— Ё дунёи дун! Энди нима бўлади-да.

Ҳожн Сирож Зухуриддин маҳдум билан Файзуллохўжани кузатиб борди. Олдинда, қоронғида уларнинг бўғиқ суҳбати эшитиларди.

— Албатта, Порсохўжа домланинг этакларини тутсак, шунчаки эл-юртсиз ваъзхон бўлиб қоламиз,— деди Файзулло.— Лекин жанобингиз...

Шундан кейин муюшгача гап-сўзсиз, тезлаб юрдилар. Ҳожн Сирож уларга етиб ҳам юрмас, суҳбатларининг давомини қулоқдан қочирмаслик учун кўп орқада ҳам қолмас эди.

— ...Жанобингиз яна қуюшқондан чиқдилар,— Файзулло ўша гапини бу сафар шундай беозор оҳангда айтдики, илгари бундай фикрни силтаб ташлайдиган Маҳдум уни кулимсраб қабул қилди.

— Ўтган сафар дилнингизга оғир ботадиган гап айтдим, узр сўрайман,— деди у.

Файзулло бугун ундан ўзи узр сўрамоқчи, лекин буни ҳозир унутган эди, гапининг бундай босиқ маромга ўтиши, Маҳдумнинг шундай кескин гаплардан кейин яна ўзини оғир тутishi кўнглидаги ғулғулани анча босди. Ва Файзулло Зухуриддинга катталардай салобат ҳамда самимий кўнгилчанлик билан таъзия билдирди.

Лекин хайрлашиб, ажрашиб кетганларидан кейин, ёлғиз қолганида ўша ғулув чорасиз ёнғиндек яна бутун вужудини қамради. Яна ўша таниш нотинч рух янги ваҳималари билан қайтиб келди. Маҳдумнинг гаплари беомон бир ҳақиқатга айланмоқда эди. Уларнинг гурунгларида бугун биринчи марта қондан гапирилди...

Бу тун Файзулло, албатта, мижжа қоқмади. Унинг бундан кейинги тунарига ҳам ором қайтиб келмади. Ҳар эрта янги ноҳуш хабар, бир-бирдан таҳликали гаплар етиб келар эди. Усули жаҳид мактаблари ёпилди. «Бухорои шариф», «Турон» газеталари тақиқланди. Амир сафардан катта рутба-ю сарполар билан қайтиб, оқ पोшо номидан яна янги уруш олиғи жорий қилди. Музофотнинг ғалаёнлари кун сайин авж олмоқда эди. Шаҳарда ҳам амният барҳам эди.

Файзулло бўм-бўш кўчаларда чўчиб қолган, ер сузиб ўтадиган муллавақчалардан бўлак ҳеч кимга дуч келмай, «Баракат» шеркатига боради, лекин дўконларда ҳам, чойхонада ҳам танишлардан бирон кимсани учратмайди. «Маърифат» кутубхонасига ўтади, у ерда негадир бирдан букчайиб қолган Ҳожин Сирожи йўллагудай бўлиб ёлғиз ўтирган бўлади: «Ақраболар оёқ босмай қўйдилар, мулла». Бу гавжум машваратхоналар ҳам ўз-ўзидан тугаб бормоқда эди.

Бир кун қироатхонада у Порсоҳўжа домлаини кўриб қолди.

— Хайрият-э, мулла, эсон-омон бор экансиз, жуда хавотир олган эдим, — деб, Файзуллони кўрганига ишонмаётгандай ғалати тикилиб кўришди.

— Нима гап, домла?

— Э-э, ҳали беҳабармисиз? — деди Порсоҳўжа атрофга аланглаб.

— Нимадан?

Домла уни тирсагидан ушлаб четроққа тортди. Яна бир атрофга қараб олди.

— Кулли явмин батар, муллажон. Хўжа Зухриддин маҳдум билан яна бир нечалар ҳибсга олинибдир.

— Лаббай?!

— Ҳа, муллажон.

— Қачон? Яна кимлар? — оқаринқираб сўради Файзулло.

— Кунин-кеча. Яна Садр макаржа, Тўқли мерган, икки муаллим... Улар бир нав, аммо лекин... Маҳдум шўрликни тўғри канахонага элтиб ташлабдилар деб эшитдик. Даҳшат, муллажон.

— Нима учун, тақсир, нега ахир?! — Файзулло саволига жавоб ҳам кутмай эшик томонга отилди-ю яна қайтди. Унинг ёноқлари қорайиб ёнар, суҳбатдошининг нима деганини англамаётган ҳам эди, чоғи. Домла эса унга таскин бериб, тинчитишга уринарди:

— Шукур денг, мулла, мен сиздан кўп хавотирда эдим, алҳамдिलло, фалокат четлаб ўтибдир. Юринг энди, ўзингизни босинг. Бўлган иш бўлибди. Юринг биз билан. Даврамиз ҳали тирик, ақлу заковат билан иш тутсак...

Файзуллонинг кўзи олайиб кетди. Қандай воқеалар бўлиб турибди-ю, бу ниманинг ғамида.

— Сиз... сиз... домуллаи киром!— деди тутилиб,— хўш... Ғаламислардан қутулдик, энди ўйинимизни ўйнай берамиз, дейсиз-да! Яъни истилоҳи мадорис... Шарҳи ҳошия, а? Беозор, а? Қўйинг, тақсир, ўзингизни ҳам, бошқаларни ҳам алдаб, ишдан қолдирманг! Биродарларимизнинг зиндонда чириб кетиш хавфи туғилса-ю, бошимизга мудҳиш кун тушиб ўтирса-ю, сиз...

Файзулло юлқиниб эшикка отилди.

— Сиз-чи, сиз нима каромат кўрсатмоқчисиз, Файзулло афанди?— деб қичқирди орқасидан Порсохўжа домла.

— Мен амир Олимхон ҳузурига бораман!— деб чиқиб кетди Файзулло.

— Ё рубъи маскун!— деди домла ўзинча.— Ҳа, борса ҳам боради-да, кимсан — амир ҳазрати ҳумоюннинг ҳамтовови Убайдуллохўжабойнинг арзандаси. Илло, у ерда зиндони-обхона яна ҳам яқин...— Бироқ бу гапни фақат нарироқда букчайиб, қалтираганча баҳсга қулоқ солиб турган Ҳожи Сирожгина эшитди. У домладан сўнг кутубхонани қулфлаб, Файзуллони қувиб етганида ранглари докадай оқариб, қаттиқ ҳансираб қолган эди. Файзулло тўхтади, нафас ростлашини кутди.

— Дарборга кириш... аҳдингиз... чинми?— қисқа-қисқа тин олиб сўради Ҳожи Сирож.

— Ҳа. Чин. Шуни сўраш учун югурдингизми ортимдан? Тансиҳатингизни эҳтиёт қилишингиз керак,— деди Файзулло. Йўлда давом этдилар.

— Ўзингиз эҳтиёт бўлинг, Файзулло. Ҳали қама-қама тугаган эмас. Маркуш гузарида Ҳомид мулозимнинг ҳовлисидаги йиғиндан бошланибди. Миш-мишларга кўра, амирнинг хуфя айғоқчилари ичимизда экан.

— Бўлмаган гапни қўйинг, Ҳожи.

— Йўқ, Файзулложон, уларнинг кимлигини ҳам таҳмин қилишадир.

— А? Ким экан?

— Мулла Аҳад билан Солижон эмиш. Ҳа.

Файзулло тўхтаб, йўлдошига ялт этиб қаради-да, қатъий тайинлади.

— Инонмаймен. Ортиқ бу гап оғзингиздан чиқмасин, Сирож афанди. Уқдингизми?

Шундай деди-ю Ҳожи Сирожни лой арава йўлида аянчли ҳолда қолдириб, ўзи шитоб билан жўнаб кетди. Шу-шу, Ҳожи Сирож «китобхўр»ни Файзулло қайтиб кўролмади: эртасига у ҳибсга олинибди, деган хабар тарқалди.

Бу машъум хабар ҳаммасидан ошиб тушиб, Файзуллони

тамом гангитиб қўйди. Эски маҳсиси билан тўпигидан лойга ботиб, «Эҳтиёт бўлинг», деб илтижо қилиб турган заҳил, бурушиқ юзли ёш билимдоннинг букчайган аянчли гавдаси кўз олди-дан сира кетмас, ҳансираб, хирқираб базўр нафас олиши қуло-ғига эшитилар эди. Бу одамнинг зиндон обхонасида чўпдек сўлиб узоқ азобда ўлишини кўз олдига келтирганда кечалари совуқ тер босиб ўрнидан туриб кетар, гандираклаб бориб чилоб-чинда совуқ сув ичар эди.

Шундай тунлар унинг иккиланишларини кўнглидан кўтариб ташлаб, саройга, амир ҳузурига кириш аҳдини тамом қатъий-лаштирди.

Файзулло сарой амалдорлари қатнайдиган Алаффурушон дарбозасидан кириб борди. Аркнинг узун қоронғи долонида Сиёвуш арвоғига наврўз чироқлари ёқилган эди. Қираверишда-ги тўпчи боши девонхонасида уни дарров танидилар, «Убайдул-лохўжа Қосимхўжаевнинг ўғли Файзуллохўжа бойваччанинг қадам ранжидалари» ҳақидаги хабар «мушт кетди» йўсуни билан шу ондаёқ олампаёхнинг қулоғига етган бўлса керак, Файзуллони ҳеч қаерда тўхтатмадилар.

У болалигидан бери бу ерларга қадам қўймаган бўлса ҳам, худди ўрганиш бўлиб қолган жойларидагидек, дадил, қомати тик, эгнида исқорлот чопон, бошида сувсар телпак, Чорсунинг мусулмон ғишт ётқизилган роҳравонида булғори этигининг баланд пошналари билан тақ-туқ, тақ-туқ босиб, бойваччаларга хос кибор қиёфада тез юриб борарди. Зарбхона ёнида девонбеги маҳкамаси, ундан нарида — катта арк дарвозасининг жилвали «гулдаста»лари кўринади. Файзулло билади — «Обхона», «Қанахона» деган даҳшатли зиндонлар — ҳали тирик одамларнинг қора гўрлари ана шу ноёб меъморлик «гулдаста»ларининг таги-да. Зухриддин маҳдумнинг, Ҳожи Сирожнинг ҳозир ўша зимис-тонда бўлиши мумкинлигини ўйлаб кўз олди қоронғилашиб кетди, қадамини секинлатди. Чорсунинг тўридаги устига чодир-шаб тортилган кўринишхонада зарбоф тўн кийиб чақмоқ салла ўраган эътиборли зотлар турарди. Улар бойваччанинг одимини секинлатишнинг ўзларича баҳолаб, енгил таъзим қилдилар. Лекин Файзулло уларни танимади.

Амир жаҳон урушида рус пошшолигига берган мадади учун Русия империясининг генерали унвонини олиб қайтганидан бери бу ердан бундайлар аримас эди. Кўринишхонада азондан инти-зор бўлиб турган бу одамлар ҳам — Бухоронинг казо-казолари, зоти ҳумоюннинг Петрограддан қозониб қайтган рутбаи олий-ларини муборакбод этиш учун кунда мулозимларига сандиқ-

сапдиқ хилъат кўтартириб келадиган одатдаги рикобчилар. Зоти ҳумоюнни эса ҳозир кўпроқ Файзуллохўжа қизиқтирарди чамасин, унга бетўхтов ижоза бўлди.

Кўксиди қатор ўқдон, кавказча белли бурма қора чакмон кийган новча сарбоз бир қўлини қилчинининг кумуш жимжимали қинига қўйиб, иккинчи қўли билан эшик очди, сал таъзим қилиб меҳмонни ичкарига ўтказди. Шундай ўймагулли эшиклардан бир нечасини очиб киргандан кейин, чоғроққина, аврупоча жиҳозланган, нимқоронғи саломхоналардан бирида Файзулло Саид Олимхонга рўпара келди.

Илгаридан танимаган бўлса унинг амир эканлигига балки ишонмас эди. Аввал қизил гилам ўртасида унинг офицерча, ялтироқ хром этик кийган оёқлари кўринди. Ҳукмдор бошдан оёқ ҳарбий либосда эди. Николай Романовга тақлид қилиб этик қўнжиги сирмаб кийилган қора-қўнғир шим ва худди шу рангда ҳарбий гимнастёрка, елкаларида заррин шокилалик погонлар, кўксиди Георгий крести, яна қандайдир шапалоқдай-шапалоқдай нишонлар; олтин тўқали тагбанд португез эса бежирим қинидаги олтин сопли қилч билан бирга ечиб, юмшоқ бахмал курсига ташланган. Амир ўзи ёш, чиройли; пухта қайчиланган соқол-мўйлаби ҳали қоп-қора, юзи тирсиллама, қизил; кўзлари қувончдан чарақлаб турибди.

— Бормисиз, бойвачча!— деди соддагина қилиб. Овози ҳам илгаригидек ёш, лекин бир оз ҳирқироқ эшитилди.— Император ҳузуридан қайтганимиздан буён бутун музофот таъзимга келди, сизни ҳам кутган эдик. Бўз йиғит бўлиб қолибсиз-ку, келинг, мол-жон омонми?

Ҳеч кимга бундай кўп гапирмайдиган ҳукмдорнинг содда, ёш, ҳарбийча пухта бўлиб кўринишга уриниши Файзуллога сингмади, у амирнинг ёш эмаслигини ҳам, бундай ҳаракатчан, одамови ва содда эмаслигини ҳам биларди. Қудратли хўжайин унинг олдида ўйин ўйнаётгандек туюлиб, вазиятга муносиб гапини дарровда тополмай қолди.

— Шукур, алҳамдиллило...— деб қўйди, холос.

Сарбоз кумуш ликобчага кўзача ҳам пиёлалар териб, сиркор чорпояга майи гулоб қўйиб кетди.

— Айши-нўшни ўргандингизми, бойвачча, ёхуд ҳоло...

Амир тикка турганча икки пиёлага гулгун май қуйди. Файзулло ичмади, лекин негадир қизараётганини сезиб ўздан нафратланар эди. Амир унинг ташрифини анчайин эрмакка айлантирмоқчи экани сезилиб турибди. Меҳмоннинг камсуқумлиги эса чўзилиб кетди.

— Бизни қутламадингиз-ку, гапиринг ахир... ҳа, қани,— деб галга қўстади Саид Олимхон қулиб.

— Рутбаи олий муборак сизга...

— ...Олампаноҳ,— амир ёш болага гап-муомала ўргатгандай, кула-кула, давомини ўзи айтди.

— Олампаноҳ...— такрорлади Файзулло. Чиндан ҳам, бирданга ўзида қандайдир болаларча дадиллик сездн.— Сизга шундай дейишим керакми? Зоти ҳумоюн, қиблагоҳ, шариятпаноҳ, зоти олийлари... Сизга шундай муомала ёқадими? Ўзингиз ҳам ишонмайсиз-ку?

Саид Олимхон гайритабiiйроқ жилмайди. Кейин тикилиб туриб:

— Жаънатмакон падари бузрукворингиз билан ҳазиллаш эдик,— деди устара билан тоза қирилган бошини силаб.— Сиз мана бу чорпояга чиқиб ўтириб. Бухоронинг ярми дадаминки, мен ҳам амир бўламан, дея бизни тоза кулдирад эдингиз. У ниятдан энди қайтибсиз-да?— амирнинг жилмайиши нурсизлана борди.— Энди «олампаноҳ» сизга хуш эмасми?

— Бу атамалар бари мавҳум, улар ялтоқи амалдорлар учун балки қулайдир. Сиз мавҳум эмассиз-ку. Илм-маърифат аҳли учун сиз — амирсиз. Қиблагоҳ деб сиғинган билан иш битмайди, сизнинг раъият олдида олий бурчу сарбобингиз бор, тақсир. Шунинг учун мен аниқ тадбир талаб қилиб келдим.— Файзулло юмшоқ курсига ўтириб пиёладаги гулобни ичиб юборди, лаб устида сабза урган мўйини оппоқ дастрўмол билан артиб ҳам қўйди.

— Дарвоқе,— деди амир, ҳамон ҳазиломуз оҳангда,— ўша маърифатчи ақраболарингиз сиёсатимизга тадоҳил қиладир эмиш?

— Козикалон Бурҳониддинининг ўзбошимчалигини, мактабларининг ёпилишини-ю, муаллимларнинг таҳқир этилишини, жаридан-мужалланинг тақиқланиши-ю хуфия воқеаназисларнинг қутуришини улар жанобингизнинг сиёсати дея билмайлар.

Файзуллонинг таҳмини тўғри чиқди: амирнинг бу гапларга кулимсраб ўтириши — жамки бадкирдор унинг ўз амри билан қилинаётганлигини кўрсатиб турарди.

— Ўғри-ю ришватхўрлар дориломон яшайишдадир, маърифат жонбозлари эса канахонада! Бу — жанобингизнинг олиймақом сиёсатими?

Амир ҳамон жилмаяр эди.

— Биз сизни ўн бир ёшингизда кўрган эдик,— деди у босиқлик билан,— ҳануз гўдаксиз, бойвачча... Сиёсатда. Жаҳон муҳорибаси кунбакун авж оладир. Туркия Русиянинг шавкатли лашкарларига қарши муборизага кирди. Сизнинг жадиdlарингиз эса, бари — туркпараст. Биз уларни тийиб қўймасак, Русия

давлати муаззамасининг ноибига не сўз деймизу, император ҳазрати олийларининг юзларига не кўз билан боқамиз? Сиз айтган бурчу сарбобимиз мана буёнда, бойвачча.

Амир май ҳўплади — юксак мавзуларда сўзлаб туриб ора-чора май ҳўплаб қўйишни оқ пошшонинг сарой базмларида ўрганган эди. Генераллик либосидаги кўзга кўринмас хас-чўпни бармоқлари билан чертиб бепарво қоқиб қўйди.

— Жадидларнинг маърифий сайъ-ҳаракатига фатво бердирган эдингиз, — деди Файзулло.

— Ажабсиз, жаноб Хўжаев. Шундай бир жамият ишлаб турмаса, биз фитначи ғаламисларни қаёндан таниб билурмиз?

Файзулло сергак тортиб, жиддий қаради: амир ҳазиллашаётгани йўқ. Бу — юзсизлик эди.

— Ўзи ижоза берган жамиятга хуфия айғоқчи қўйиш — бачкана ҳукмдорларгагина муносибдир, тақсир, — деди Файзулло. — Фузалони зиндон қилиш эса...

Амир ўрнидан туриб кетди. Энди у унча ёш кўринмасди — кўз остида майшат касри — кўкиш халтачалар, қаншарида ғазаб нишонаси — бўртиқ тугун, юзида сариғ доғлар кўринди. Саломхонада эрта баҳорнинг зах ҳавоси қамалиб қолган эди, амир аста бурилиб деворга меҳробдек солинган кошинкор рус печкасига кафтларини босди.

— Айғоқчилар — ўзингизнинг ишонган жадидларингиз. Кўпдан буён маслакдошларини сотиб келадилар. Ялангоёқ шўрапўшт муллабаччалардан сиз нимани кутиб эдингиз?

— Даврамиздаги ҳар луқмаи-калима жанобингизнинг қулоқларига етар экан-да?

— Сизни ҳам билар эдик, бойвачча. Илло инонмас эдик. Энди кўриб турибмизки, бола эмас, болиғ бўлибсиз...

Файзулло бунини «Сиз ҳам пишиб қолибсиз», деган таҳдид маъносида англаб, гўё вужудида тепган қон зарби билан ўрнидан турди-да, тамом ёрилди:

— Ҳар сўзимиз қулоғингизга етганда қўрқиб турсангиз, қийин бўлибди. Кун ёғдусидан, ҳақ сўздан титраб-қақшаб турадиган ўғрининг куни бошингизга тушмагай эди, қиблагоҳ. Оқ пошшонинг қонли муҳориба солиғи деб, миллатнинг оғзидагини қоқиб оляпсиз. Жазо лашкарларингиз қон тўкяпти. Аммо музофот туманларидаги ғазабнок ғалаёнчилар зиндонингизга сиғмайди! Хўжа Зухуриддин билан унинг шерикларини нобуд қилманг, амир, Бухорон шарифнинг хуни тутади. Мен сўзимни айтдим, ижозат беринг! — таъзим қилиб қайрилди-ю шартта чиқиб кетди. Катта хонага чиққанидагина амирнинг товуши эшитилди:

— Отангизнинг арвоҳини ранжу мазамматга солманг, бой-
вачча!..

У энди дунёда тамом ёлғиз эди. Ўзини ўтга солди. Нима учун? Нима мақсадда? Бирдан мақсаднинг ўзи йўқолиб қолгандай эди. Аслида бормиди ўзи? Бор эди ахир. Нимадир чорлар, қувонтирар, шоширар эди. Имон. Эзгулик. Маърифат. Адолат... Наҳотки бари сароб бўлса? Бирдан йўлнинг бундай жарликка қараб бурилиб кетишини, бирдан бундай маслакисиз, сафдошларсиз қолишини ўйлаганмиди?! Гоҳо Зухуриддин маҳдумнинг қисматига ҳавас қилиб қолади: нобуд бўлса ҳам дилидаги муроду муддао туфайли... Файзуллони эса зиндонга ҳам ташламайдилар. Нима қилиб қўйибдики... Амир Саид Олимхон ҳам уни жиддий қабул қилмади, сабий деб билди, нуқул илжаяди...

Кунлар туссиз, изсиз ўтарди. Тунлар эса — тотли дарддай чексиз ўйлар билан...

Файзулло баҳор чиққандан бери томда ухлайди, тепадаги кунгай пешайвоннинг зинасидан чиқиладиган шабгоҳ — бутун бир ҳовли: гиламлар, пўстаклар, кўрпачалар ёзилган, ёғоч катлар, хонтахта-ю чорпоялар қўйилган. Файзулло шабада томонга шоминёна тортиб, юлдузларга қараб ётади. Тикилаверса, юлдузлар ҳам, бутун осмон ҳам оқиб бораётганга, тўғрироғи — Файзулло ётган шабгоҳ чодир — елкани билан юлдуз тўла чексиз осмонда сузиб кетаётганга ўхшайди. Аммо на манзил, на бекат... Фазо шунча кенг, лекин, унда на кучу ёшлигинини, на молу жонинини бағишлашга бир имкон бор. Жимир-жимир юлдузлар. Файзуллога бенафъ туюлган бу тумонат юлдузларнинг бир донасига, бир ёруғ заррасига Сирож шўрлик зор бўлса керак. Зиндон зимистонида юлдузлар йўқ. Аммо унда фазодек чексиз хаёл бор, хаёлдаги умид ва мақсад юлдузлари ҳаётинини, ўлиминини талаб қилади.

Демак, кенг фазода йўқ имкон тор зиндонда бор, шундайми? Нимага?

Наҳотки инсон боласи ҳаётини бағишламагунча бир мақсадни кўзлай олмаса? Умрингдан бенасиб бўлгач, мақсаду иддао на керак?

— Ўзгаларга керак, болагинам, ўзгаларга.

Ажаб, унинг хаёлидаги чигал саволларига онажонни жавоб берар эди. Тўғриси — болалигидан бери онаси билан қилган суҳбатлари кўнглида қайта чечак отиб, ўшалардан жавоб топгандай бўлар, она-боланинг ғойибона, унсиз гурунглари давом этар эди.

— Ундай бўлса, мен ким биландир бўлишим керак.

— Ёлғиз отнинг...

Йўқ, бундай суҳбат энди бўлаётгани йўқ, у қачондир бў-

либ ўтган эди, лекки эндиликда Файзуллонинг хаёлида у бош-качароқ, тишиқроқ бир тарзда такрорланыпти.

— Катта хаёлининг бўлса, ўзингни аяма, болам. Мен кўнганман. Жонингда ўт билан туғилдинг.

Шу пайт тушидан, хаёлидан, Файзулло зиндонда, Зуҳриддин маҳдумнинг ёнида пайдо бўлади. Зах, бўғиқ, тор, қоронғи, тепадан қора ер қатлами зилдай босиб, совуқ, сарғиш томчилар томиб турибди.

— Маҳдум, ўлимдан қўрқаяпсизми?

— Ҳа, Файзулло, қўрқаман.

— Нега бўлмаса пестефтор келтирмадингиз?

— Менинг бошқа иложим йўқ...

Файзулло зиндонда совуқ гўрнинг ичини кўргандай бўлади. Бунда ҳеч нарса йўқ: ширин ҳаво ҳам, юлдузлар ҳам, тонг ҳам, таом ҳам, инсон чеҳраси ҳам... ҳеч нарса! Ўлим, мангу зимистон, йўқлик...

— Сиз виждонини, нафрат билан садоқатини санамадингиз, мулла,— дейди маҳдум унинг ўйларини уқиб.— Булар ҳаммисиз мен билан.

Файзуллонинг елкасига совуқ, занглагандек сариғ томчилар томар, тепадаги зах, қора ер қатлами эса тобора нураб, оғир босиб тушмоқда эди. У босиқираб уйғониб кетди. Қараса қоронғида кимдир туртар:

— Боймулло... Боймулло!..— деб шивирлар эди.

Аввал, бунини ҳам туш деб ўйлади. Шундай ҳам бўларди-да— тушида уйғониб, яна туш ичида туш кўрар, қизиқки, бунинг ўйида эмаслигини гўё ўзи ҳам билиб турар эди. Аммо ҳозир босиқираб туриб кетгани аниқ, қоронғи, ой уфққа юмалаган. Мана ҳодир ҳам хиллираб турибди, терлаган бадани шабадада жунжикиб кетди. Шарпа эса ҳамон шивирларди:

— Туринг, боймулло, тез юаркансиз.

— ...Мўминшо?

— Ҳа, менман, боймулло.

Файзулло тамом шошиб қолди. Туш десса, Мўминшонинг юпқа, новча гавдаси тепасида соя солиб турибди.

— Омонмисиз, Мўминшо, қаёқдан...

— Тес... тез юринг.

— Қаёққа?

— Кейин биласиз, овоз чиқарманг, тез.

Файзулло нонлож оёғига этик тортиб, чопонини елкасига ташлади.

— Юра қолдинг... Йўқ, бу ёқдан!

Файзулло пешайвон зинасидан ҳовчага тушмоқчи эди, Мў-

миншо чайир қўли билан уни маҳкам етаклаб, букулганча қазноқ томон етаклади. Ундан ғўзапоя босилган сайсхонанинг пастак томига тушиб, кўчага сакрадилар. Гуп этди, чапг тўзғиб, димоқларга урди.

— Қаёққа ахир, гапирсангиз-чи!— Файзулло ё танимадимми дегандай шеригига яна қараб қўйди. Мўминшоннинг бўйи ўсиб, энгагини мўй босиб, катта одам бўлиб қолган, сакрашлари, тирсакдан олишлари, ҳаракатларидан кучли, пишиқ, чайир экани билинар эди.

— Уйда қолишингиз мумкин эмас, азонда сизни ҳибсга олгани келишади,— деди Мўминшо.

— Беҳуда гапни қўйинг, ким айтди сизга?

Икки йилдан бери кўришмаган дўсти билан қучоқлашиб омонлик сўраш ўрнига бундай олишуви ўзига ҳам эрини эди, лекин...

— Жим... Буёндан юринг, тез, тонг ёришопти.

Улар Ғозиёни хурд мадрасасининг тош майдонини кесиб ўтиб, жини кўчага кирдилар. Тонг қоронғиси қуюқ, шаббонларнинг шақилдоғи тинган, қимир этган жон йўқ эди.

— Сиз қаёқдан пайдо бўлдингиз, Мўминшо?

Олдинда букчайиб, соядай юмшоқ босиб кетаётган Мўминшо сабрсиз қўл силтади:

— Сўнг биласиз. Зиндонга олишармиш, тез юринг, хатардан нари.

Улар ой ботганда шўра босган Пуштан зоғондан ўтиб, ташландиқ бир қўрғонга кирдилар. Бу собиқ тўқсабо Зикриё мешкочининг газна ҳовлиси эди.

Кўча эшиги очилиши билан Файзулло тонг салқинида пўстин ёпинган бесўнақай гавдали бир одамнинг ҳансираб турган бағрига тушди.

— Хайрият, мулла жиян, хайрият!— деди у лорсиллаб кўксига босаркан. Таниш овоз, таниш ҳиддан Файзуллонинг кўзида ёш филтиллади.

— Тоға!..

Бу Шаҳобиддин гавжигар эди. Файзуллони бағридан қўйганида пўстин елкасидан сирғалиб тушиб, катта қоянинг кўланкасидай паҳлавон гавдаси тиккайди. Қалта, енгил чакмон устидан пишиқ арқон боғлаб олган, оёғида пухта ямалган ағдарма этик. Жиянининг «Тоға нима гап?» деб йилтиллаб турган кўзларини кўргач, деди:

— Тез яширинишингиз керак, болам. Амир бугундан қўймай олишини буюрган. Вокзал майдонидаги «рус полиси»нинг хуфя жосуслари изғиб юрибди. Орангиздаги Соли мирза ўшалардан эди. Ялтоқланиб келиб, шартта олиб кетиши мумкин. «Соли

мулозим... бинобарин, мулла Аҳад ҳам!.. Зухуриддин маҳдум билан Ҳожӣ Сирожнинг бошини еган шулар,— ҳаёлидан ўтказди Файзулло.— Демак, амирнинг жадидлар орасига қўйган айғоқчилари ёнимизда бўлган... Нақадар тубанлик!»

Айвонида фонус милтиллаб турган ичкари кулбада яна кимлардир бор, Мўминшо ҳам уларнинг гапи, иши, ташвишига дарров аралашиб кетди. Файзулло эса аллақандай мудҳиш уйқудан энди уйғонгандай эди. Қадрдон тоғасини, тенгқуруни кўриб турибди, калласида минг хил савол, лекин бир нима деёлмай, бегонадай аланглар эди. Тиззасидан дармон кетиб, супага ўтирди.

— Шунақа, жиян... Бой биби сиҳатмилар?

— Ҳа.

— Хўшлашолмагандирсиз?

— Амир мени қамамайди, тоға...— деди Файзулло бирдан.— Менга ҳеч нима қилмайди, бекор хавотир олибсиз.

— Менгина эмас, Файзулло, биз кўпчиликмиз. Биз аниқ билямиз, ишонинг,— Шаҳобиддин говжигар унинг ёнига ўтирди.— Биз сизнинг ҳам ҳар бир қадамингизни билямиз, жиян. Етар уриниш-суринишлар. Ниятингиз бор, фикрингиз бор. «Фалончи сайс менинг новчамга хушомад урибди», деган бачкана гап билан шўриш бошлайдиганларга ҳам қўшилиб кетаверасизми?

Файзулло аввал ялт этиб қайрилиб қаради-ю, хафа бўлмади.

— Мени ҳар қанча тепкиласангиз савобга қоласиз, тоға,— деди.— Шоахсий сингари ўғриларга эргашган чоғим ҳам бўлди, лекин...

— Ҳай-ҳай, жиян, йў-ў-ўқ. Шоахсий аълам шунчаки ўғри эмас. Бети Байтуллодан қайтган у баттолни биз ҳам билямиз. Мана бунӣ ўқинг.— Шаҳобиддин тоға қўйнидан бир қоғоз чиқариб тутқизди.— Ўз юртини улгуржи сотмоқчи бўлган, энди Жиззахда ғазовотга чорлаб юрибди. Бу ҳужжатни қўлга тушириб, сақлаб қўйибмиз, вақти келиб сотқинлар эл-юрт олдида жавоб беради.

Файзулло фонуснинг хира ёруғида қоғозни ўқиркан, қўли қалтираб кетди... Шоахсий бу хатида афғон подшосига мурожаат қилиб, Туркистонни Русиядан ажратиш ва осонгина босиб олишнинг айни пайти келганини айтиб, афғон қўшинлари чегарадан ўтиши билан Туркистон ва Бухоро мусулмонлари ҳамма дарбозаларни ланг очиб, кўприк ва темир йўлларни портлатиб, ғолиб диндошларини буюк ғазовот руҳи билан кутиб олишларини ваъда этган эди.

Файзулло жуда бўшашиб кетди.

«Менинг ионларим... ўғирлатган сармояларимиз нима-ларга хизмат қияпти!!!» деган фикр ўқдай келиб санчилди миясига.

— Ғазовот... русларга қаршми, тоға?

— Ҳа. Лекин руслар энди илгариги руслар эмас, жиян... Хайтовур, мусулмонлар ҳам. Барини тушунасиз... ўтган ишга кўп куйманг, эртангизни ўйланг,— деди тоға унинг кўнглидагини пайқагандай,— ўзингиз бутун чиқибсиз, шукур. Ем бўлиб кетишингиз ҳам ҳеч гап эмас эди.

Чиндан ҳам, қаёқларда юрди Файзулло! Бу меҳрибон, содда, доно одамлар бор эди-ку?

— Тағойиларимиз, янгаларимиз омонмилар?— секин сўради у.

— Бари омон, алҳамдилло. Фақат... Шоди бедод... Энг ёш тоғангиз бизни алдаб кетдилар,— кўз қирини артди Шаҳобиддин говжигар.— Жойлари жаннатда бўлсин.

Файзулло нягини силаб, ранг-рўйи эсдан чиқаёзган марҳум Шоди бедод ҳақида маъюс ўйга толганида, кулбада фонус ўчиб, ҳаммаёқ жимжит бўлиб қолди. Кимдир келиб, бу ерда ортиқ қолмиш мумкин эмаслигини билдирди.

— Қаёққа борамиз, тоға?

— Когонга.

— Мен у ерда нима қиламан?

— Виждонингиз нимани амр этса шуни қиласиз, болам. Эҳтимол маслакдошларингизни топарсиз. Ҳозирча гап шундаки, сизни яширамиз.

— Когонга... Оқ подшо мустабид ваколатини яширасизми?

— У ерда бошқалар ҳам бор...— Шаҳобиддин гавжигар Файзуллога эскироқ чакмон, одми телпак, белбоғ келтириб берди,— шаҳардан ўзим олиб чиқиб қўяман. У ёғига Мўминшо кузатиб боради. Ўртоғингизга ишонса бўлади, тегирмондан бутун чиқадиған алоқачимиз. Ёшгина боши билан Тошкентда, Самарқандда бўлди...

Улар торкўчадан чиқиб, муюшда четан аравага ўтирдилар. Аравакашдан ҳам, аравадаги хашакдан ҳам сарин тонг ҳавосида кечаги қовун ҳиди анқир эди. Улар пичирлаб давом этдилар.

— Тоға, «бошқалар» деганингиз... анов, тунги меҳмонингиз ҳам ўша ердами?— қандайдир болаларча умидворлик билан Говжигарга тикилди Файзулло.— Ҳов, қора соқолли, хушчақчақ...

Шаҳобиддин тоға яхши хотирлар таъсирида ёйиқ жилмайди.

— Уртоқ Шумиловми? Йўқ, Николай Васильевич Тошкентда. Алоқачимиз ўша кишининг олдига борган эди-да.

Файзулло Мўминшони яна бир кўргиси келиб кетди. Новча чайир бўлиб қолган болалик ўртоғига ҳаваси келди... Дарвоқе, Файзуллони кузатиб қўядиган одам нега йўқ, қаёқда қолди? Ё кечаси мушукдай шарпасиз шабоғхга чиқиб борганидай, йўлда ҳам беҳосдан найдо бўлармикан? Файзулло сўрашга ботинмади. Булар кўп нарсани биладиган кўринади. Ҳадеб савол берадиган бўлага ўхшаб қолмаслик керак.

Улар негадир дарбозан Саллоҳхона томондан чиқиб келдилар. Бу атрофда кўпроқ тери ишловчи яҳудий — «мешифурушлар» туришади, уларнинг сиёсат билан кўп ҳам иши йўқ, дарвозада ҳам Говжигарнинг ўз кишилари бўлса керак. Шунинг учун, Қогон йўлига тескари бўлса ҳам, Саллоҳхонага дадил кириб, беҳавотир ўтиб олишди. Шаҳобиддин говжигар уйқу-сиратан дарбозабон билан ниманидир гаплашди-ю жияни билан хайрлаша бошлади. Қўҳна дарбоза гирчиллаб ёнилаганда бирдан Файзуллонинг кўнгли бузилди, кўзидан ёш тирқираб, шарманда қилди.

— Биламан, онанзорингиз билан хайр-хўшлашмадингиз, болам,— деди тоға уни бағрига босиб,— лекин хотирингиз жам бўлсин. Бойибидан хабар олиб, сиздан огоҳ қилиб тураман. Бойвачча саяйи тижорат билан кетган. Варшовда, Фарангда...

Файзулло кўзига ёш олганидан хижолат тортиб, жилмайди.

— Мен уйдан хотиржамман, тоға... Фақат, шунча уриниш-суринишларим шу билан тугаганига...

— Тугагани йўқ... Энди бошланади, Файзулло,— деди Шаҳобиддин говжигар оғир қўлини унинг елкасига қўйиб. Файзулло қўлининг оғирлигини ҳам, кафтининг иссигини ҳам бутун вужуди билан сизди.

Худди ўйлаганидай, хайрлашиб бўлишлари билан, сас-шарпасиз Мўминшо ҳам пайдо бўлди. Шаҳобиддин тоғани дарбозабон ёнида қолдириб, икков пиеда юриб кетдилар. Гира-ширада Мўминшонинг қораси яна ҳам новча кўринар. Файзулло унинг катта одимларига зўрга етиб юрар эди. Қаёққа қараб кетишпти — Файзуллонинг иши йўқ, бир кечада ўзини ишониб топширган бу одамлар ҳақида ўйлаб борар эди. Шаҳобиддин говжигар, Николай Шумилов, Мўминшо, яна аллакимлар... Файзулло Зухуриддин маҳдум билан Ҳожин Спрожни ҳам шулар қаторида кўргиси келар эди... «Энди бошланади», деди тоғаси. Агар борган жойида у айтгандай маслакдошлар топса, биринчи гаяда ўшаларни қутқариш керак. Мабодо кеч бўямаса... Ҳозир Мўминшодан яна у-бунин сўраб олиш керак эди-ю, жазм қил-

мади. Индамай тезлаб кетяпти, ўша ғриқ, занф, доим заъфарон юзли Мўминшо ўртоғи ҳам киши дафъатан гапиришга ҳайиқа-диган жиддий одам бўлиб қолибди.

Марзалардаги яккам-дуккам тутлар аниқ кўзга чалиңа беш-лади. Бухоронинг жинкўчалари бирдан узоқ-узоқларда қолган-дай, кузги далалар бутун кенглиги, бутун софлиги билан юзларга келиб урилди. Жинкўчаларгина эмас, она бағридаги болалик ҳам, яна алланималар орқада қолган эди. Тонг ҳавоси сарин, йўлларнинг чанги босиқ. Олачалпоқ бўлиб бўзарган уфқларгина нечукдир безовта. Тун гўё тўлғоқда. Файзулло учун гўё эртаги кунгина эмас, бутун бир янги тақдир тугилмоқда эди.

1977—79.

На узбекском языке

Аскад Мухтар
ЗАҚОУЛҚИ БУХАРЫ
П о в е с т ь

Повесть печаталась в журнале «Шарк юлдузи» 1980, № 3

Редактор *Н. Фозилов*
Рассом *О. Арутюнов*
Расмылар редактори *А. Клива*
Техн. редактор *Т. Смирнова*
Корректор *Ш. Соатова*

ИБ № 1846

Босмахонага берилди 05.01.81. Босишга рухсат этилди 16.03.81. Формати 60x84¹/₁₆. Босмахона қорози № 1. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма л.8,37+0,46 вкл. Нашр л. 9,04+0,42 вкл. Тиражи 60000. Заказ № 1361. Баҳоси 80 т.

Ғафур Ғўлом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат Комитетининг Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмаси. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.